

Rio Preisnerovi, jednomu z mála českých autorů, kteří neváhají vést paralelu mezi komunismem a nacismem, věnuji tuto knihu.

Komunismus a fašismus

François Furet, Alain Besançon,

Timothy G. Ash, Vladimir Bukovskij,

Zbigniew Brzezinski, Jean Daniel, Renzo De Felice,

André Fontaine, Eric J. Hobsbawm, Pierre Chaunu,

Michael Howard, Leszek Kołakowski,

Jacques Lesournc, Simon Leys, Martin Malia,

Ernst Nolte, Richard Pipes, Norman Podhoretz,

Giuliano Procacci, Jean-François Revel.

uspořádal Miroslav Novák

Praha 2002

ISE
INSTITUT
PRO STŘEDOVĚKOU
KULTURU A POLITIKU

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme de participation à la publication F. X. Šalda, bénéficiaire du soutien du Ministère des Affaires Étrangères, de l'Ambassade de France en République Tchèque et de l'Institut Français de Prague.

Tato kniha vychází v rámci programu F. X. Šalda s finanční podporou Ministerstva zahraničních věcí Francouzské republiky, francouzského velvyslanectví v České republice a Francouzského Institutu v Praze

Komunismus a fašismus

François Furet, Alain Besançon a další

Uspořádal Miroslav Novák

Překladař:

Z francouzštiny: Kateřina Dejmalová, Věra Dvořáková, Miroslav Novák, Roman Turek

Z angličtiny: Viktor Faktor, Luděk Bednář

Z italských: Irena Kurucová

Z němčiny: Blanka Psycháčková

Revize překladů:

Z francouzštiny: Miroslav Novák

Z angličtiny: Luděk Bednář

Z italských: Bohumil Šrajber

Z němčiny: Rudolf Kučera

Vytiskl: Grantis s. r. o. Ústí nad Orlicí

Vydal: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku Praha

ISBN 80-86130-21-5

Obsah

Redakční úvod (Miroslav Novák)9

I. O minulosti komunistické iluze

Diskuse F. Fureta s E. Noltem, J. Danielem,
R. de Felicem, E. J. Hobsbawmem, R. Pipesem
a G. Procaccim

A. Dvě interview s F. Furetem18

Síla a slabost komunistické iluze19

Nepřekročitelný horizont liberální demokracie25

B. Komunismus a fašismus ve 20. století

Diskuse z časopisu *Le Débat*39

R. de Felice: Síla nepředvídaného39

E. J. Hobsbawm: Dějiny a iluze48

E. Nolte: O teorii totalitarismu63

R. Pipes: Přetrvávající iluze72

G. Procacci: Dále a blíže79

F. Furet: O komunistické iluzi89

C. Gulag a Osvětim

Diskuse Furet-Nolte o fašismu, komunismu
a o dějinách 20. století v časopise *Commentaire*108

D. Je levice antifašistická nebo antitotalitní?

Diskuse Daniel-Furet o levici, komunismu
a nacismu v časopise *Commentaire*161

II. Zapomnění komunismu a paměť nacismu

aneb o měření dvojným loktem	169
Diskuse A. Besançon a T. G. Ashem, V. Bukovským, Z. Brzezińskim, J. Danielem, A. Fontainem, P. Chaumu, M. Howardem, L. Kofakowským, J. Lesournem, S. Leysem, N. Podhorszem, M. Maliou, R. Pipesem, J.-F. Revclcm.	
A. Besançon: Paměť a zapomnění komunismu	170
N. Podhoretz: Velká lekce Hannah Arendtové	179
M. Howard: Viděno z Anglie	181
P. Chaumu: Zvolení blíženci 20. století	183
J. Daniel: K jednomu textu Alaina Besançon a J.-F. Revel: Totožná podstata rudého a hnědého fašismu	194
V. Bukovskij: Zajistit, aby přežila socialistická myšlenka	201
Z. Brzeziński: Filosofická sebesterilizace?	206
A. Fontaine: Požitek samého Boha	211
T. G. Ash: Asymetrie ve shovívavosti	215
L. Kofakowski: Společná poznámka o komunismu a nacismu	224
M. Malia: Vrátil se k odpovědnosti	227
R. Pipes: Morální imperativ	233
J. Lesournem: Francie a komunismus	237
S. Leys: Zneklidňující očitnost	242
A. Besançon: Odpověď na svazek odpovědi	246
Priloha 1 Diskuse A. Besançon a T. Todorova s R. Aronem o rozdílech mezi nacismem a komunismem (úryvky)	247
Priloha 2 Paralely mezi fašismem a komunismem u tří českých autorů (úryvky)	252
Výběrová komentovaná literatura	257
O autorech	260
Jmenný rejstřík	267

Redakční úvod

Zkoumání komunismu a jeho neblahé role ve 20. století nelze odtrhnout od jeho alter ego – fašismu a zejména jeho nejhorší podoby, kterou nabyl v německém nacismu. Polé, co v roce 1995 vyšla kniha *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle* (Mínulost jedné iluze. Esej o komunistické ideji ve XX. století) známého nedávno zesnulého francouzského historika F. Furta (1927-1997), vyvolala velký zájem a obsáhlou diskusi o komunismu, nacismu a fašismu v dějinách dvacátého století, diskusi, která svým významem i svými protagonisty vysoce překročila hranice francouzských intelektuálních kruhů. Zejména prestižní francouzské politicko-kulturní časopisy *Commentaire* a *Le Débat* uveřejnily rozsáhlé texty podnicené Furto-
vou knihou.

Na stejné téma vyvolal rozsáhlou debatu, široce pokračující francouzské intelektuální kruhy, také významný referát Alaina Besançon a „Paměť a zapomnění komunismu“, uveřejněný roku 1997 ve francouzském časopise *Commentaire*¹. Besançon na příspěvky těch, kdo se do ní zapojili, odpověděl a krátce poté vložil své názory o něco podrobněji v drobné knížce, vydané v roce 1998 a přeložené koncem roku 2000 i do češtiny pod názvem *Nemoc století. Komunismus, nacismus a holocaust*.²

Neobyčejná závažnost těchto diskusí i jejich vysoká kvalita jsou evidentní (zapojili se do ní vedle předních francouzských intelektuálů jako jsou Alain Besançon, Pierre Chaumu, Jean Dani-el, François Furet nebo Jean François Revel, také významní au-tori z jiných zemí, např. Timothy G. Ash, Zbigniew Brzeziński, Vladimír Bukovskij, Renzo de Felice, Eric J. Hobsbawm, Leszek

¹ Část těchto diskusních příspěvků české postupně vycházela v časopise *Střední Evropa*. Pro tento sborník však byly tyto překlady důkladně zrevizovány a ty příspěvky, které vyšly ve francouzských časopisech v překladu, jsme si vyzáda-li pro potřeby českého překladu v tomto sborníku v originálních jazycích (ang-lické, němčině a italině).

² Ta samozřejmě nemohla být do našeho sborníku pojata, ale je možno si ji pře-číst ve zmiňném českém vydání z nakladatelství Thémis z roku 2000. O nedo-statcích tohoto překladu píše Jos. Mlejnek („Neslastné XX. století“, in: *Proglas* č. 4/2001, s. 30-33).

Kolakowski, Martin Malia, Ernst Nolte, Richard Pipes a Norman Podhoretz).

Téma je zvlášť důležité pro české čtenáře. České země zažily v letech 1939-45 nacistickou okupaci a v letech 1948-89 komunistickou nadvládu. Kromě toho patří k těm málo zemím na světě, v nichž komunismus už od začátku 20. let nacházel poměrně nejvíc stoupenců a kde si jich bohužel mnoho udržuje dodnes. Není ostatně náhodou, že Česká republika je jednou z posledních zemí na světě, v nichž ještě existuje poměrně silná nepřijmenovaná komunistická strana (KSČM). Ta se opírá o stabilní voličskou bázi a podle některých výzkumů volebních preferencí koncem roku 1999 se dokonce přechodně dostala na první místo mezi českými politickými stranami.

Přesto všechno (nebo paradoxně právě proto) i v českých zemích převažuje ve vztahu ke komunismu postoj zapomnění, který tak sugestivně denuncuje Alain Besançon. Situaci v českých zemích výstižně charakterizoval emeritní profesor politikologie Masarykovy univerzity v Brně Vladimír Čermák, soudce Ústavního soudu: „Za tímto kupř. záborovým zákonem z 16.4.1919 byl mimo jiné zabrán práve majetek příslušníků nepřátelských států, majetek nadací spočívajících na právech ze zrušeného šlechtictví, majetek osob, které se hrubě provinily proti československému národu, a tím byla v této oblasti eliminována možnost nové vzniklému státu nepřátelských skupin zasahovat do jeho ekonomického dění, po listopadu 1989 bylo sice přijato několik restitučních zákonů, ostatně se zjevnou neochotou až nepřátelstvím aplikovaných starou byrokracií i částí justice, aniž by se kdo dotknul majetku či majetkových pozic aktérů předchozího totalitního režimu, aktérů zprvu sice se spíše skrývajících v očekávání jim příslušející oplaty, postupně však stále více se osmělujících tváří v tvář proklamovanému „humanismu“ revoluce. I když totiž byl přijat lustrací zákon a zákon o protiprávnosti komunistického režimu, setrvaly jejich účinky spíše v „kosmetické“ rovině, kosmetické proto, že se podstatně nedotkly pozic, a to zejména ekonomických pozic, z nichž tito aktéři stále více bez obav přecházejí k ekonomicky destruktivním aktům.“

Jen tak se mohlo stát to, co výrazným způsobem ovlivnilo hodnotové a mravní vědomí společnosti, že zatímco početní jednotlivci, zbavení totalitní moci všech svých, a to i majetkových práv, doposud marně klepou na dveře spravedlnosti, bývalí prominenci starého režimu a nové, deklasované živly se bez jakýchkoliv,

a to mnohdy i legislativních zábran úspěšně vydali cestou, často se podobající či se rovnající cestě ekonomické kriminality.

Tápání, jaké bylo příznačné pro naše politické elity ve vztahu k přechodu participaci těchto osob na zločinné komunistického režimu, ve vztahu k orgánům a organizacím, bytostně spojeným s tímto režimem, i jejich majetku získanému na úkor „zbytku obyvatelstva“, neschopnost zásadnou příměření způsobem a na právním místě tak, aby se společenské poměry nestaly, jak se bohužel staly, zcela nepřehlednými, tato všechna selhání nejsou ničím omluvitelná a nevyhnutelně kladou otázku: cožpak polistopadové elity nevěděly, s jakým fenoménem a s jakými aktéry mají co do činění?

Za tímto v ostatních postkomunistických státech jakýsi záchvív studu vedl k tomu, že na půdě či troskách bývalých komunistických stran vznikaly nové, levičově orientované strany, v mnohém, a to kupř. v zahraničně politické orientaci, se nijak výrazně neodlišující od stran pravice, v českých společenských poměrech bez jakéhokoliv bytlen náznaku pokání – vždyť konec konců se v uplynulých čtyřiceti letech nic výjimečného nestalo, ba naopak, byly výrazně posíleny sociální jistoty – byl i nadále ponecháván starý název politické strany devastující životy státniců, a v celosvětovém měřítku životy milionů, ba dokonce vznikla i strana další tohoto jména činící si nárok představovat kontinuitu se starým režimem.“ (V. Čermák, „O některých aspektech selhání našich polistopadových elit“, *Proglas*, č. 9-10/1998, s. 9-10)

Diskuse významných světových intelektuálů o komunismu a fašismu si proto plně zaslouží, aby byly publikovány v českém překladu knižně (francouzsky část této diskuse zahrnující příspěvky F. Fureta a E. Nolteho knižně vyšla pod názvem *Komunismus a fašismus*). Rozhodli jsme se proto souborně vydat v českém překladu knihu pod názvem *Komunismus a fašismus*. Diskuse významných světových intelektuálů.

V tomto sborníku je publikována v českém překladu celá diskuse, která vyšla ve francouzském časopise *Le Débat* č. 89/1996 pod shruňujícím názvem „Komunismus a fašismus ve 20. století“ a do níž vedle F. Fureta přispěli R. de Felice, E. J. Hobsbawm, E. Nolte, R. Pipes a G. Procacci.

Následuje opět kompletní publikace diskusí, které uveřejnil francouzský časopis *Commentaire* v letech 1997 a 1998 (č. 79-82) pod shruňujícími názvy „O fašismu, komunismu a dějinách

20. století" (diskuse F. Fureta a E. Nolteho)³, „Levice, komunismus a nacismus" (diskuse F. Fureta a J. Daniela) a „Paměť a zapomnění komunismu" (rozsáhlá mezinárodní diskuse zahájena Besançonovou státi „Paměť a zapomnění komunismu").

Rozhodli jsme se vydat nezkrácené a kompletně všechny zmíněné diskuse. Výchuli jsme se tím problémům, jímž se antologie textů jinak těžko mohou vyvarovat (proč bylo publikováno to, ale nikoli ono)⁴. Mezi debatačními příspěvky lze najít různé názory autorů pravicových (např. Alain Besançon) i levicových (např. Jean Daniel). Souvisí s tím i výběr „pravcového" časopisu *Commentaire* a „levicového" *Le Débat*.

Vzhledem k tomu, že Furetova kniha *Le passé d'une illusion* (Minulost jedné iluze) do češtiny nebyla přeložena, rozhodli jsme se uvěřit na začátku knihy hned po redakčním úvodu (tj. před diskusí z časopisu *Le Débat*) český překlad dvou rozsáhlejších interview, které poskytl F. Furet nedlouho před svou náhlou smrtí francouzským časopisům *Cahiers d'histoire sociale* a *Politique internationale* a v nichž shrnuje a vysvětluje hlavní myšlenky své zmíněné knihy. Český čtenář tak bude moci lépe sledovat následující diskuse. Kromě toho však před přípravou rukopisu tohoto sborníku pro tisk vyšel slovenský překlad Furetovy knihy pod názvem *Minulost jedné iluze. Esej o ideji komunismu v 20. století* (Agora, Bratislava 2000). Rozumí se samo sebou, že tento slovenský překlad Furetovy knihy čtenářům našeho sborníku vřele doporučujeme a je podobně jako drobnější Besançonova knížka *Nemoc století. Komunismus, nacismus a holocaust* (Themis, Praha 2000) vhodným doplněním tohoto sborníku. Nejlogičtější je začít četbou podrobné Furetovy knihy, pokračovat našim sborníkem a nakonec Besançonovou brožurou.

Náš sborník je však koncipován tak, aby se dal číst samostatně a jeho výhodou je, že jde o živé na sebe navazující diskuse vyvíjejících světových intelektuálů a expertů, nikoli o všelijak tendencí nebo nesourodě „výbrané" antologie textů. Ačkoli autoři publikovaných příspěvků našeho sborníku patří k významným světovým historikům (Furet, Hobsbawm, Malia, Nolte, Pipes aj.) nebo sovětologům (např. Besançon a Brzeziński), jejich diskusní příspěvky se týkají problémů, které nezajímají jen úzké okruhy

³ Tato část vyšla francouzsky také knižně.

⁴ Nepublikovali jsme v tomto sborníku jen ty texty, které nebyly součástí diskuse a které redaktoři *Le Débat* a *Commentaire* k diskusním příspěvkům přidali navíc (v *Le Débat* je to státi I. Kershawa, v *Commentaire* je těchto státi více).

profesionálních historiků nebo politologů, ale může zaujmout široký okruh čtenářů.

Dalo by se říci, že sborník se skládá ze dvou hlavních částí: první je diskusí nad Furetovou zmíněnou knihou. Hlavním diskusním partnerem je francouzskému historikovi jeho německý kolega Nolte. Tam patří celá diskuse z časopisu *Le Débat*, jakož i dvě ze tří částí uveřejněných v časopise *Commentaire*. Druhou hlavní část zabývá Besançonova státi „Paměť a zapomnění komunismu" a završuje ji jeho odpověď na reakce, které tato jeho podnětná státi vyvolala. Jádrem obou částí je však srovnání komunismu s nacismem.

Koneckonců celý sborník se točí okolo několika málo otázek, z nichž hlavní jsou dvě:

- 1) Jsou komunismus a fašismus, zejména pak jeho nejhorší varianta, německý nacismus, srovnatelné zvrácené?
- 2) Z čeho plyne ona „asymetrie ve shovívavosti", respektive „měření dvojným loktem" vůči komunismu a fašismu, jak o tom hovoří zejména T. G. Ash a které se snaží vysvětlit A. Besançon?

Otázkou tedy není, zda jsou totožné nebo zda se liší (samozřejmě, že se liší), ale to, zda jejich důsledky jsou v zásadě podobné nebo neblahé. Na tuto základní otázku je třeba odpovědět bez výtáček: Ano, jsou ve svých důsledcích podobně zvrácené. Nemámená to, že by z jistých hledisek jeden či druhý režim mohl být horší, nebezpečnější, zákeřnější apod. To by mělo být před mětem věřejné diskuse i odborného výzkumu, stejně jako lze srovnávat různé podoby fašismu (např. italský fašismus s německým nacismem apod.) a různé podoby komunismu v čase i v prostoru.

K pojmu „fašismus" je vhodné připomenout, co svého času napsal významný francouzský sociolog a politolog Raymond Aron (1905-1983): „Pojem fašismus je o sobě mnohoznačný. Tím spíš, že komunisté si zvykli označovat za fašistu každého, kdo odmítá jít s nimi nebo kdo má v úmyslu proti nim bojovat. Fašismem nazýváme hnutí nebo strany, které odsuzovaly parlamentní anarchii, demokratické ideologie a osobovaly si nárok obnovit ve jménu národních a hrdinských hodnot silnou moc a jednotu lidu okolo nadšeně aklamovaného vůdce. Nationální socialismus je mezi takto definovanými fašismy jen jedním mezi jinými a nemá me právo, leda pro potřeby polemiky, přičítat všem druhům fašismu hrůzy 3. říše." (R. Aron, *Espoir et peur du siècle*, Calmann-Lévy, Paříž 1957, s. 24-25).

Ve prospěch komunismu se uvádí, že je universalistický, což prý svedlo více idealistů, zatímco fašistické režimy jsou nepokryté nacionalistické, rasistické a partikularistické. V tom je však jen část pravdy a ostatně to, co bývá označováno za přednost komunismu, bývá také někdy označováno za jeho nebezpečnou stránku. Je to jen část pravdy proto, že v komunistické teorii a praxi se setkáváme také s oním neblahým „vyučovacím principem“, který je přece s universalismem neslučitelný. Lze hovořit vážně o „universalismu“ tam, kde jsou celé sociální kategorie („kulaci“, „buržoazie“ atd.) takřka ontologicky vyloučeny ze společnosti?

To, že komunismus měl vypracovanější ideologii, mělo dále za důsledek, že mohl zmást intelektuály ještě víc než fašismus; proto například Raymond Aron ve slavné knize *Opium intelektuálů*, která konečně vyšla knižně roku 2001 i v českém překladu, hovořil o „opiu intelektuálů“. Také Fureta fascinuje, jak kouzlu komunistické iluze mohlo podlehnout tolik lidí. Záhadou, tajemstvím je podle něho nevidaný ráz ideologické politiky ve 20. století a její zakorenění v myslích. Studium intelektuálů se snažil pochopit, co komunistickou iluzi učinilo tak mocnou.

„Kdo chce pochopit sílu přitažlivosti komunistické ideje, nemůže ignorovat opacnou sílu fašistické ideje“, zdůrazňuje. Tato pravda, kterou francouzský historik konstatuje, se mnohým bude zdát šokující. „Dříve než se fašismus stal kletbou, byl nadějí, kterou sdílely miliony lidí“, upozorňuje Furet (v časopise *Le Débat* č. 89/1996, s. 172). „Svedl nejen miliony lidí, ale i mnoho intelektuálů“, konstatuje (viz F. Furet, *Le passé d'une illusion*, R. LaFont/Calmann-Lévy, 2. vyd., Paříž 1996, Livre de poche, s. 15; slov. překl. *Mírulost jedné iluze*, Agora, Bratislava 2000, s. 13). Abychom uvedli jen ty nejznámější: v Německu filosofa M. Heideggera, politického teoretika C. Schmitta, ve Francii spisovatele L.-F. Céllina.

Není mimořádně přesvědčivé, co tvrdí někteří z diskutujících tohoto sborníku, když uvádějí, že se snaží své zaslepení pochopit tolik bývalých komunistů, ale jen tak málo bývalých nacionalistů, a že v časopise jako je *Commentaire* píše nejméně bývalý komunist, ale lze si těžko představit, že by s ním spolupracoval bývalý nacista. Situace je odlišná: bývalí komunisté se nemuseli ani tak ospravedlňovat, proč byli v minulosti komunisty, ale spíše proč už komunisty přestali být. To je jeden z hlavních důvodů, proč tak často publikovali své úvahy na toto téma. Naopak býva-

li nacisté neměli mnoho důvodů k veřejnému vysvětlování, proč už nejsou nacisty. Nežádalo se od nich, aby vykládali, z jakých důvodů už nacisty nejsou, a uvažovat veřejně o tom, co je kdysi vedlo k podpoře nacismu, nebylo v jejich zájmu. Měli spíš zájem, aby se zapomnělo, že dříve nacismu podlehli. Kromě toho nejmladším bývalým nacistům je dnes víc než osmdesát let, zatímco komunistické strany nadále existují, a např. ve Francii, kde revue *Commentaire* vychází, je komunistická strana dokonce i ve vládní koalici (1997-2002). Bývalých komunistů je tedy pochopitelně mnohonásobně víc než bývalých nacistů.

Ostatně sám zakladatel liberální revue *Commentaire*, Raymond Aron, vydal ve své edici „Liberté de l'esprit“ Carla Schmitta (C. Schmitt, *La Notion de politique*, Calmann-Lévy, Paříž 1972, edice Liberté de l'esprit vydána R. Aronem) a udržoval s ním v 50.-70. letech korespondenci (viz R. Aron, *Mémoires*, Julliard, Paříž 1983, s. 650-651). Přitom C. Schmitt (1888-1985) v letech 1933-1936 patřil k ideologům nacistického režimu a v roce 1933 vstoupil do NSDAP (viz H. Ottmann, „Carl Schmitt“, in: K. Baltestrem, H. Ottmann, *Politická filosofie 20. století*, Oikoymenth, Praha 1993, zejm. s. 60 a 85). Významná židovská myslitelka H. Arendtová (1906-1975) a mnoho dalších udržovalo styky s bývalým členem nacistické strany M. Heideggerem (1889-1976) i dávno po druhé světové válce. Mohli bychom samozřejmě takto pokračovat dále. Nelze se jistě divit, že ti, kdo v jedné fázi svého života podlehli komunistickému opiu, nejsou rádi, když je někdo srovnává s těmi, kdo sloužili nacistickému režimu. Neměli by však používat nepodložených argumentů. Byl bych nerad, kdyby i tento sborník přispíval k rozšiřování nějakých legend nebo k zamělování nepřijemných skutečností.

Fašismus nelze redukovat jen na „reakci“ na bolševismus. V tomto i řadě jiných bodů jsou Fureto vysoce kritické výhrady vůči Noltemu, jak je formuloval ve svých diskusních příspěvcích uvedených v tomto sborníku i ve své knize *Le passé d'une illusion*, ponejvíce oprávněné (srovnej k tomu také důležitý doslov Jana Dobeše k českému vydání Noltoho knihy *Fašismus ve své epoše*, Argo, Praha 1998, s. 665-684).

Sluší se nakonec krátce charakterizovat dva autory, kteří diskuse vyvolali. Patří k podobné generaci (F. Furet se narodil v roce 1927, A. Besançon 1932) a jako řada dalších francouzských intelektuálů byli oba v padesátých letech pod vlivem komunistické ideologie. Oba se z ní vyléčili dost brzy, už v roce 1956. (Pří-

poměrně, že rok 1956 byl mezi jiným poznamenán slavným Chruščovovým tajným referátem na 20. sjezdu KSSS, kde odsoudil Stalínovy zločiny, ale také a především maďarskou revoloutou a jejím brutálním vojenským potlačením sovětskou armádou.)

François Furet je všeobecně považován za jednoho z nejvýznamnějších francouzských historiků druhé poloviny 20. století. Věhlas si získal zejména svými pracemi o Francouzské revoluci, z nichž jedna (*Penser la Révolution française*, 1978) byla přeložena v devadesátých letech i do češtiny (*Pronýslet Francouzskou revoluci*, Atlantis, Brno 1994). Byl dlouholetým ředitelem známé pařížské Školy vysokých studií ve společenských vědách (EHESS) a profesorem americké University v Chicagu. Zvolením do prestižní Francouzské akademie se stal, jak říkají Francouzi, „nesmrteľným“. *Minulost jedné iluze* je jeho poslední kniha. Je zamýšlením nad úlohou komunistické ideologie ve 20. století a má pro Fureta i jakýsi osobní biografický podtext. Byl totiž v letech 1949-56 členem Francouzské komunistické strany a otázka, již se v knize *Minulost jedné iluze* zabývá, je neoddělitelná od jeho života, jak sám v jejím úvodu píše.

Alain Besançon je na rozdíl od Furcia specialistou na sovětský komunismus. Dalo by se snad shrnout, že jeho dílo se točí hlavně okolo fenoménu ideologie, který brilantně analyzuje především pod vlivem šoku, který představoval na francouzské kultuře, intelektuální a politické prostředí Solženicynův spis *Souostroví Gulag*: ideologie v silném slova smyslu, kterou odlišuje mj. od náboženství. Je podobně jako Furet profesorem na Škole vysokých studií ve společenských vědách (EHESS) v Paříži, kde přednáší zejména dějiny ruské kultury. Na začátku akademické dráhy ho ovlivnila psychoanalýza (to se projevuje v jeho spisech z druhé poloviny 60. a první poloviny 70. let, např. v knize *Le Tsarévitch ironoké* (Obětovaný carevič, 1967). Značná část jeho bohatého a vlivného díla spadá do sovětologie. Patří do ni zejména jeho rozsáhlá práce *Les origines intellectuelles du leninisme* (Intelektuální kořeny leninismu, 1977) a rok předtím vydaná příručka s velmi explicitním názvem *Court traité de soviétologie à la l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses* (Stručné pojednání o sovětologii k použití civilními, vojenskými a náboženskými úřady, 1976). K této poslední jmenované knize napsal obsáhlou předmluvu Raymond Aron. Besançon se k Aronovi hlásí, ale některé jeho myšlenky, s nimiž se mohl konečně – deset let po Aron-

nové smrti – setkat i český čtenář v knize *Demokracie a totalitarismus*⁵, také kritizuje.

Doc. Dr. Miroslav Novák

⁵ Tato kniha byla knižně vydána v českém překladu až v roce 1993. Obíhala však v samizdatovém vydání edice Prameny už před listopadem 1989. Besançonův názor na Aronovo srovnání mezi komunismem a nacismem lze najít i v jeho následní knize *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah* (Fayard, Paříž 1998, s. 59-64, český překlad *Nemoc století. Komunismus, nacismus a holocaust*, Themis, Praha 2000, s. 33-35). S podobnou kritikou R. Arona se můžeme ve Francii setkat u Tzvetana Todorova, francouzského sociálního vědce bulharského původu, zejména v jeho referátu „Le totalitarisme, encore une fois“ z roku 1997, uveřejněném ve sborníku E. Traverso (ed.), *Le Totalitarisme. Le XXe siècle en débat* (Seuil, Paříž 2001, zejména s. 783-786). Do češtiny byla od Todorova přeložena pozoruhodná knižka *Face à l'extrême* (Seuil, Paříž 1994, český V. nezrtní situaci, Mladá fronta, Praha 2000).

I. O minulosti komunistické iluze

Diskuse F. Fureta s E. Noltem,
J. Danielelem, R. de Felicem,
E. J. Hobsbawmem, R. Pipesem
a G. Procaccim

Síla a slabost komunistické iluze

Rozhovor s Françoisem Furetem

Les Cahiers de l'histoire sociale, léto/podzim 1995

Jak si vysvětlujete úspěch své knihy?

Úspěch knihy se vždycky těžko interpretuje a její autor je k tomu nejméně kompetentní. Moje kniha se zjevně objevila v pravý čas, když se v posledních letech 20. století pokusila bilancovat politické tragédie, které poznamenaly dějiny Evropy od [vypuknutí 1. světové války] roku 1914. Je pravděpodobně příznačné, že jsem ji začal psát na podzim roku 1989, v době, kdy padla Berlínská zeď a komunistické režimy v Budapešti, Berlíně, Varšavě a v Praze. Zhroucení SSSR v roce 1991 dovršilo tuto sérii událostí, které proběhly tak rychle a překvapivě. Komunistus už pak tvořil uzavřený historický útvar, protože měl počátek a konec. Takový konec se však vůbec neshodoval s představou, kterou si o něm prakticky všude veřejně mínění na Západě utvořilo. Tuto záhadu bylo nutné vysvětlit.

Zdá se mi však, že ve Francii si v mé knize kritika především všimla, jak se zabývá iluzemi intelektuálů o komunismu, zatímco já jsem měl na mysli obecnější cíl, který mohu shrnout do tří bodů. Chtěl jsem nejprve analyzovat komunismus jako utopii neoddělitelnou od moderní demokracie, jako její opak a současně jako jejího dvojníka, který je schopen usměrňovat ideje a emoce vzešlé z velice rozmanitých kulturních proudů: z křesťanství, jakobinského mesianismu, demokratického humanismu, technické racionality, postnietzschovského estetismu atd. Dále jsem měl v úmyslu pochopit, jak a proč se tato utopie, která se v říjnu 1917 náhodou ztělesnila v nejvzdálenějším a nejméně předvídatelném místě Evropy, z dalších nahodilých ekonomických a politických okolností (z velké hospodářské krize, fašismu a především z obou světových válek, úžasných nástrojů k zaslepení lidí 20. století) sama živila do té míry, že se stávala tím silnější, čím byla její realita tragičtější.

Konečně jsem si přál postavit most mezi Evropou západní a tou „druhou“: západní Evropa věřila v komunismus dříve než ta

druhá Evropa a stále si nedokázala uvědomit rozsah historické katastrofy, kterou komunistické režimy znamenaly. Obnova evropského historického vědomí vyžaduje všude toto úsilí o jasnost. Podařilo se mi splnit tyto ambice? Nemá na mně, abych to posoudil. Mám pocit, že národy, které se staly obětmi komunistické tyranie (a v první řadě ruský národ, který pod ní trpěl nejvíce), se ještě zdaleka neteší ve veřejném mínění Západu takovému soucítění, jaké by si za svou dlouhou nešťastnou zkušenost zasloužily. Přál bych si, aby moje kniha – bez ohledu na svůj bezprostřední úspěch ve Francii – mohla být jednoho dne považována za čtupu ve vytváření evropského vědomí ve 20. století.

Vy sám jste byl v mládí několik let komunistou a při rozboru této angažovanosti jste rozlišoval politický omyl a morální vinu, sehnání. Co jste tím chtěl říci?

V politice představuje nejběžnější případ omyl, tj. chyba v úsudku nebo v prognóze. Tvoří nejčastěji látku, předivo toho, co nazýváme našim miněním o veřejných záležitostech. Na komunistickém omylu je zvláštní to, že spadá do morálního nihilismu. Tím, že marxismus – tím spíše pak marxismus-leninismus – činí z pohybu dějin nástroj jejich uskutečňování, odstraňuje z demokratického universalismu morální záměr. Nahrazuje ho jakýmsi náboženstvím toho, co je (co je, to musí být), což uzavírá aktivistu do arogance moci. To je jeden z důvodů, proč komunisté nejsou schopni uvažovat o otázce mezi moci. Jen málokdo to postřehne, protože navzdory tragédiím komunistických režimů téží víra v komunismus i nadále z obecného cíle, universalistického účelu, kterému domněle slouží. Takže koneckonců komunista bez ohledu na doktrínu, kterou hlásá, vyvozuje svou obhajobu ze svých záměrů. Neuvědomuje si, že když zahaluje realitu svých činů ryzostí svého citění, upadá tím do jakéhosi buržoazního larižerství. On sám se ostatně často nechá oklamat tímto systémem s dvojitým vstupem, který udržuje uvnitř domněle vědeckého světa mravní pozadí: z toho pochází jeho schopnost činit pokání. Kritika komunismu byla po celé 20. století v hojně míře dílem bývalých komunistů.

Nedalo by se pak ale říci, že komunistická ideologie je živější než ideologie fašistická? Že je zbožnou lží, zatímco fašismus říká, co hodlá udělat a co dělá?

Ano, samozřejmě. Komunistická ideologie má neustále schopnost dovolávat se budoucnosti jako negace neštěstí přítomnosti. Netvoří ve vlastním slova smyslu utopii, protože se vydává za vědu a zároveň za výsledek dějinného vývoje, jak o tom svědčí lólik Marxových polemik. V myslích lidí 20. století funguje jako věda a současně jako utopie. Její vědecká stránka se ztělesnila od října 1917 na území, od něhož je od té doby neoddělitelná. Utopická stránka tohoto historického ztělesnění mobilizuje mesianistickou víru v novou budoucnost, v nové lidstvo. Tuto nesmírnou naději náboženského typu s mocným psychologickým nábojem, spjatou přitom s historickou skutečností, tj. se SSSR, nazývám iluzí v silném slova smyslu (vypůjčuji si analogicky tento termín z jednoho Freudova titulu). Takže neúspěchy nebo tragédie dějin SSSR neustále zahaluje mesianistická naděje, kterou tyto dějiny přinášejí.

Fašismus od samého počátku na představivost tak mocné ne působí. Je tomu tak proto, že fašismus nespadá do demokratického universalismu. Sice pro sebe opět získává myšlenku revoluce, jejíž fascinující sílu tak dlouho evropská pravice v 19. století zneužívala, ale využívá ji jen ve prospěch zvláštního, partiikulárního, tj. národa nebo rasy, nikoli ve prospěch obecného, universalního. Fašismus je sice podobně jako komunismus novou myšlenkou společenství, která pokračuje buržoazní individualismem, ale tato myšlenka je omezena hranicí vyvoleného národa. Nemůže sloužit za odrazový můstek snu lidstva. Tím, že radikálně odděluje zvláštní od obecného, respektive národ nebo rasu od lidského rodu, otevírá revoluční vášni jen úzký prostor, zbavený mesianistického horizontu. Fašista, který ohlašuje vládu silných, je zcela uzavřen v násilí svých činů. Komunista, který je prorokem emancipace lidí, těží i ve své krutosti z jemnosti demokratické ideje, jejíž sliby si nárokuje splnit. Mezi troskami, které způsobuje jeho činnost, se ještě může odvolávat na zřítky, které tato činnost domněle připravuje. A je-li jeho nezdar konečný a neodvolatelný, může se ještě omlouvat svými úmysly. Záhada na té věci je, že komunismus a fašismus se jako ideje dohodly v společnosti v politických představách našich současníků radikálně staví proti sobě a že se současně jako režimy ve svých reálných historických formách jeden druhému velice podobají. Samozřejmě se z toho hlediska liší v otázce tak klíčové jako je vztah k soukromému vlastnictví. Ale jak komunismus, tak fašismus obsahují neomezenou vládu státostrany, kult vůdce, absenci práva, teror, perzekuce církví, tábory.

Jak hodnotíte trvání sovětského režimu? Je krátké nebo dlouhé? Je stejnorodé nebo různorodé?

Oboje současně: záleží na úhlu pohledu. Jako režim, do něhož je vkládána naděje náboženského typu, trval Sovětský svaz velmi krátce – něco přes sedmdesát let, což nic není. Jako reálný režim a od roku 1945 také jako evropská říše není už jeho doba trvání tak krátká, srovnáme-li ji s napoleonskou říší nebo s hitlerovskou Evropou. A trvání se jeví ještě delší, pokud vezmeme v úvahu fakt, že režim stále fungoval za krajního vnitřního a vnějšího napětí, a to za cenu brutálních iniciativ a rozřezek, které více méně zpochybovaly jeho existenci. Lenin zavedl válečný komunismus a pak novou hospodářskou politiku (NEP). Když umírá (a vlastně už dříve), obchází sovětskou scénu strašidlo Thermidoru. Z boje o nástupce vychází Stalin jako vítěz ve jménu revolučního „úteku vpřed“. Likvidace rolnictva a teror ve straně dávají sovětskému režimu novou fyzionomii. Jde v ni spíš o způsob výroby než hospodářství, protože vše je podřízeno teroristickému výkonu moci. Válka a vítězství nad německým nacismem konsolidují a upevňují režim a dokonce ho rozšiřují až do Berlína a do Prahy. Ale Stalnova smrt ukazuje, do jaké míry tento režim držel železnou pěstí jeden člověk. Chruščov zahajuje „destalinizaci“, ale tím pádem vystavuje nízkou úroveň i Evropu. Tady se zastavuje film (Furetovy knihy *Le passé d'une illusion*, pozn. M.N.), který by mohl pokračovat až k poslednímu reformátorovi – Gorbačovovi. Na tom „filmu“ je důležitě, že ukazuje, do jaké míry režim, který se zrodil v říjnu 1917, zůstával stále křehký, a to nejen v důsledku své neschopnosti utvářet hospodářství a společnost, ale také v důsledku své nepružnosti, rigidnosti. Diktatura jedné strany, která po celou dobu trvání tvoří jeho jednotu, ho totiž současně činí zranitelným vůči bojům a svárům v mocenské špičce. Sovětský režim trval velmi krátkou dobu ve vztahu k ideji, která mu sloužila jako prapor. Ale na to, že šlo o režim neschopný založit civilizaci, trval dlouho.

Jak vysvětlit nekonečnou hostejnost Západu k ruskému neštěstí?

Zčásti ji vysvětlují výše rozebrané důvody. Ruský národ byl pokusným kráikem komunistické ideje v její marxisticko-leninské formě. Tragédie Ruska byla zakrývána myšlenkou, která

sloužila jako prapor jeho historické zkušenosti 20. století. Rusko bylo zahrnuto do universalistické abstrakce, která tvořila živý závoj sovětského režimu. Existují ale také důvody dané okolnostmi. Ruský národ je velice vzdálen Západu, má velice zvláštní dějiny. To ztěžuje soucítění, které předpokládá aspoň určitou blízkost. Především však evropský Západ neměl s komunismem tragickou zkušenost. Vzpomíná si na profilašistický boj, zatímco pod komunistickým režimem trpět nikdy nemusel. Naproti tomu nacistický útlak si představí dokáže, protože ten snášet musel. Těžko si může představit martyrium, utrpení národa pod komunistickou nadvládou, protože to nikdy nezažil. Ostatně ruské martyrium (nebo přesněji martyrium národů Sovětského svazu) je jedinečné: dokonce ani země dobyté a připojené k sovětskému impériu v letech 1945-1948 neprožily něco plně srovnatelného. Dotýkám se zde dalšího z velkých rozdílů mezi komunistickým a nacistickým totalitářstvím: zatímco první tyrantizoval především národy Sovětského svazu samé, druhý rádl spíše mimo německé hranice.

Jak byste na konci této dlouhé cesty poděl celého [20.] století charakterizoval komunistickou iluzi? Jaká je její povaha, její princip, její síla? A proč má pomíjivý ráz?

Začneme od konce. Komunistická iluze, tak jak jsem ji zkoumal, je pomíjivá jen ve své marxisticko-leninské podobě, kterou nabyla v našem století. Stačí se rozhlédnout a uslyšíme koncert hlasů, které chtějí podniknout nový [politický] kurs na nové náklady buď tak, že se nedávno završená bilance sovětského experimentu považuje za promarněnou příležitost, anebo tak, že se naváže tam, kde experiment domněle sešel z pravé cesty, např. od Lenina, Trockého, Bucharina nebo nevim odkud. To by mohlo naznačovat, že představu komunistické společnosti jako odvoláního soudu prokletí kapitalismu nelze oddělit od horizontu moderních demokracií. Nikdo dnes nemá nejmenší ponětí, jak by taková společnost měla vypadat, a nikdo se neodvážá nastinit její rysy, aby např. zkoumal, jak může být zrušení soukromého vlastnictví slučitelné se svobodou občanů. Ale to nevadí: komunistická idea žije jako rub kapitalistické společnosti. Možná získá v 21. století nové rysy, které si neumíme představit. Myšlenku komunismu ve 20. století charakterizovalo, že se zlétesnila na určitěm území a v určitém národu (nebo v souhrnu národů). Z lo-

ho pochází její mimořádná síla: staly se z ní reálné dějiny, hmatatelná skutečnost, blízká emoce. Pramení z toho však také její kréhkost a její pomíjivý ráz: víra je sice nezávislá na pozorování, ale tím, že vkróčí do dějin, vystavuje se také jejím úderům. Od nich nemohl komunistickou víru ochránit ani ohromný průmysl lézi sovětského státu a mezinárodního komunistického hnutí, které bylo po celé století Sovětskému svazu v palách.

A tak komunistická víra byla v naší epoše velmi mocná a velice kréhká, velmi silná a velice pomíjivá. Objevovala se při každém historickém zvratu znovu každé generaci, bez ohledu na předchozí zkušenost a na předchozí dementi. Zmizela teprve spolu s předním kulturem kultu, tj. se Sovětským svazem. Do jejího vyzarování mohli trvale zasáhnout jen dva lidé, kteří se stali – s třicetiletým odstupem – generálními tajemníky KSSS: Chruščov a Gorbačov.

Nepřekročitelný horizont liberální demokracie

Rozhovor Frédérique Martela s F. Furetem

Politique internationale, č. 72, léto 1996

Frédéric Martel: V epilogu svého posledního díla *Le passé d'une illusion* (Minulost, jedné iluze) jste nasítil dějiny pádu komunismu. Mezi jiným píšete: „Bezpochyby je příliš brzy na to, abychom věděli, co vlastně Gorbačov chtěl udělat: jediná odpověď, kterou s jistotou můžeme dát na tuto otázku, je, že nechtěl udělat to, co udělal.“

François Furet: Tyto dějiny musjí být teprve napsány, či spíše musjí být dokonce teprve probádány. Jestě v předvečer svého rozpadu zůstával Sovětský svaz obklopen tajemstvem. Působení Michaila Gorbačova nakonec podrylo základy sovětského režimu. Nelze mu však připisovat záměr, že by si takový výsledek přál, protože on sám byl do krachu systému strzen. Jaký měl vlastně cíl? Za současného stavu našich informací nevidím důvod, proč bychom měli zpochybňovat úmysly, které on sám nejdříve vyjádřil. Chtěl učinit sovětské hospodářství produktivnější a politický režim méně represivní. Nikdy jasně nevysvětlil, jak to se spojením obou cílů ve své politice myslel, ani jaké priority obsahovaly. Jeho projevy i jeho rozhodnutí však jasně ukazují, že si je vytyčil. Gorbačov otevřel na podzim 1989 cestu k likvidaci východoevropských komunistických režimů proto, že odmítl zpusobit krveprolití, a nikoli proto, že by něco takového záměrně zamýšlel. Gorbačov je v podstatě poslední příklad z řady „revizionistických“ komunistů, kteří k dějinám komunismu neodmyslitelně patří. Podle nich sovětský režim sice potřebuje nápravu, ale je v zásadě správný nebo přinejmenším lepší než kterýkoli kapitalistický režim. Počínaje Chruščovem jsou ideologické dějiny mezinárodního komunismu ovládnuty tímto „revizionismem“, kterým na jedné straně hrozí a mávají jako obviněním nostalgické stalinismu (Mao), a na druhé straně představuje naději pro stoupence „socialismu s lidskou tváří“ (Dubček). Zdá se mi, že Gorbačov je poslední postavou v řadě Chruščov – Dubček, postavou odsouzenou k nezdaru podobně jako jeho předchůdci. Ale právě

jeho pokus vedl k zániku systému. Řežim sovětského typu se ukázal slučitelný s nacionalismem (v Rumunsku za Ccaușeska) nebo s částečnou dávkou tržního hospodářství (v Maďarsku za Kádára nebo v dnešní Číně), ale neslučitelný s koncem diktatury strany, tj. s politickou svobodou.

F. M.: Proč užíváte k označení pádu komunismu slovo „involuce“ (zánik) a nikoli „revoluce“?

F. F.: Protože sovětský režim nebyl svržen, rozložil se zevnitř. Ze všech možných scénářů (lidové povstání, vzpoura národnosti, vojenská porážka...) nastal nejméně pravděpodobný: vyhodil ho ze dveří generální tajemník komunistické strany! Ostatně i v těch komunistických zemích, kde byl režim skutečně svržen (např. ve Východním Německu nebo v Československu), je třeba termín „revoluce“ upřesnit. Neboť tyto lidové „revoluce“ vyhnaly vlády, kteří si nárokovali revoluční legitimitu, a vyústily v restauraci, obnovení principů buržoazní demokracie.

F. M.: Je krach režimu, který se zrodil v říjnu 1917, nenávratný?

F. F.: To, co před našima očima s Gorbačovovým Sovětským svazem vypustilo duši, zahrnuje všechny podoby komunismu, revoluční principy října 1917 a jejich historické aplikace i snahu o jejich polidštění. Komunistická myšlenka se už nemůže znovu zrodit v té podobě, kterou získala. Proletářská revoluce, marxisticko-leninská věda, jediná strana, sovětská idea, říše, která se v jejím jménu vybudovala, lo vše bezpochyby svou dráhu skončilo. Komunismus by býval mohl prohrát studenou válku a přežít jako režim. Nebo mohl dát vzniknout soupeřícím státům, aniž by odumřel jako princip. Nebo mohl vést k rozvoji různých společností, které by si přitom vůči němu zachovaly původní vazby. Lze si představit ještě další možné jeho osudy, např. že by se vyčerpal, aniž by ideově zkrachoval. Ale úděl, kterého se dočkal, už nic takového neumožňuje.

Komunistické režimy musely v několika měsících přenechat své místo myšlenkám, které Říjnová revoluce chtěla zničit a nahradit: soukromému vlastnictví, trhu, lidským právům, „formální“ ústavností, rozdělení moci, zkrátka úplné výzbroji liberální demokracie. V tom smyslu je jeho krach absolutní, protože vymazal původní ambici.

F. M.: Hrála roli politika závodů ve zbrojení *Ronald* *Reagana*? *Nebyla účinnější než se dnes obvykle soudí?*

F. F.: Skutečně se mi zdá, že *Reaganova* politika hrála důležitou roli při zhroucení komunismu. Předně tím, že zvýšila cenu závodů ve zbrojení, takže se staly neslučitelné se zdroji sovětského hospodářství. Dále – a možná především – si sovětský vůdci díky *reaganovské* politice uvědomili, že americká vůle je pevnější, zatímco doposud po porážce Spojených států ve *Vietnamu* počítali spíše s jejím oslabením. Z toho hlediska bude asi *Reagan* důležitějším americkým prezidentem než mezinárodní tisk povětšinou soudí.

F. M.: Pád komunismu málokdo předvídal. Nemáte dojem, že *sověťologové* selhali?

F. F.: Obecně vzato není úkolem historiků nebo odborníků v sociálních vědách předvídat budoucnost, jak se to často od nich neprávem žádá. Jejich úkolem je pochopit minulost a pokud možno objasnit přítomnost. Musím k tomu dodat, že pád sovětského režimu byl naprosto nepředvídatelný v tom, co způsobily nahodilé okolnosti: tím mám na mysli místo, které v něm zastával jeden člověk – *Gorbačov* – a mimořádnou rychlost, jakou nechtěně vstlkl zániku systému. Faktem nicméně zůstává, že pokud jsme měli na Západě vynikající historiky Sovětského svazu (jako jsou *Leonard Schapiro*, *Richard Pipes*, *Martin Malia*, *Alain Besançon*, *Michel Heller*, ...), diagnóza stavu sovětského hospodářství a sovětské společnosti obecně až na výjimky hřešila nadměrným optimismem. K iluzím šířeným živými sovětskými státníky, které byly obvykle přijímány za bernou minci, je třeba přidat mocný účinek na představiteli: *Sovětský svaz* se od roku 1917 vydával nejenom za novou společnost, a tou bohužel byl, ale za avantgardu lidských dějin, která má za úkol nahradit buržoazní a kapitalistický svět. Takže koncekcí velká část západního veřejného mínění považovala jeho zánik za méně pravděpodobný než zánik kapitalismu. V jistém smyslu nás tak zbavuje postkapitalistické naděje. Prájemším tak dlouho, dokud na nás bude působit prožitý šok!

F. M.: *Jak se dá analyzovat forma, kterou dnes nabývá postkomunismus v Rusku a obecněji v bývalých komunistických zemích? Co si máme myslit o té podivné směsi cynismu, nacionalismu, amerikanizace a o nových typech politické policie?*

F. F.: Nejsem dost kvalifikován, abych hovořil o ruské situaci, kterou dobře neznám. Ale nejvíc mě zarazí kontrast mezi podstatnou rolí, kterou i nadále hrají bývalé komunistické elity, a radikálností, s jakou přešly k politickým principům, jež jsou v protikladu k tomu, čemu sloužily v první části svého života. K revolučnímu svržení minulého režimu nedošlo, a proto tu stále jsou lidé, počínaje Borisem Jelcinem, kteří ho tvořili. Ale ze svého bývalého kréda si neponechali nic; naopak vedou zemi k restauraci nebo k znovuoobjevení zásad, které Řijnová revoluce chtěla zrušit. Někdy jdou dokonce ještě dál. Nebyly poraženy ty zásady: poražen byl naopak Říjen 1917. To je něco nevidaného v dějinách revolucí a kontrarevolucí. Je třeba říci, že situace, které musíme čelit, je také nevidaná. Řijnová revoluce totiž zničila ruskou společnost. Dá se to pochopit srovnáním s Francouzskou revolucí. Ta přes teror a občanskou válku, zejména ve Vendée, kterou zahájila, nezničila francouzskou občanskou společnost. V mnoha ohledech ji znovu postavila na nohy tím, že provedla omezené převody vlastnictví a zavedla rovnost před zákonem. Svědčí o tom "Thermidor". Naproti tomu ruská revoluce v souladu se svými cíli zničila aristokracii, buržoazii, rolnictvo, krátce sociální třídy. Vláda pak širokému plebsu atomizovaných a podrobených jeřimců. Lze na takových základech zrekonstruovat nejen občanskou společnost, ale i politický systém a právní stát? Je to neobyčejně obtížný experiment, zejména pokud jde o jeho druhou část.

Sovětské impérium je výjimečné v tom, že bylo supervelmocí aniž by tvořilo civilizaci. Národy, které se vyprošťují z komunismu, se zdají být posedlé popřením systému, v němž žily, i když z něho zdědily zvyky a mravy. Z trosk Sovětského svazu nevycházejí ani vůdci schopní vystřídat slávající vedení, ani skutečné strany, ani nová společnost nebo nové hospodářství. Komunismus se završuje v jakési nicotě. Lze tedy očekávat aspoň minimální míru nacionalismu v bojích o moc. Rusové nikdy nepojmali svůj národ jinak než v imperiální podobě, a sovětský komunismus přežil za Stalina jen v důsledku nacionalistické náklazy. Uvažte také, že nezávným údělem Rusů bylo oddělení od Ukrajiny a od Běloruska? Z postavě dominantního národa uvnitř světové supervelmoci se stali občany zebrající země. Jak se potom neobávat zkázy způsobené ponížením národního cítění? Ze tří politických vášní, která naplňují postkomunistický svět, tj. blahobytu, národa a svobody, mi první dvě připadají v Rusku roku

1996 zdaleka nejsilnější. Otázka je, jak a s jakými typy institucí a politických leaderů se skloubí...

F. M.: *Zabýjbal jste se „minulostí jedné iluze“: ale lidé této iluze zůstali v úřadech (Rumunsko) nebo se do nich vraceli (Polsko, Rusko). Jak pohlížíte na tento fenomén?*

F. F.: Předně nezapomínejme, že lidé přecházejí své iluze. Od té doby, co komunismus existuje, „vyrábí“ bývalé komunisty... Ke zvláštnímu případu, který máte na mysli, tj. ke komunistům, kteří u moci zůstali nebo se k ní vrátili, opakují, co jsem už řekl: komunistické režimy nebyly svrženy revolucí. Byly oběti zhroutění (imploze), které doprovázela lidová hnutí nejrůznější síly. Proto se také nekonalý čistky. Pád komunismu se nijak nedá srovnat s porážkou fašistických režimů v roce 1945, která byla znásobena jejich radikálním a trvalým delegitimováním, znepravděním. Pád komunismu se přinejmenším v politické rovině spíše podobá konci frankismu ve Španělsku. Minulý režim nebyl exkomunikován a mezi věrejškem a dneškem se neprolévala krev. V některých případech, jako v Maďarsku, Rumunsku a ... SSSR, došlo k „přechodu“ hlavně prostřednictvím komunistických stran. Nemí tedy nic překvapivého, že komunisty nacházíme před změnami i po nich na obou stranách barikády. Ale mezitím se z nich stali bývalí komunisté. Jsou nyní sloupenci trhu, svobodných voleb, rozdělení moci atd. Vykládá tento jev jako důsledek nostalgie po režimech sovětského typu nebo jako možnost jejich obnovení („restaurence“) je podle mého názoru naprosto absurdní.

Vezměme polský případ, který je zdánlivě nejzáhadnější. V Polsku předcházelo pádu komunismu mocné a organizované sociální hnutí proti režimu, který mu vnučil Sovětský svaz. Přesto bývalého vůdce Solidarity Lecha Wałęsu porazil při prezidentských volbách bývalý komunist Alexander Kwasniewski. Paradoxně se vše zdá nasvědčovat tomu, že Kwasniewski nereprezentoval ve veřejném mínění osobnost minulého režimu. Jeho styl a jeho poselství naopak ztělesňovaly modernější, „západnější“ politiku než představoval jeho soupeř. Nový prezident byl v minulosti komunistou „nízké epochy“, smím-li tak říci. V době, kdy se stal komunistou, tj. koncem sedmdesátých let, mu šlo bezpochybně víc o osobní ambice než o ideologické přesvědčení. Novým čaromágiem se však, jak se zdá, snadno dokázal přizpůsobit, zatímco Wałęsowi se nepodařilo přesvědčit své krajanů, že je rovněž schopný adaptace... Dějiny jsou nemilosrdné. Jsou nečitelné k minu-

lým zásluhám nebo k minulým proviněním. Obecněji lze říci, že na Východě jsme skoro všude svědky neúspěchu bývalých disidentů. V řadě případů – nikoli u Walčy – jde o intelektuality, kteří byli podivuhodně odvážni v ilegality, ale ukázalo se, že jsou málo připraveni čelit závazkům a kompromisům veřejného života...

F. M.: Raymond Aron postavil část své teorie o rovnováze za studené války na formulaci „mír nemožný a válka nepravděpodobná“. Pierre Hassner tvrdí, že musíme nyní žít za „míru méně nemožného a války méně nepravděpodobné“. Jak vidíte nový světový řád?

F. F.: Pierre Hassner, který už dávno v oblasti mezinárodní politiky patří k mým oblíbeným autorům, říká, že už neexistuje riziko světové války, ale že konec nukleárního duopolu zvýšil nebezpečí lokálních konfliktů. Tato analýza mi připadá neobyčejně přesvědčivá. Nejen proto, že etnické nebo národní vášně posílené koncem evropské kolonizace a likvidací komunismu zůstávají ve světě velmi silné. Ale také proto, že nejmocnější země, počínaje Spojenými státy, nejsou politicky ani vojensky schopny vnucovat světový řád. Globalizace světa, která v posledním půlstoletí mimořádně pokročila, bude pokračovat dál prostřednictvím hospodářství. Ale světový trh má jen málo společného se světovým „řádem“...

F. M.: Opusíme, prosím, mezinárodní situaci nebo situaci východoevropských zemí a začneme sledovat vývoj „komunistické iluze“ na Západě. Jak prožíval pohřeb komunismu Západ?

F. F.: Záleží na tom, o jakých zemích, prostředích či názorových orientacích bychom hovořili. Odpověď by se pokaždé poněkud lišila. Mám-li to komentovat obecně, zarazila mě zdrženlivost veřejného mínění a také vedoucích činitelů západních zemí, s níž přistupovali k myšlence, že sovětský režim prostě a jednoduše zanikl. Jisté v tom hraje roli jakýsi strach před neznámem. Přidal se ke zvratu, který tato událost způsobila v myšlenkových návycích.

Nejpozoruhodnější není ostatně to, že Gorbačov chtěl dát komunistické ideji nový dech, ale to, že Západ mu na slovo uvěřil a nadchl se jím. K popularitě sovětského vůdce na Západě jistě přispěla opatrnost vlády: žádná etablovaná moc nemá ráda náhlý zlom v celkové situaci a zvycích. SSSR byl už tak dlouho součástí mezinárodního uspořádání, že nikdo, ani jeho stálí odpůrci, si nepřál jeho zánik. Gorbačov mimoto naléhal na mezinárodní

uvolnění a na omezení zbrojení. Západ, který nikdy nepřestal Sovětskému svazu finančně pomáhat, se stal ještě o mnoho štědrější, jakmile už nešlo jen o to, aby Sovětský svaz vystačil, ale aby se zabránilo přímo jeho zániku.

Domnívám se, že je tady patrný také silný vliv „revizionistické“ myšlenky. Podle ní by sovětský komunismus po vyčerpání svého totalitního období a poté, co se stal už za Brežněva méně krutý než za Stalina, mohl konečně porodit „socialismus s lidskou tváří“, abychom převzali dobovou formulaci Gorbačova byl po Chruščovovi. Dubčekovi, po eurokomunismu apod. posledním zléšením té naděje. To je myslím hlavní důvod, proč byl na Západě tak populární. Ne proto, že komunismus přivedl k pádu, ale naopak proto, že ho mohl zachránit. Jeho neúspěch zavonil umíráckem komunismu reálnému i revizionistickému. Sovětský svaz opouští historickou scénu dříve, než vyčerpal trpělivost svých četných západních stoupců. Zanechává ve světě mnoho sirotků. Stačí se jen rozhlédnout: nejvíc litují zániku SSSR ti, kdo očekávali další ideologický a politický rozvoj komunistického hnutí. Ve vlivných kruzích bylo takových lidí spousta. Antisovětský postoj nebyl nejspíš nikdy tak důrazně odsuzován jako v 80. letech! Kdo by si nevzpomněl na „anti-antisovětská“ vyznání víry?

F. M.: Lze najít ohlas síly této mytologie ve způsobu, jak se François Mitterand stavěl k pádu komunismu?

F. F.: François Mitteranda tato událost nesporně velmi zarazila, a to hned z dvojího titulu: jednak jako socialistu a jednak jako francouzskou hlavu státu. Socialismus není totiž co komunismus, ale krach komunismu přece jen něco v socialismu zasáhlo. Například některé ekonomické myšlenky společného programu socialistů a komunistů z roku 1981. K poněkud melancholickým zvláštnostem Francie patřilo, že přivedla roku 1981 k moci levici, která měla poslední marxistický program v dějinách světa! Francouzští socialisté byli zaraženi radikálností, s níž došlo k likvidaci komunistického režimu. Byli by rádi, kdyby se SSSR vyvíjel směrem ke komunismu, přestavěnému na sociálně-demokratický způsob, něco mezi Dubčekem a Kádárem. Tento sen byl jedním z tajemství vášnivě gorbymánie socialistů a prezidenta Mitteranda. Gorbačov svým způsobem ještě zachraňoval část systému.

Dále pak François Mitterand musel jako francouzská hlava státu čelit německému znovusjednocení. Znáte Mauriakův bon-

mot: „Německo mám tak rád, že mě těší, že jsou Německa dvě“. Všichni francouzští prezidenti, počínaje de Gaullem, se sjednotěně obávali. Národy jsou čím jsou, a tak všichni víceméně tušili, že se jednou Německo opět sjednotí. K této události došlo za Mitteranda. Francouzskému prezidentovi se na německé sjednocení těžko reaguje, protože Německo svou výrobní kapacitou a ekonomickou mocí Francii předčí jak v Evropě, tak ve světovém měřítku. Tuto nerovnováhu v nás [tj. francouzský, pozn. překl.] neprospěch kompenzovala existence francouzské nukleární zbraně, nemluvě o politické existenci francouzské nukleární zbraně, představoval nacismus. Nuže, tato minulost se každým dnem vzdaluje: zánik SSSR činí francouzskou nukleární zbraň méně „užitečnou“ a na východ od Evropy už žádná mocnost neobnoví sebou dvě světové války, problém, který už od Bismarcka klade Evropě německá jednota, zůstává stále velkým otráskem.

Nelze přitom ani říci, že Mitterand reagoval na konec komunismu nějak zvlášť obratně. Po pádu Berlínské zdi se nejprve snažil zkonsolidovat červotočí prolezlé Východní Německo. Pak všechno vsadil na Gorbačova v naději, že se díky jemu objeví SSSR nového typu. Tak tomu bude až do srpna 1991, kdy, jak se zdá, dává požehnaní nostalgickým aparátčikům v okamžiku, kdy v Rusku dochází k pokusu o puč. Odvážný prezident by býval projevil radost nad návratem východních Němců do Evropy s body. Realistický prezident by býval pochopil, že proces, který probíhá v SSSR, je nevyhnutelný. Vše se dělo, jako kdyby mu tato gigantická událost unikla. To zatěžovalo jeho druhý sedmiletý prezidentský mandát (naproti tomu jeho první sedmiletý mandát se mí v evropské oblasti zdál odvážný a plodný). Dějiny ukáží, jestli jeho zaslepení vůči zhroutilému komunismu plynulo z jeho postoje ve vnitřní francouzské politice nebo z jeho neznalosti komunistického fenoménu. Obávám se, že Mitterand byl nadán takovým typem politického talentu a bylo mu vlastní takové charakteristické dějiny, které mu příliš nepomohly porozumět hrozivě originální totalitarismu 20. století.

F. M.: *Nedotýká se pád komunismu většiny levicových západních stran? Netvoří pro ně jakousi časovanou bombu?*

F. F.: Je naprosto jasné, že zánik-zhroutilý sovětského režimu, tj. toho, co se nazývalo ve 20. století komunismem, způsobuje socialistickou levici obecně, nejen přejmenované nebo

nejpřemýšlenější komunistické strany. Nepřímou, ale neméně mocně to zasahuje i pravici, protože její síla a pravda jejího diskursu ve 20. století spočívaly do značné míry v anti-komunismu¹. Jaký jazyk použije, jestliže její hlavní protivník zanikne? Stačí se podívat na konzervativní strany v západní Evropě, abychom pochopili dosah této otázky. Ať je tomu jakkoli, v prvé řadě se to týká levice, její anti-komunistické složky nevyjímaje. Krach SSSR totiž takřka znemožnil každou radikální kritiku trhu.

Reflexe dodnes nezačala. Evropská levice o nezdaru sovětského experimentu obvykle mlčí. Ve Francii je to mlčení výmluvné! Komunisté, jak je vidět, se snaží osvobodit od své minulosti, ale naprosto odmítají o ni přemýšlet. Potěšilo mě, že moji knihu *Le passé d'une illusion* (Minulost jedné iluze) komunisté přijali spíše se sympatiemi, ale bohužel bez jakékoli skutečné zásadní analýzy. Socialisté, pořešení čtrnácti lety Mitterandova prezidentsví, si nejsou jisti svou identitou a jsou posedlí myšlenkou moci. To je jediná věc, kterou jim bývalý prezident Mitterand odkázal; váže se však úzce k jeho typu politického talentu. Socialisté se stali opakem toho, co o sobě soudili: stali se kompetentní v oblasti správy kapitalistického hospodářství a nuloví v oblasti politické reflexe. To je žert, který jim dějiny provedly na konci 20. století. Mají-li nějakou omluvu, pak tu, že zánik komunismu tvrdě zasáhl myšlenku zákonů dějin a že nás všechny přivedl k naší konečnosti, tj. k nepředvídatelnosti budoucnosti. Na jedné straně jsme odsouzeni žít v rámci hranic liberální demokracie a bez horizontu postburžoazní společnosti. Na druhé straně jsme filosoficky odzbrojeni před předvídaním budoucnosti. Dějiny se opět stávají tunelem, do nějž se člověk vydá za tmy, aniž by věděl, kam jeho činy povedou, a aniž by si byl jist svým osudem. Člověk je zbaven své iluzorní bezpečnosti, kterou mu přinášela tzv. „věda o dějinách“. Demokratický jedinec zbavený Boha vidí, že se božství Dějin otrásá ve svých základech. Tuto úzkost bude muset zažít. K hrozbě nejistoty se v jeho myslí přidává skandál uzavřené budoucnosti. Idea jiné společnosti se totiž stala takřka nemyšlitelnou. Ostatně nikdo už k tomuto předmětu nevysslovuje ani nástinového konceptu. Jsem poslední, kdo by se chtěl odvážit předjimat nové utopie, které na moderní demokracie číhají. Jsme od-

¹ Ve francouzštině se stejně jako v české termíny „antikomunismus“ nebo „antikomunistický“ píše jako jedno slovo bez pomlčky („anticommunisme“, „anticommuniste“). Tam, kde F. Furet používá pomlčku k označení významového odstínu, následujeme ho i v českém překladu (pozn. překl.).

souzení žít ve světě, v němž žijeme. Ale tento údel je vášním demokracického člověka příliš cizí na to, aby mohl přetrvat.

F. M.: *Jaké jsou pozůstatky komunistické utopie?*

F. F.: Neviditelnější a nejmasivnější pozůstatky jsou komunistické strany, ať už se jako v Itálii přejmenovaly, nebo jako ve Francii nikoli. Skoro všude ve světě, tam, kde prostě a jednoduše nezmizely, byly nuceny opustit sovětský vzor a udělat tím čáru nad velkou částí své minulosti, zejména v oblasti ideologie a strategie. Byly donuceny zřít se marxismu-leninismu a nevědět, čím ho nahradit. Nemluví už ani o revoluci ani o budování socialismu. Snaží se přežít na levé straně demokratického politického spektra. Ale žádá z nich se neodhodlala do hloubky zamyslet nad svou minulostí. Pokud jde o komunistickou myšlenku, ta tu a tam přžívá a přežije i nadále v podobě futuristické abstrakce, puštěné z oprátky svého sovětského ztělesnění. Stačí ostatně trvat na tom, že SSSR nikdy neměl nic společného se socialistickou společností, aby komunistická myšlenka získala zpět svou patenskou neporušenost. Ale v tom případě nám už nemá o minulosti ani o přítomnosti co říci.

F. M.: *Nezdá se vám, že se v postkomunistickém světě rodí nové formy utopie schopné nabídnout modernímu člověku dosud neznámé vášnivé touhy?*

F. F.: V západní Evropě a zejména ve Francii nahradil komunistickou utopii humanitární universalismus, který *ex definitione* „zahrnuje“ mnohem víc než proletářská revoluce. Exploze demokratického individualismu přemohla třídní solidaritu; lidská práva přemohla třídní boj. Ale pocit všeobecné sounáležitosti a soucití, který vládne v médiích a ovládá úvodníky, je spíše dokladem poruchy demokratické politiky než prostředkem, jak ji vdechnout nový život.

Mezi viditelnými stopami utopie v našich demokratických společnostech je možná nutné vyznačit ideologii *politically correct*, která je už deset patnáct let tak živá v americké univerzitní levici. Toto hnutí má politický prapůvod v černošské otázce, velké – a jsem v pokušení říci jediné – vnitřní tragédii, kterou Amerika od svého počátku poznala. Okolo černošské otázky se rozvinula myšlenka, podle níž se jediní budou moci skutečně osvobodit, až když ti, kdo se zrodili v menšinových „kulturách“, doženou ostatní. Myšlenka menšin je sama o sobě Americanum důvěrně zná-

má. Je neoddělitelně spjata s tím, jak se tato země vytvořila: vlnami přistěhovalců, kteří si ponechávají něco ze své bývalé vlasti. Tento pojem kulturních zvláštěností se v současném užívání rozšiřuje: zahrnuje *Latinos* (v čele s Mexičany), „orientálce“ (ale nikoli Židy, poprvé ve světových dějinách vyloučené z tohoto statusu „menšiny“) anebo ještě ženy a homosexuály. Je to poněkud extravagantní seznam, který neuznává nebo nechce uznat jedinečnost černošské tragédie v Americe, ale který dobře ilustruje jednu z posedlostí hnutí, totiž že společenskému člověku se nic nepřekládá jako přirozená danost: všechno je vytvořeno společností, všechno je politické. Homosexualita je „kulturou“, stejně jako příslušnost k ženskému pohlaví. To, že je člověk černochem, Portorikáncem nebo Korejcem, je podle této logiky také „kulturním“ fenoménem. Vysvětlují nám, že nerovnost mezi jednotlivci z velké části pochází z diskriminujícího zacházení, jehož oběti jsou zmíněná společenství. Zvyhodňuje to takzvanou *white european male culture* – Ameriku mužů bílé pleti a evropského původu.

S touto novou výzbrojí nachází demokratická rovnost ve Spojených státech znovu část svého revolučního dědictví: prepolitovanost, zánícení pro utváření nového lidství zákonodárnou cestou, smazání rozdílu mezi soukromým a veřejným, sklon k nesnášenlivosti. Schází zde však perspektiva společnosti, která by nebyla založena na trhu. I tak „politická korektnost“ postrašila veřejné mínění dostatečně, aby jako reakci vyvolala konzervativní a náboženskou vlnu, která triumfovala v parlamentních volbách na podzim roku 1994. Ukazuje se tak, že demokratická představitost je stále aktivní ve svém kyvadlovém pohybu a že by bylo mylné předvídat její vyhasnutí nebo oslabení.

F. M.: *Byl jste ve Francii jeden z prvních, kdo popsal rizika nadsnění pro *politically correct* v amerických univerzitních koležích, takzvaných *kampusech*. Ve Francii je tento výraz značně zdiskreditován. Nedomníváte se, že jste důležitost tohoto jevu přecenil?*

F. F.: Ne, to si nemyslím. Vždycky jsem zdůrazňoval, že tento ideologický proud se ve svých nejmarkantnějších projevech omezoval na univerzitní kampusy. Vytvořil si však své vlastní instituce a získal prostředky, aby mohl přetrvávat. V zemi se omezil na městské „liberální“ elity, ale hluboce ovlivňuje kádry demokratické strany, zvláště prostřednictvím feminismu a myšlenky „menšin“ (zejména menšiny černošské). Konečně je třeba vzít

v úvahy reakce, které vyvolala ideologie *politically correct*, například škodu způsobil prezidentu Clintonovi (v průběhu jeho prvního mandátu, pozn. překl.) politický aktivismus jeho ženy!

F. M.: *Opustme komunitarismus, jehož kulturní a univerzální verzi je právě politically correct. Ve Spojených státech se často pro- ti sobě kladou dva typy neoliberalismu: levicový, jehož hlavním te- oretikem je John Rawls² a pravicový libertarismus, jehož čel- nou postavou je konzervativce Robert Nozick³. Zdá se vám toto myšlení americké konzervativní pravice utvářené a důvěryhodné?*

F. E.: Je určité vlnění, jak to ukázal náhlý volební příliv v listopadu roku 1994. Ten ukázal dvě tváře: jednak křesťanský protest proti „liberální“ levici, jednak konzervativní postoj proti daním, proti Washingtonu, proti sociálnímu státu. Oba proudy kumulovaly své účinky, které ostatně nejsou zdaleka neslučitelné, ale je vhodné je rozlišovat pro potřeby analýzy. První má v pozadí morální reakci na zlehčování mravů, jak je připisován šedesátým letům. Mobilizuje se rád ve věci potratů, které ve svém slavném rozhodnutí z roku 1973 vyhlásil Nejvyšší soud za nepřiměřitelné ženské právo. Druhý vyjadřuje spíše tradiční nepřátelství k daním, posílené odmítavým postojem k pozitivní diskriminaci (affirmative action) a k pokračování velkých sociálních programů. Je také výrazem podpory politiky „zákona a řádu“ (law and order) ve velkých městech, ohrožovaných vysokou kriminalitou. I když se tyto dva směry musjí spojit, aby mohly vyhrát volby, ne vždy se vzájemně dobře snášejí. Republikánská strana je ve věci potratů rozdělena. Naopak nepřátelský postoj ke zvyšování daní, jehož je pravice hlasatelem, je v zemi natolik rozšířen, aby ho brala v úvahu i demokratická strana. Je jasné, že ať už je vítězem příštích prezidentských voleb kdokoli [zvítězil v nich Clinton, pozn. překl.], nebude se moci pouštět do rozsáhlých sociálních programů. Ale není dobře vidět, co je nahradí, zvláště pokud jde o černošskou otázku.

F. M.: *Jak bychom mohli situovat tyto americké diskuse ve vztahu k Francii, kde např. slovo „liberalismus“ má zcela jiný význam?*

² Autor známé knihy *A Theory of Justice* (1971) vydané i česky (Teorie spravedlnosti, Victoria Publishing, Praha, 1995).

³ Jeden z teoretiků americké neoliberalní pravice, kteří ovlivnili „konzervativní revoluci“ za Ronaldu Reagana.

F. F.: Francouzi skutečně používají nejčastěji termín *liberalismus* jen v jeho ekonomickém významu ve smyslu samočinné regulace společnosti tržními mechanismy. Tedy slovo, které označuje ve Spojených státech levici, protože je spjato s rozšiřováním politických svobod, označuje pravici ve Francii, kde je v podstatě ni, že se dobře nesnáší s rovností. Ve Spojených státech může být všeobecné přijetí trhu podzříváno, že příliš pomáhá bohatým. Ve Francii se může zase kritika trhu, která je tu odedávna všeobecně rozšířená, jevit jako produkt rovnostářského citění ohrožujícího naše svobody.

V naší zemi [Francii] mě neustále udivuje, že tato kritika trhu zůstává přes krach Sovětského svazu a vyprázdnění socialistické ideje nedotčená. Byli jsme svědky zhroucení společnosti a státu, které byly vybudovány proti kapitalismu. A přitom ekonomické faktory hrály v tomto zhroucení velkou roli. Víc než kdy jindy je jasné, že jediné volná soutěž jednotlivců může produkovat zboží ve velkém množství a za nízkou cenu. Je nyní vysoce nepravděpodobné, že by se dala najít cesta svobodné společnosti, která by zrušila vlastnické právo. A přesto se ve Francii stále, přinejmenším na úrovni politické rétoriky, dělá jako kdyby: liberálové jsou napravo, zatímco socialisté nalevo. A přitom nikdo z pravice není stoupencem sociální regulace trhem a nikdo na levici už neví, jak definovat socialismus. Jsme pak svědky velmi podivných představení: mohli jsme vidět Jacquese Chiraca jako kandidáta „leviček“ při posledních prezidentských volbách!⁴

Ve skutečnosti za stínohrou politického jazyka existuje „politická korektnost“ na francouzský způsob. Charakterizuje ji jakýsi povtrchní universalismus, náboženství lidských práv, dovolávání se morálky místo politického rozumu. Tato „politická korektnost“ slouží touhám, které zůstávají, především touze po životní úrovni a po blahobytu. Tragédie Bosny ukázala kontrast mezi našim vyznáním víry a naší neschopností podniknout skutečnou vojenskou akci. Ale příklady by se našly také v oblasti vnitropolitické: sociální hnutí z prosince 1995 zakrylo universalistickým diskursem požadavky korporativního typu. Nikdy nebyl politický jazyk, který se stále víc uniformizuje, tak málo schopný určit skutečné alternativy. Naděje občanského náboženství lidských

⁴ Tim se mimi přímé prezidentské volby v roce 1995, kdy zvítězil ve druhém kole pravicový kandidát a neogaullistický leader Jacques Chirac proti předsedovi socialistické strany Lionetu Jospinovi. Chirac však vedl svou kampaň na „levicové“ téma boje proti „sociálnímu vyloučení“ (pozn. překl.).

práv, do něhož se demokratické národy ponořily, problémy mas-
kuje místo aby je vyjevovalo.

F. M.: A nakonec, jak se stavíte k státním zásahům a ke kritice sociálního státu?

F. F.: Jak bychom mohli být proti zásahům státu k nápravě nerovnosti? K moderní demokracii patří. Diskutovanou otázkou není samotný jejich princip, ale jejich možné způsoby. Tím, že financování sociálních výdajů zatěžuje mzdy, se Francie jistým způsobem rozhodla pro sociální ochranu a proti zaměstnanosti. Toto rozhodnutí, které v době rychlého růstu „třiceti slavných let“ po 2. světové válce zůstalo nepovšimnuto, se při nezaměstnanosti 80. let stalo viditelným. Musíme nyní uvolnit cenu práce zdaněním sociálních výdajů, tj. přehodnocením mechanismů sociálního státu. Princip solidarity tak bude lépe uskutečněn, nemyslíte?

Síla nepředvídaného

Renzo de Felice

Ještě než přistoupím ke krátkému rozboru ústředních momentů Furetovy knihy, která může být z mnoha hledisek považována za nejvýznamnější historické dílo posledního desetiletí a rozhodně za jedno z nejzákladnějších děl tohoto století, považuji za nezbytné učinit předběžnou poznámku obecného charakteru, podle mého názoru užitečnou pro posílení dopadu, který kniha *Minulost jedné iluze* (v italském *Il passato di un'illusione*) měla na poli italské historiografie.

Od častů Croceho a zejména Volpeho není italská kulturní historie zvyklá na díla širokého záběru. V Itálii velmi rozšířená fragmentace historického poznání a bádání na čím dál subtilnější segmenty, způsobená úpadkem historiografie "Annales", v podstatě zabránila tomu, aby se historici věnovali souhrnným dílům a dílům, která se zabývají dlouhými obdobími. Když už se v Itálii taková práce objevila, jednalo se většinou o novinářské práce, nebo o silně ideologizované syntézy, jinými slovy o díla, která poštrádají vůdčí linii nebo – ještě častěji – jsou těsně svázána s motolónni a lacinou ideologií.

Furet nám vrátil vůni velké fresky, vůni seriózního a podložného historického bádání, zahrnujícího minulá dvě století. Toto bádání je vždy umocněno jasným a „karteziánským“ principem výkladu a představuje efektivní bilanci iluzi od francouzské revoluce po pád Berlínské zdi.

I toto jen zdánlivě strukturální hledisko, které se ve skutečnosti dotýká hledisek základních, vysvětluje podezřivý přístup většiny italské kritiky k Furetovu dílu. To objektivně nemělo odezvu, již by zasluhovalo, ani u širokého publika, a tím méně u odborného publika: po počátečním zájmu části tisku zavládlo nad Furetovou knihou téměř úplné ticho. Ticho připomínající ony komunistické strategie vůči dílům, která boří navyklá schémata nebo vynášejí na světlo skutečnosti, které držitelé kulturní hegemonie považují za nebezpečné.

Není například náhoda, že se na stránkách periodika *Il Mulino* za použití nekonzistentní argumentace tvrdilo, že Furetovo dílo

ve skutečnosti používá logiku, která jednoduše říká „k podpoře toho, co už se stalo součástí obecného povědomí, aby z banality soudy vítězů dělala vědu.“¹

Tvrdit, jak to činí autor, že Furetovo dílo je „ideologické“, protože interpretaci komunismu jako obětivého beránka všeho lidského zla nabízí jeho smířlivé vysvětlení, a místo toho doporučovat méně děmonizující, rozčleněnější a vědeckější pohled na fenomen komunismu, představuje převrácení historiografické skutečnosti: komunistická kultura totiž – jak Furet široce dokázal – sedmdesát let vyvíjela demonizaci protivníka a především liberální kultury. A dnes se ze zcela nepravdivých a nepodložených důvodů rozhoduje hájit nezbytnost interpretace, která by před oslavením konečného soudu dala přednost principu porozumění, než zbytnosti konfrontace a klasifikace. Toto chování jednoduše potvrzuje podezření, že iluze, přestože přezítá, zůstává principem dosud platným jako interpretační schéma, že naděje v budoucnost, založená na obrozující iluzi, je ještě možná z historiografického i politického úhlu pohledu.

Podněty, které nabízí Furetovo dílo historikovi a každému vědci, jsou přirozeně mnohohranné a nctýkají se výlučně úzké oblasti historiografického bádání. Z nich bych chtěl vyzdvihnout v podstatě čtyři: otázku první světové války viděné jako osudový moment vpádu mas do slávy a především jako legitimizaci pojmu revoluce na pravici i na levici; problém totalitarismu a rozdílu mezi fašismem a nacismem; otázku antifašismu; důležitost, kterou Furet na historiografické úrovni přisuzuje roli osobnosti. Jedná se, jak vidíme, o rozdílné okruhy problémů. První dva jsou typické pro úzce historické bádání, třetí se promítá do politické a občanské úrovně a čtvrtý – v diskusích o Furetově díle podle mého názoru nejméně probíraný – se soustřeďuje na výlučně historiografická hlediska.

1. Teze, podle níž se fašismus zrodil z prvního světového konfliktu, není nová. Už v sedmdesátých letech jí vzala za svou právě ta historiografie, která v italském revolučním intervencionismu viděla moment zásadní transformace politické situace země. Důležité – a nové – je však pojetí, na němž Furet obzvláště trvá. Podle něho jak levice, tak pravice si osvojily u příležitosti světového konfliktu revoluční principy. Historiografi se až dosud jevilo jako samozřejmé, že první světová válka vsřebáním mas jako

¹ Srovnej M. Flores, „Il secolo del comunismo“, in *Il Mulino*, červenec-srpen 1995, str. 586.

politického subjektu způsobila úplnou změnu evropské politické situace. Furet ale k této interpretaci, jejímž úkolem je především definovat pojem totalitarismu, dodává ústřední moment, který bádání nabízí významnou možnost rozvoje. Tímto momentem je společný revoluční původ bolševismu a fašismu.

Na rozdíl od Nolteho, který svou reflexi zaměřuje především na opozici-derivaci fašismu a komunismu a dospívá k tomu, že podstatou fašismu je antimarxismus, směřuje Furetova teze k vymezení společného jmenovatele obou ideologií na historické úrovni, totiž jejich schopnosti přeměnit minoritní politické ideje v lidové fenomény, prosazované masami. Tento společný jmenovatel se obzvláště projevuje v typických momentech demokratické koncepce, která je nepochybně odvozena ze zásad Francouzské revoluce: přeměně čísla – a tedy podle šťastného Furetova vyjádření „nejškromnějšího z občanů“ – v aktivní subjekt národa; mýtu nového člověka; vědomí počátku nové éry (fašistické éry, příznačně zpřecetěné letopočtem, který nabrazuje roky křesťanské éry); jistotě obnovy, prováděné novými ekonomickými a politickými nástroji, užívanými oběma režimy, a vedené obrazy nových společností, fašistické nebo komunistické. Pokud se pak týká interpretace fašismu, jeví se tato teze heuristicky platnější než tradiční marxistická interpretace, která ve fašismu vidí výraz zpátečnického režimu, v němž masa funguje jako pouhý pasivní divák diktatorského systému. Je ale také platnější než liberální interpretace v anglosaské verzi (spojená s problémem totalitarismu) nebo v italské verzi morální nemoci a přechodného vývojového období.

První světová válka, jinak řečeno, přeměňuje ideje, které v posledních dvaceti letech XIX. století zabíraly nepatrný, nebo v každém případě minoritní prostor, ve hnutí, která usilují nejen o stoupenectví a souhlas mas, ale která právě ve jménu tohoto souhlasu mří přímo k moci, odpoutávajíce se od logiky opozice a politické marginalizace: v případě zmíněných tří totalitních režimů je to idea, která se stává stranou, aby se později stala režimem a státem.

V tomto smyslu sdílím Furetovu tezi, podle níž první světovou válkou začíná přivlastnění pojmu revoluce ze strany pravice. Tato teze je na jedné straně prohloubením Mosseho úvah o transformacích společnosti a kultury ve dvacátém století vyvolaných tímto válečným konfliktem; na druhé straně s určitým kritickým zhodnocením bere za své Sternhellovy interpretace vývoje pravice

na politické a kulturní úrovni, interpretace jejího přechodu – který izraelský historik umísťuje do francouzského devatenáctého století – od pravice reakční k pravici revoluční. Interpretace lykající se asimilace pojmu revoluce ze strany fašismu a následného překonání koncepce pravice a levice, interpretace podstatných rozdílů mezi fašismem a nacismem, ke kterým se vrátíme.

Souhlasím s Furetovým posířením, že po celé devatenácté století si pravice rozličnými způsoby a různými postoji podminěnými také přeměnami, které ve společnosti způsobily kulturní a ekonomické události (od vývoje pozitivismu přes industrializaci až k imperialismu), podržuje v podstatě kontrarevoluční a každopádně reakční mentalitu; také v Itálii, kde byly kontrarevoluční projevy vždy marginální, se pravice stává moderním fenoménem až v prvních letech dvacátého století. Tehdy vypracovala strategii postupného vymaňování se z velkého sevření konzervatismu a liberalismu, kterým nacionalismus nikoli bez rozporů projde před vypuknutím válečného konfliktu. Domnívám se, že jedině tento způsob přístupu k problému umožňuje nastolit kontroverzní problematiku vztahu mezi fašismem, nacionalsocialismem a modernizací, což je téma, které v italské, v reakčním vidění fašismu zakotvené historiografii vyvolalo v minulosti velké polemiky. Toto téma však v poslední době bylo zřejmě přijato alespoň jako pracovní hypotéza. Bez kategorie revoluce, chápané tak, jak ji chápe Furet, totiž nejen jako dynamický moment společnosti, ale především jako perspektivu naděje, kterou totalitní režimy vzbuzují v Evropě mezi dvěma válkami, zůstává problém modernizace pouhou politickou otázkou a snad otázkou ekonomických struktur a ztrácí svou nejhlubší kulturní charakteristiku.

2. V úzkém vztahu k předchozímu problému je problém totalitarismu, který je přirozeným pozadím problematik, které Furet nadhodil. Sdílim opatrnost, se kterou Furet vymezuje základní společné myšlenky totalitarismu. Poznává, že existuje podstatný rozdíl – být v okruhu totalitární kategorie – mezi komunismem, kterému přisuzuje universalistickou doktrínu založenou na pojmu třídy, a "fašismy", nositeli partikularistických požadavků, které do sebe vzájemně zapadají v principu národa. Nicméně, uvnitř kategorie fašismů – což je ostatně termín, který má Furet tendenci neužívat – stojíme před dalším rozdílem mezi nacismem, nositelem universalistických požadavků, například těch, které vyvěrají z rasistické doktríny, a italským fašismem, v němž převládá partikularistický princip národa. Jinak řečeno,

jestliže Furet zdůrazňuje přítomnost faktorů společných různým totalitním systémům (princip jediné strany, primát ideologie, náboženské pojetí politiky, které v některých případech vede až k pronásledování tradičního náboženství, kult vůdce, omezení, až zrušení, osobních, občanských a ekonomických svobod), přesto uznává, že osudy každé totalitní zkušenosti jsou rozdílné a nesou s sebou nezbytně různé odstupňování výše zmíněných fenoménů. Mluvíme-li o totalitarismu, Furet kladné hodnotí nezbytnost znovunabytí národních zvláštností a pokud jde přímo o rasovou otázku, podtrhuje rozdíly mezi fašismem a nacionalsocialismem. Problém rasy je pro vymezení rozdílu mezi těmi dvěma totalitními režimy nejdůležitější i proto, že podle mého názoru souvisí s neméně zásadním problémem účasti mas. Prvkem italského fašismu, který jej odlišuje od reakčních a konzervativních režimů, je mobilizace a aktivní účast mas; tento prvek doprovází revolucí – ni plánovitost (podle Furetova vyjádření "demokratický a zároveň nacionální slib"), jejímž cílem je přetvořit italskou společnost a jednotlivce ve směr, který nikdy dříve nebyl realizován a ani se o něj nikdo nepokusil. V tomto je podle mého názoru zřejmý zásadní rozdíl od nacionalsocialismu, který – byť i on směřoval k mobilizaci mas, ale způsobem dosti odlišným od italského – se pokud jde o transformaci společnosti pohybuje na dvou navzájem odlišných rovinách: na jedné straně tlhne k modernizaci, avšak na druhé apeluje na tradiční starobylé hodnoty, které do konce nejsou schopny změn k vytvoření léto nové společnosti.

V těchto souvislostech je idea rasy ústřední alespoň ze dvou důvodů. Na jedné straně potvrzuje, že "nový člověk" v germánském kontextu existoval ve skutečnosti odedávna, a jednalo se jednoduše o to, vrátit mu rozměr a úlohu historického subjektu. Naproti tomu Mussolini musel všechno vymyslet a uskutečnit. Mýtus římanství fašismu je jen literárním a řečnickým mýtem, oživeným ostatně netradičními způsoby. Na druhé straně se rasový princip nakonec stane tím nadnárodním faktorem, který zmiňuje nacionalistický náboj nacismu tím, že jej rozšiřuje. V takovém případě můžeme s Furetem mluvit o jakési revoluční etičnosti, která z partikulární (národ) tlhne státi se universální (trasa) a přibližuje se tak dalšímu totalitarismu s universalistickým charakterem, jímž je bolševismus.

Kromě rasového problému, a Furet to dosti zdůrazňuje, spočívá rozdíl mezi fašismem a nacismem i v jiných faktorech: naprosto jasných vnějších náboženských znacích německého reži-

mu, převaze veřejného faktoru v ekonomii, rozdílné úloze nacistické strany ve společnosti a ve státě oproti italským poměrům, i samotné postavě vůdce. To vše představuje německou zkušenost dovršeného totalitarismu a podtrhuje zjevný rozdíl vzhledem k fašismu.

Chceme-li naopak najít vidíci linii spojující tři evropské totalitní režimy, linii, která je zároveň vzorcem výkladu, je třeba ji hledat v postoji k buržoazii. Toto je určitě jeden z nejzajímavějších aspektů Furetovy práce, obzvláště tam, kde se setkáváme s revolucními a francouzskými kořeny antifurtozazní polemiky: polemiky, která ve fašismu není polemikou původu vendejského nebo sanfedistického, ale která má od počátku demokratický charakter, má základ v mase, v lidovém konsensu a dostává se do sporu s těmi aspekty společnosti a liberální politiky, které v příslušném používání demokratické metody spatřovaly jedno z největších nebezpečí pro stabilitu politických institucí devatenáctého století.

V Itálii se teprve před nedávnem začal rozvíjet směr bádání o fašismu, snažící se z něho vypreparovat ony revoluční a sociální aspekty, které – at na úrovni zvyklostí či na úrovni ekonomické – spátrují v buržoazii a buržoazní mentalitě nejen znak minulosti, kterou bylo těžké vymýtit, ale opravdového nepřítele dokončení fašistické revoluce. Mezi počátečními znaky kontinuity mezi fašismem a postfašismem v Itálii se podle mého názoru nemůže podceňovat neustálá přítomnost polemiky s buržoazii vedené nejednivo fašismem a těsně po válce – způsobu a metodami navzájem dosti odlišnými – dvěma masovými stranami. Jak v případě fašismu, tak postfašismu byl do ní aktivně vtažen nejen stranický aparát, ale i odborářský svět a zejména kultura. Tato polemika došla vyjádření v souboru aspektů hluboce svázaných se společenským životem: od politického a právního zpochybnování soukromého majetku k postupnému zvyšování moci odborářských organizací; od vytvoření mýtu pracující třídy v rozličných podobách kultury k postupnému omezení prostoru působení pro ty intelektuály, kteří se nedefinovali jako militantní. Není proto náhodou, že mnozí z fašistů, kteří na stránkách novin režimu vedli ty nejzřetlivější protiburžoazní kampaně, se po válce – jen s nepodstatnými rozdíly v jazyce, tónech i obsazích – objevili v rolích militantních pracovníků levicových stran a jejich tiskových orgánů. Jak nedávno poznamenal Paolo Bonetti² – a může to být rozšíře-

² P. Bonetti, „Bilancio di fine secolo“, in *La Nuova Antologia*, 1995, str. 239.

no na celou Evropu – zruřivě nenávislný postoj intelektuálů k buržoazii pocházel z neschopnosti racionálně čelit sociálním a kulturním změnám a – přes opakované historické popření – z potřeby hledat útočiště v utopických pospolitostech.

3. Problém kontinuity mezi fašismem a postfašismem nás nevyhnutelně vede k úvaze o dalším z ústředních momentů Furetova díla, a to o problému antifašismu. To je téma, o němž se – jak bylo možno vidět z Furetova dialogu s Giulianem Procaccim³ – pořád živě diskutuje. To mě dost překvapuje, nikoli snad ale z fašistické nalivky. Furet o antifašismu neřekl nic zvlášť „skandálního“, nýbrž přišel s téměř samozřejmými postřehy: je dostatečně zřejmé, že existoval nekomunistický antifašismus, který se bez ohledu na taktická spojení vždy snažil odlišit vlastní myšlenkovou pozici od postoje marxistického. Stejně tak je evidentní, že se mu to ne vždy podařilo z důvodu nemilosrdného boje, který komunistický antifašismus proti tomuto antifašismu vedl, nechávaje časlo věřit, že je pátou kolonou samotného fašismu.

Zdá se mi tedy, že polemiky s Furetem ve jménu „urazeného antifašismu“ v podstatě postrádají význam. Problém nadnesený Furetem je ve skutečnosti složitější a týká se spíš antifašismu, který se rodí z marxistické interpretace fašismu. Jak již před několika lety brilantně postřehla Annie Kriegelová, předpona *anti* je charakterizována jako klíč strategie spojenectví přizpůsobeného okolnostem: antifašismus tedy ujišťuje, že „*qui on possède ce qu'il y a de plus nécessaire et de plus précieux pour être, pour exister, pour justifier son existence: il donne l'assurance d'avoir un ennemi*“⁴ (máme to, co je nejnezbytnější a nejhodnotnější pro bytí, existenci, pro ospravedlnění jeho existence: dává nám jistotu, že máme nepřítele). Z tohoto pohledu se pojem fašismus rozšiřuje podle okolností a momentálních politických požadavků: jediné, co se nemění, je přesvědčení, podle něhož je fašismus jedním ze způsobů, jimiž se kapitalistická moc vyjadřuje v historii; má-li se tedy oprávně účinně bojovat s fašismem, je třeba bojovat s jeho kořeny, s prvotními příčinami, a to s kapitalismem a buržoazní společností.

Odlud pocházejí dva ústřední důsledky: první je, že fašismus dostává metahistorické rysy tím, že stále zřejměji představuje „absolutní zlo“; nemůže být tedy omezen těmi historicko-časovými

³ Furet, G. Procacci, „Controverso Novecento“, *Libri di Resesi*, Milán 1995, s. 37.

⁴ A. Kriegel, „Sur l'antifascisme“, in *Commentaire*, č. 50, ročník 1990, s. 300.

mi souřadnicemi, které označují jeho hranice, ale může, ba dokonce musí, být nadčasovou kategorií s proměnlivým nastavením. Druhým důsledkem je, že jen marxismus je schopen fašismus porazit tím, že do boje zapojí právě antifašismus a to ne pouze ze proto, aby porazil historický fašismus, ale také všechny formy, v nichž se "kategorie" fašismu vyskytuje. Z tohoto důvodu je obtížné přisoudit tomuto antifašismu vědecké rysy, protože jde spíše o ideologické nebo mytické pojetí. Zajisté – a i zde sdílím Furetovy názory – tento antifašismus nemůže být považován za synonymum demokracie, a nemůže být tedy použit jako základ a legitimizace skutečně demokratické a liberální společnosti. I v Itálii stojíme v posledních letech před problémem, v zásadě analogickým, zda může být hnutí Odboje považováno za základ demokratické Itálie, zrozené po ukončení druhého světového konfliktu. Také pro Odboj platí tytéž úvahy, jež byly učiněny pro antifašismus.

V této souvislosti je příznačná polemika mezi Rusconim a Bobbim na stránkách periodika *Il Mulino*⁵ týkající se legitimizace Odboje. Rusconi zdůrazňuje, že chápat Odboj jako zakládající myšus Republiky, jak ho popsal akcionismus, je nedostatečné; dále podtrhl nezbytnost širší interpretace odbojového fenoménu, která je schopná povšimnout si některých jeho aspektů (jako vyčkávaní), akcionisty a komunisty opomíjených nebo považovaných za marginální. Rusconi zároveň poukazuje na nutnost přisoudit základní smysl Republiky "demokracii bez privilegátů", a zabránit tak tomu, aby se některé politické síly na úkor sil jiných pokoušely ustavit "priority demokratické legitimacy", priority, které dávají záležitost k vyloučení z demokracie.

4. Na závěr této krátké analýzy – krátké, protože četba knihy nabízí mnoho dalších podnětů – bych se chtěl zastavit u jednoho aspektu, který – jak už jsem řekl – byl až doposud v diskusích o této práci zmiňován méně než jiné, totiž aspektu týkajícího se problému funkce osobnosti v dějinách. I z tohoto specifického hlediska se Furetova úvaha jeví jako nepohodlná a menšinová. Právě marxistická interpretace fašismu trvala – a trvá dodnes – v podstatě na ekonomických a sociálních příčinách, které ho

5. Srovnej N. Bobbio a G. E. Rusconi, "Lettere sull'azionismo", in *Il Mulino*, 6. listopad-prosinec 1992, str. 102 nn., nyní in: G. E. Rusconi, *Se cessiamo di essere una nazione*, Bologna 1993, str. 86 nn., K Rusconiho pojetí též *Resistenza e postfascismo*, Bologna 1995 a úvod k: F. Sogno, *Guerra senza bandiera*, Bologna 1995.

způsobily, v rámci logiky, která dlouho nechtěla připustit existenci jiných faktorů: vzpomeňme si například na obliče, s nimiž se setkali ti historikové, kteří uvedli důvody kulturního charakteru. Pokud se týká vzniku a růstu fašismu a komunismu, lze snadno pochopit, že brát v úvahu výlučně ekonomické a strukturální důvody znamená vstoupit již do sféry velmi přesné interpretace: tak specifický a jednostranný výběr s sebou nevyhnutelně nese předem odhadnutelné odpovědi.

Po léta se psalo, že fašismus, nacismus a sám komunismus měly odůvodnění a přesné vysvětlení ve vývoji mezilídních vztahů, že ve skutečnosti se tyto tři totalitní fenomény nemohly vyvíjet odlišně od toho, jak se ve skutečnosti vyvíjely, protože byly podmíněny velmi přesnými ekonomickými zákony a sociálními dynamikami. Tato deterministická interpretace historie ve skutečnosti ukázala všechnu svou nedostatečnost, a právě nedávné studie o závěru století to dokazují. Zejména se pak objevilo podivné pojetí „demokratické“ historiografie, podle níž dějiny tvoří jen velké masy a ne osobnosti, pročež opravdové historické předměty jsou dílem evoluce těchto mas.

K tomuto pojetí – které tihne k vysvětlení všeho – se poji finalistické pojetí historické nutnosti, svého druhu teologie imanence, která se domnívá, že dějinnou nepředvídatelnost je možné vtěsnat do strukturálních pravidel. Furet dokázal, že dvacáté století není možno pochopit, aniž podtrhneme úlohu osobností – Mussoliniho, Lenina, Hitlera, Stalina – které paradoxně dokázaly silou osobnosti vytvořit politické systémy, v nichž se individuální ztrácí ve jménu kolektivnosti. Takový přístup podle mého názoru dovoluje postihnout onen smysl tajemnosti, který v sobě dějiny skrývají a přispívá k tomu, že se objevuje ona nedefinitivnost, která historikovi dovoluje nalézt jinak nemožné odstíny a zároveň mu brání, aby považoval za pravdu něco, co je jen optimistickou a naivní jistotou v neomylnost příčin opřených o analýzu ekonomických a sociálních struktur. Konečně metoda, kterou Furet ve svém díle aplikoval, se nám zdá nejvíce způsobila k tomu, aby historickému bádání zajistila odstup od etických a ideologických pokoušení a – řečeno s Fisherem – umožnila ocenit sílu nahodilého a nepředvídaného ve vývoji lidských osudů.

Dějiny a iluze

E. J. Hobsbawm

I

Moje vyjádření ke knize Françoise Fureta jsou skeptického rázu. Proto bude případné, když si hned na začátku řekneme, že v knize *Le passé d'une illusion* (Minulost jedné iluze) je mnoho pasáží, které si zaslouží můj obdiv, zvláště pak skvěle napsaná první kapitola o „la passion révolutionnaire“ (revoluční vášni), a rovněž tak mnoho takového, s čím souhlasím. To vše přesto, že jsem o stejném období sám psal z podstatně odlišného hlediska, i když jsem stejně jako Furet „nouveau venu dans l'histoire du XXe siècle“ (nováček v dějinách 20. století).

Ti, kdo budou porovnávat závažné části mé knihy *The Age of Extremes 1914–1991* (česky *Věk extrémů*, nakl. Argo, Praha 1998) s Furetovým dílem, zjistí, že pokud jde o fakta nebo dokonce o soudy, lýkající se například dějin Sovětského svazu, naleznou méně rozdílu, než by očekávali. Z našich představení se však samozřejmě ozývají rozdílné hlasy. Přestože je podle mého názoru kniha *Le passé d'une illusion* z historického hlediska v mnoha ohledech neuspokojivá, jde o dílo, které si zaslouží pozornost, protože jak toto dílo, tak i jeho autora je třeba brát vážně.

Nejnednodušší asi bude začít těmi dvěma stránkami Furetovy argumentace, které vzbudily největší zájem: porovnáním fašismu s komunismem a úlohou „antifašismu“ v komunistické propagandě.

První z nich vyvolává několik problémů, protože Furet je až příliš dobrým historikem, a zvláště historikem idejí, než aby podléhl ideologickým klisvám, jak dosvědčuje jeho přístup k „totalitarismu“. A proto, i když má snahu vyzvedávat předpokládaný společný základ fašismu a komunismu, dokonce přímo jako „parenté inavouable“ (nepřiznatelná příbuznost) nebo „complicité collective“ (konfliktní komplicita, s. 230), i to, jak se obě hnutí s úspěchem vzájemně využívala, jsou jeho formulace příliš kvalifikované a složité, aby se uchýlovaly k agitacím tvrzením. V žádném případě, jak říká Furet, nejde o nové téma. „Srovnání

mezi Sovětským svazem a fašistickými režimy... je běžné téma od doby mezi dvěma světovými válkami“ (s. 193). Společný prvek fašismu a bolševismu je samozřejmě známý již dlouhou dobu, hovořili o něm jak lidé, kteří obdivovali Mussoliniho/Hitlera a Lenina/Stalina, například Sorel a Bernard Shaw, tak ti, kteří jak fašismus, tak i komunismus odsuzovali jako profiliberální „dikta-turu“ nebo „tyranii“, například Elie Halévy (z něhož v některých nejzajímavějších pasážích Furet vycházel).

Obtížnější je najít ideologické podobnosti, i když výroky ze strany extrémní pravice, jež se vyslovují kladně k nedemokratickému socialismu či bolševismu, objevit lze. A Furet také cituje několik výroků, jež skutečně můžeme najít na komunistické straně a které se týkají sympatií vůči fašismu či přiznání, že jsme mu něco dlužni – i když tyto výroky jsou s těmi z druhé strany nesorovnatelné. Pokus o odkrytí společného základu mezi ideologickými tradicemi marxismu a fašismu („mezi socialismem a antiliberalním, ba i antidemokratickým myšlením... je starého data“, s. 198) nemůže být úspěšný s ohledem na povahu ideologického a politického dědictví II. internacionály, jejímž teoretickým guru byl Kautský, jehož ortodoxním stoupencem byl Lenin – přinejmenším téměř až do roku 1914. Ať již je tomu s antipolitickou bakuninovskou tradicí jakkoliv, tak v Kautského teorii se plně odrážejí „pokrokové tradice“ 19. století. Stručně řečeno, zatímco podobnost mezi Hitlerovým a Stalinovým systémem nelze popřít, tak oba tyto systémy vyrůstaly a přibližovaly se k sobě ze zásadně odlišných a naprosto oddělených ideologických zdrojů. Slo o podobnosti funkčního, a nikoliv ideologického původu. Stalinismus mohl být „stejně špatný“ jako hitlerismus, a pro lidi, kteří naplno prožili jejich hrůzy, se jediným rozdílem může zdát národnost vládců, Furet (jako významný historik idejí) však ví, že patříly k rozdílným, i když strukturálně konvergentním taxonomickým rodům, jako je tomu v případě vlastovek a netopyřů.

Otázka „antifašismu“, která tvoří jádro Furetových argumentů, si žádá další stručné vysvětlení. Jeho základní argument je nepochybně správný. Kdyby internacionální komunismus přestal vyzývat k opakování něčeho podobného, jako byla Řijnová revoluce („Sověty všude“), stala by se z něho v Evropě jen relativně nevyznamná menšinová síla, něco jako trockismus, který nepřestal pohlízet na svět z leninské revoluční perspektivy a kterému události roku 1956 dodaly jistého politického opodstatnění. Po necháme-li stranou otázku, zda by měl lepší šance ve třetím svě-

té, tak ponaučení z dvacátých let hovoří jasnou řečí. Až na ně, které výjimky – Německo, Francii, Finsko a snad Československo – byly komunistické strany malé, okrajové a politicky nevýznamné. Velká krize nepřinesla zisky levicím, ale extrémní pravici, a zničila jedinou evropskou komunistickou stranu, do které Moskva vkládala naděje – Komunistickou stranu Německa. Jakmile však komunistické hnutí přešlo ke strategii „antifašismu“, nastal vzestup evropského komunismu, který vynesl všechny komunistické strany na kontinentu (s výjimkou nešťastné německé) k nejvyššímu bodu jejich podpory ze strany veřejnosti a politického vlivu, a ve východní Evropě vedl k vytvoření několika režimů ovládaných komunistickými stranami, z nichž některé vznikly na základě domácích revolucí (Jugoslávie, Albánie) nebo – jak ukázaly relativně svobodné české volby – získaly skutečně masovou podporu. Komunistické strany mohly poprvé začít tvrdit, že jsou, spíše než sociálně demokratické strany, hlavními představiteli dělnické třídy národa ve Francii a v Itálii.

Je jasné, že tomu tak bylo především díky přesunu hlavního zájmu Kominterny od „třídního boje“ k antifašismu. Furetovo vysvětlení, proč západní levice, a zvláště její intelektuálové, začali brát komunisty za důsledné antifašisty, je však překvapivě nerealistické, protože přehlíží skutečnost fašistické hrozby, která v letech 1933 – 1941 přinutila liberální kapitalismus a komunismus uzavřít spojení proti nepříteli, který je stejně ohrožoval, a které by jinak ani jedna strana dobrovolně neuzavřela. A navíc, neexistoval jiný způsob, jak tohoto nepřítelce porazit. Komunisté získali prestiž a vliv ze tří hlavních důvodů. Stali se nejdůležitějšími zástupci antifašistické jednoty, i když až do roku 1934 byli jedněmi z jejich hlavních protivníků. V důsledku povahy svého hnutí tuto jednotu nejchomentněji podporovali a SSSR pro ně byl nejdůležitějším členem jakékoliv aliance, která by měla naději porazit Hitlera. Logika této situace byla natolik neuprosná, že ji nemohly oslabit ani ony dva roky, během nichž Stalin začal provádět pravý opak antifašistické politiky. Po mezidobí let 1939–1941 vzestup komunistického vlivu pokračoval, jako kdyby žádné období paktu Molotov-Ribbentrop nikdy neexistovalo. A vskutku, kvůli Hitlerovi byla logika situace natolik neuprosná, že i sám Stalin ji byl nucen uznat, když na něho Hitler zaútočil, stejně jako jiné vlády, které byly nuceny – a které by nemusely? – po roce 1933 jednat s Hitlerem o modu *üverendi* s Německem.

Realita agrese a hrozba demokracii byly ve třicátých letech naprosto očividné. A právě tak bylo skutečností, že přicházely výhradně od politické pravice, jejíž tvrzení, že je třeba zabránit marxistické revoluci, Furet správně odmítá. V letech mezi rokem 1919 a koncem druhé světové války nebyla žádná vláda svržena levicí a veškeré antidemokratické změny režimů, at již převratem, podrobením nebo jinými prostředky, provedla pravice [sic!], pozn. české red.] Furet má nepochybně pravdu i v tom, když tvrdí, že celá pravice nebyla fašistická nebo, co se týká tohoto problému, že rozdíl mezi fašistickými hnutími a režimy byly podstatné. Z těchto zmatků měli nepochybně komunisté prospěch a těžili z toho neustále. Proč by však měli komunisté nebo i nekomunisté činit jemná rozlišení mezi ideologiemi Franciska Franka, José Antonia a španělské církevní hierarchie, když se celé jednání nacionalistů prezentovalo jako křížová výprava jak proti roku 1789, tak proti roku 1917 (ponechám-li stranou Martina Luthera a Voltaira), když ti svrhli legitimně demokraticky zvolenou vládu, požádali o vojenskou pomoc Mussoliniho a Hitlera a dostala ji, a když Franco skutečně hodlal vstoupit do války na straně Hitlera? Těch několik veřejných osobností na pravici, které byly přerovněny postavít se za všech okolností a bez výhrad proti Hitlerovi, byly naprosto atypickými členy svého druhu – Charles de Gaulle a Winston Churchill.¹ A byly atypickými i v oshotě podřídit svůj trvalý antikomunismus aktuální potřebě vytvořit alianci se Stalinem a komunistickými hnutími odporu.

Za těchto okolností by bylo bizarní pokládat fašistické a komunistické síly za stejně nepřijatelné. Jestliže by mezi Německem a Ruskem vypukla válka, koho by si Američané přáli za vítěze? Když jim byla na počátku roku 1939 v jednom průzkumu veřejného mínění tato otázka položena, 83 % jich dávalo přednost Stalinovi a pouze 17 % Hitlerovi, a to navzdory tomu, že americké veřejné mínění bylo tehdy stejně antikomunisticky naladěné, jako je dnes, a vůči SSSR bylo hluboce podezřívavé (ostatně Spojené státy uznaly SSSR až v roce 1933), i tomu, že nejvýznamnější skupina levicových intelektuálů v zemi byla silně antistalistická a dávala to hlasitě najevo. Američanům bylo jasné, že Hitler představuje nebezpečí pro jiné státy, a pravděpodobně

¹ Furetův popis těchto dvou osobností jako „les deux plus constants antifascistes européens“ (dvou nejstálějších evropských antifašistů) bychom mohli pokládat za květnatou rétoriku. Churchill vystupoval proti Hitlerovi, ale nikoliv proti italskému fašismu, a jako rozhodný antikomunista nenášel důvod k tomu, aby ve španělské občanské válce podporoval republikánskou stranu.

i pro celý svět, a že Stalinovi, jako nepříteli Hitlera, i když ohrožuje vlastní národ, by se měla poskytnout podpora.

Sklon k přehlížení temné stránky stalinismu nebyl důsledkem (s výjimkou mnohých komunistů, jejich sympatizantů a jim podobných) zřeknutí se kritického uvažování, jímž se pokoušeli sami sebe oklamat, ale racionálně zdůvodněným předpokladem, že nejlepší je, když se nepřítel mého nepřítelce považuje za spojence. Měla britská vláda zveřejnit pravdu o Stalinově masakru polských důstojníků v Katyni hned, jak se na to přišlo? (Tato otázka tvoří základ výjimečně dobře informované a nedávno vydané knihy Roberta Harrise *Enigma* o druhé světové válce.) Můžeme tvrdit, že tak měla učinit na základě zásady *fiat justitia, ruat cælum*, britská vláda se však o tom v roce 1943 rozhodla mlčet, a to na základě politického rozhodnutí, a nikoliv proto, že by měla nějaké iluze o Řijnové revoluci. Furet v jednom případě opravdu dochází k uznání toho, že pragmatický krok byl příčinou rozhodnutí pro některou stranu, a to když se zabývá španělskou občanskou válkou. „Rostoucí síla [komunistické strany] ve veřejném mínění, zejména mezi umírněnými, pochází z toho, že se prezentuje jako směr podřizující vše vítězství nad Frankem“ (s. 300). Jak napsal George Orwell: „Mnoho lidí mi více či méně upřímně řeklo, že se nemá říkat pravda o tom, co se děje ve Španělsku, a o roli, kterou tam hraje komunistická strana, pod záminkou, že by to vyvolalo ve veřejném mínění předstudek proti španělské vládě, a pomohlo by tak Frankovi“ (s. 306-307).

„Komunistický antifasismus“ – říká sám Furet – „těži z logiky války“. Stručně řečeno, dokud se komunisté stavěli za nepřítomnosti důstojných soupeřů na levici i na pravici do čela antifasistického boje, nemohli mít z této situace nic jiného než prospěch. Paradoxem potom je, že jako strana, která volala po ekonomické změně, nemohli této výhody využít. Protože v zájmu antifasistické jednoty záměrně tlumili své antikapitalistické postoje, získali si na levici spoustu soupeřů, kteří je prohlášovali za zrádce revoluce a třídního boje. A protože všude byli politicky ménšinami, tak tím se oslatní strany ocílaly v lepším postavení, na základě něhož mohly těžít ze značného posunu doleva, který, jak uznává Furet, je skutečně neoddelitelné spojen s mobilizací a nakonec i s válkou proti fašismu. Ve Velké Británii to vedlo k vítězství labouristické strany, ačkoliv program této strany z roku 1945 byl ve srovnání s devadesátými lety 20. století extrémně radikální. „Patřil jsem k těm mladým armádním důstojníkům, kte-

ři v roce 1945 hlasovali pro labouristickou stranu,“ napsal lord Annan, který se ani na okamžik necítil v pokušení stát se komunistou, a to ani v Cambridgi třicátých let, ani později, a jenž měl po roce 1945 za úkol učinit ze Západního Německa protikomunistickou baštu. „Nebylo tomu tak, že bych neobdivoval Churchill – pro mě byl zachránce naší vlasti.... ale pochyboval jsem, že rozumí tomu, co naše země po válce potřebuje.“²

S ohledem na tuto náladu na kontinentě by se tedy dalo předpokládat, že větší prospěch z ní budou mít spíše komunisté než sociální demokraté, a to kvůli samotné povaze boje za války proti nepřátelské okupaci. Povaha tohoto boje stavěla sociální demokraty ve srovnání s komunisty do nevhodného postavení. Pro masové demokratické strany bylo téměř nemožné účinně fungovat, protože byly zbaveny politické legality a nástrojů k provádění veřejné činnosti, které jsou nezbytné k jejich životu. Což téměř nevyhnutelně vedlo k tomu, že socialistické strany měly v hnutí odporu málo členů, zatímco, a to z opačných důvodů, zastoupení komunistů v nich bylo neúměrně vysoké. Tam, kde měly socialistické strany pevnou masovou základnu, mohly se (jako tomu bylo v Německu a do jisté míry i v Rakousku) poté, co byly legálně podlaženy, odebrat k zimmimú spánku, aby se posílely, po obnovení legality, znovu probudily s masovou základnou takřka neporušenou a vytlačily komunistickou menšinu, jež v ní existovala, na okraj politického života. Jinak tomu bylo tam, kde nebyla struktura tak pevná a kde se skutečně nová poválečná legalita a legitimita musely ustavovat na základě – skutečného nebo předpokladaného – odboje za války. Jak tomu bylo ve Francii a v Itálii. (Nelze si nevšimnout, což do jisté míry překvapuje, že ve Furetově knize není pojednáno žádné odbojové hnutí z evropských zemí a že pouze zřídka v ní lze toto slovní spojení najít.)

Dovolte mi nyní, abych se začal zabýval další stránkou, již se Furet zabývá, a to vztahem mezi přitažlivostí komunismu a tradicí Francouzské revoluce. To, že ve Francii jde o klíčovou záležitost, je naprosto očividné. Nicméně mimo Francii, v níž Francouzská revoluce tvoří součást struktury veřejného života, se události let 1789-1793 staly jen záležitostí historiků a esoterických kultur, jakými se prokazovali revoluční socialisté, a patřily k nočním můram pravice. Samozřejmě revoluce v obecném smyslu byla rovněž součástí dědictví pro malou část obyvatel se střed-

² Noel Annan, *Changing Enemies: The Defeat and Regeneration of Germany*, Londýn 1995, s. 183.

ním nebo vyšším vzděláním, která ji pokládala za ústřední událost světových dějin.

Pro socialisty byla zpočátku základním bodem, ke kterému se odkazovali; jak se však z nich začala stávat masová hnutí, její vliv upadal. Marseillaisa uvolnila místo socialistickým hymnám, a jak píše Furet, „ni Jaurès ni Kautsky n'attendaient plus le grand soir“ (tj. ani Jaurès, ani Kautsky už nežili v očekávání velkého večera, s. 34). V evropských zemích, v nichž se očekávala skutečná revoluce, zůstávala Francie neustále předchůdcem, vzorem a měřítkem pro srovnání, a stejně tak tomu bylo v Rusku. Přesto bychom ale neměli chybně vysvětlovat důraz, který se po roce 1917 kladl na odkazy na Francouzskou revoluci v rozpravách, jež marxisté mezi sebou vedli, ať už pro Ruskou revoluci, nebo proti ní, nebo v jejím průběhu. Téměř pro každého, kdo ho mimo Francii přitahoval komunismus, byli jakobini a termidorský převrat buď nepodstatné záležitosti nebo to pro ně mělo význam jen jako součást jejich pojednání o revoluci. Bylo to, jak soudí Furet (s. 104), *uskutečněná* revoluce v Rusku, a nikoliv to, odkud pocházela, co způsobilo, že se mysl lidí upnula ke komunismu. Tato událost potom přivedla západní revolucionáře, kteří do té doby nablížili na marxismus kriticky a spojovali si ho s nezávislou umírněností, k tomu, že v něm nově objevili revoluční ideologii, v důsledku čehož nastal rychlý odklon od anarchismu a revolučního syndikalismu (s výjimkou Španělska, a to jen na krátkou dobu). Stručně řečeno, v letech 1917 až 1989 v mnoha částech světa Ruská revoluce pozřela nebo zaláčila do pozadí Francouzskou revoluci. A navíc, ve velké části Evropy – Velké Británii, Německu, Skandinávii –, kde marxistická víra nebo jiné druhy víry v socialismus byly mezi intelektuály významné, a ještě vzácnější v prostredí, ze kterého pocházeli, dokonce ani historici Francouzské revoluce, která utvářela část socialistické kultury, nebyla dobře známa.

Ve Francii tomu bylo samozřejmě jinak. Zde odkazy na roky 1789-1793 byly a zůstaly pro „idéce communiste“ (komunistickou ideu) centrální. A role těchto odkazů na Francouzskou revoluci byla možná klíčová rovněž v Itálii, Furetova kniha však z nevyšetřitelných důvodů opomíjí tuto jedinou další západoevropskou zemi, ve které vznikla a – pod jiným jménem i nadále přetrvává – masová komunistická strana.

II

Tyto závěry vyvolávají pochybnosti obecnějšího rázu o Furetové metodě, s níž napsal svůj *essai sur l'idée communiste*, tj. dějiny idejí a intelektuálů ve 20. století. I kdybychom ponechali stranou olázkou, do jaké míry se dějiny idejí úplně dají vztáhnout na ty, kteří o nich píší, musíme se zeptat, do jaké míry se dají oddělit buď ideje nebo intelektuálové od svých specifických historických souvislostí a situací. Při své snaze soustředit se na lásku intelektuálů ke komunismu se Furet pokusil tento problém obejít tím, že předpokládal, že intelektuálové „žijí komunistickou revolucí jako čiré rozhodnutí, nebo jinak řečeno, jako víru, která je oddělena od jejich sociální zkušenosti, jako víru, kterou popírají sami sebe“ (s. 143-144).

Toto však zjevně nebyl typický případ v éře katastrof pro liberální buržoazní společnost 19. století, která v době od roku 1914 do období po konci druhé světové války byla svědkem vzniku jak SSSR, tak mezinárodního komunistického hnutí. Pociť, že se civilizace zmiřít v hluboké krizi, že se svět nedá napravit nebo obnovit starými postupy, které zjevně selhaly, se tehdy stal součástí společenské zkušenosti intelektuálů v mnoha částech Evropy. Volba mezi zničením a revolucí (mezi pravici a levicí), mezi žádou budoucností a budoucností, se stala nejen abstraktní možností, ale i uznáním vážnosti situace. Jak sám Furet uznává (snad jasněji v případě pravice než levice), apokalyptické vidění situace v Německu v letech 1931-1933, jako to Spenglerovo, nebylo *prima facie* nijak absurdní (s. 233). V méně emocionálních pojmech vysvětlil v roce 1921 jeden Maďar, který se stal hlavním ekonomickým expertem Kominterny, co jej ve zničujících letech 1918-1919 přivedlo do „bolševického tábora“. Bylo to přesvědčení, že „se návrat mirumilovného kapitalismu zdá být vyloučen“. „Třídní boj skončí společným zničením soupeřících tříd, pokud nespěje revoluční přestavba celé společnosti.“³

Jak dnes víme, Eugen Varga se naprosto evidentně mýlil. Skutečnou iluzí komunismu (a kapitalismu třicátých let o pětiletém plánu SSSR) byla víra, že meziválečný kapitalismus nelze zachránit. Kdo by však v rozsáhlých oblastech střední Evropy v roce 1919 vsadil nějakou velkou sumu na to, že kapitalismus z dlouhodobého hlediska přežije? Ještě v roce 1942 skutečně

³ Eugen Varga, *Die unirtschaftspolitischen Probleme der proletarischen Diktatur*, Vídeň 1921, s. 19, do angličtiny přeložil autor Glánku.

středoevropské dílo velkého rakouského ekonoma Josepha Schumpetera *Capitalism, Socialism and Democracy* (Kapitalismus, socialismus a demokracie) předvídalo konečné vítězství socialistické ekonomiky, ačkoliv – a to je typické – z přesné opacných důvodů, než jaké uvádějí marxisté, a bez jejich nadšení.

Při zběžném pohledu na průběh intelektuální podpory komunismu v období, kterým se zabývá Furet, se nám ukazuje, že v této podpoře se spíše odráží praktická reakce na situace než „un choix pur“ (čiré rozhodnutí). (V knize *Le passé d'une illusion* se však, bohužel, neprojevuje žádný zájem o otázky „jak velká byla tato podpora“ a „kolik lidí za ní stálo“, které mnozí historici dosud pokládají za důležité.)

Za příklad si však můžeme vzít Velkou Británii. Malá skupina komunistických intelektuálů, jež vznikla po roce 1917, rychle zirátila na počátku dvacátých let mnoho svých členů. Vlivem ekonomické katastrofy se však po roce 1929 významně zvětšila, čemuž tehdy vládnoucí labouristická strana nedokázala zabránit. Proto nastal příklon Webba, arciprůroku postupné reformy, k plánovanému hospodárství v SSSR, a k faktickému zrodu komunismu u britských studentů došlo v letech 1930-1931 – ještě před dopadem vlivu Hitlera. Universitní komunismus (jehož typickými představiteli, a to dokonce ani v Cambridgi, nebyli Philby, Burgess, Maclean a Blunt) nabýval na síle v antifašistické čře, protože se jevil jako projev zdravého rozumu. Kdo jiný bojoval proti *appeasementu* a za pomoc Španělsku? Válka vedla k jistému ústupu komunismu u britských intelektuálů, který se po roce 1947 ještě urychlil, ačkoliv antikomunismus studené války napomohl tomu, že někteří z těch, kdo byli naverbováni ve třicátých letech, zůstali v komunistické straně až do roku 1956. Po něm však mnozí ze strany vystoupili. Od konce čtyřicátých let však komunistická strana již téměř žádného britského intelektuála nepřitahovala, přičemž výjimku tvoří někteří noví studentští radikálové po roce 1968, které zklamalo jejich hnutí. Intelektuálové, ať ti, kteří byli v komunistické straně, nebo ti, kteří stáli mimo ni, neprojevovali žádné vášnivé prosovětské nadšení. Na druhé straně většina bývalých komunistických intelektuálů setrvala na politické levici. Vášnivé antikomunističtí bývalí komunisté, běžní v jiných zemích, jsou však zde vzácní, snad proto, že britská komunistická strana (ačkoliv to byla skutečně proletářská strana) se vyvarovala excesů „ouvriérisme“ (proletarismu) francouzské komunistické strany, a zcela určité i násilného usměr-

ňování a vylučování svých intelektuálů. Jde o příběh, který obsahuje přibližně stejný podíl utopistické a mesianistické naděje, iluze a deziluze, sebeobětování a oddanosti, jaký existuje i u jiných komunistických intelektuálů, měl bych však použít s tím, abych ho popsal jako „croyance séparée de leur expérience sociale“ (víra oddělená od jejich sociální zkušenosti).

Jen obtížné lze pominout roli specifických situací, a právě tak politických a kulturních tradic zemí, ve kterých byli komunisté verbováni, nebo společenství, která byla k takovému náboru zvláště snadno náchylná, například Židů, a to jak ve střední a východní Evropě (když se nebezpečí fašismu stalo naléhavým), tak i ve zbytku Evropy. K tomu nám může posloužit jeden příklad. Jedním z nejlepších svědectví přechodu od židovského náboženství ke mesianismu k revolučnímu marxismu jsou paměti Julia Braunthala *In Search of the Millennium*, Londýn 1945 (Hledání milénia). Svědectví o jeho životě je však rovněž ilustrací rozhodujícího vlivu konkrétních okolností. Neboť Braunthal, rakouský sociální demokrat před rokem 1914, po celý život zůstal nekomunistickým sociálním demokratem, a když se přes Rakousko skutečně přehnal v letech 1918-1919 revoluce, stavel se za to, aby rakouská socialistická strana, která měla tehdy faktickou moc, odmítla jít ve stopách bolševiků. Braunthal, stejně jako vedení strany, tak učinil na základě realismu, jednak v důsledku okolností v Rakousku, jednak nepochoybně také v důsledku neúspěchu bolševismu v Německu. Což mělo za následek, že v Rakousku komunisté zůstali politicky nevýznamnými a intelektuálové na levici (kterým nepochoybně napomáhal teoreticky radikální marxistický postoj strany) nepokládali komunismus za možnou volbu až do občanské války v roce 1934. A dokonce i poté jich významná část zůstala antikomunisty.

Stručně řečeno, jsou to historické důvody, proč nemůže být podána přitažlivost „komunistické ideje“, ať již pro dělníky nebo intelektuály, jinak než jako řada pravděpodobností, o kterých rozhodovaly společensky dostupné možnosti volby, a to za okolností, za nichž muži a ženy měli pocit, že takové politické rozhodnutí musejí učinit.

Proto bylo vysoce pravděpodobné, že se ve třicátých nebo čtyřicátých letech nějaký mladý militantní odborář v britské továrně na výrobu strojů nebo elektrických přístrojů stane členem nebo sympatizantem komunistické strany, a to z důvodů, které nás zde nemusejí zajímat, ale které mají jen málo společného se SSSR, ba

i s fašismem. Pravděpodobnost, že by se se něčím takovým stal britský intelektuál nebo student, byla vždy daleko menší (Furet se zcela mylí, když se domnívá, že „ruská revoluce měla větší úspěch na universitách než v továrnách“), a to dokonce i ve třicátých letech, i když byla o něco větší u synů a dcer pokrokové liberální střední třídy a/nebo u neanglikánských protestantských rodičů (kvakerů, metodistů atd.), pro které – jak uznává Furet – to byl ve směru od liberalismu krok vpřed. Brišští militantní kvalifikovaní dělníci v továrnách pravděpodobně po první světové válce inklinovali ke krajní levici, to, že se však přidali ke komunistické straně místo k nějaké jiné skupině, například odpadlické marxistické sektě, což učinili někteří mladí aktivisté po roce 1956, bylo kvůli specifické situaci britské labouristické strany v té době. Byla to jediná dostupná alternativa.

Lze samozřejmě namítnout, že pokud si jedinou s nějakou osobou zahrála „komunistická idea“, tak nezáleželo, za jakých okolností k jeho nebo její konverzi došlo. Takoví lidé se stali „kovanyými bolsěviky“ a součástími onoho skutečně výjimečného fenoménu, mezinárodního komunistického hnutí řízeného z Moskvy. Na tom něco je. Furet nám správně připomíná, že relativně malé skupiny „kádrů“ měly schopnost znovu založit hnutí poté, co se zhroutilo, k čemuž došlo ve Francii po období let 1939-1941. V případě Itálie to je dokonce vidět ještě lépe. Kádry italské komunistické strany, která nikdy nebyla masovým hnutím, v roce 1943 tvořilo několik tisíc osob, které se většinou vrátily z exilu nebo z vězení. během několika let se však kolem nich vytvořila strana, která měla několik milionů členů.

A navíc – o čemž se však Furet nezmínuje –, pro to, aby se taková věc mohla uskutečnit, měla téměř určité zásadní význam existence moskevského „Vatikánu“. Na rozdíl od odpadlických skupin západních revolučních marxistů (trockistů, maoistů atd.), které sociologicky odpovídají sektám a které mezi sebou vedou nekonečné spory a neustále se štěpí, se komunistické strany, a to dokonce i ty nejmenší, po sociologické stránce chovají jako unitversalistické církve. A tak na základě toho, že Moskva setrvala oficiálně zaujímal pevný postoj, se mohli vylučovat rozkolníci a heretici, mohlo docházet k výměnám vůdců, a dokonce se mohly i rozpoutat strany, čímž se bránilo jednak rozštěpení oficiální Strany, jednak vytváření nějakých skutečných soupeřů. Se Stalinem – a v tom musíme s Furetem souhlasit – jako hlavním architektem Církve. Lze však příběh kádrů a „opravdových věřících“

cích“ vyprávět v jednoduchých černobílých pojmech, dokonce i když šlo o „příkazy z Moskvy“? Museli bychom se vrátit hluboko do dějin komunistických stran, kdybychom je měli probrat do takových detailů, jakými se zabývá Furet – například jeho popírání (v protikladu k některým nezpochybnitelným důkazům) toho, že idea Lidové fronty (na rozdíl od Sjednocené fronty) vznikla ve Francii, a nikoliv v Moskvě. Jeho kniha však přece není pojednáním o historii komunismu.

Na druhé straně však nevyšvětluje fenomén, který se značně vztahuje k jeho tvrzení: neobyčejnou nestabilitu a zvraty v počtech členů a podpoře stran. Nikoliv bezdůvodně vtipkují intelektuálové o tom, že bývalí komunisté představují největší ze všech stran. Tento fenomén, který je stejně universální jako jiné universální charakteristické rysy komunismu zmiňované Furetem, si zaslouhuje hlubší rozbor, než jakého se mu v knize dostává. Protože pokud „des milliers et des milliers d'hommes referont cet- te expérience indolore“ (tisíce a tisíce lidí znovu učí tuto bezbolestnou zkušenost) připojí a opuslí nějaké hnutí „sans crise majeure, parce qu'ils n'en connaissent que ce qui le rend comparable aux autres mouvements politiques“ (bez větší krize, proto o ni vědí jen to, co ji čini srovnatelnou s jinými politickými hnutími, s. 144), potom možná některá z tvrzení v *Le passé d'une illusion* vyžadují úpravu.

Základ komunistického hnutí opravdu spočíval v iluzi, či možná ve více iluzích, z nichž Furetova kniha vybírá pouze jednu. S ohledem na zhroutení záměru, který započal v roce 1917 v Petrohradě, již nešlo popírat, že cíle, které si hnutí předsevzalo uskutečnit, jsou za pomoci prostředků, jež socialisté pokládali za vhodné, a v daných historických podmínkách neproveditelné. Mimo SSSR a (po roce 1945) v jiných státech, ve kterých se komunistické strany dostaly k moci a nedaly svým občanům v této záležitosti na vybranou, tento záměr vždy v Evropě přitahoval jen menšíny lidí, a v případech intelektuálů obvykle zcela nepatrné množství, i když v některých obdobích to byli lidé se značným nadáním. (Ponecháme stranou třetí svět, o kterém se ve Furetově knize nehovoří.) Jediné období, v jehož průběhu lze komunismus považovat za hegemomický, a i v něm jen ve dvou nebo třech zemích, trvalo pouze chvíli, řečnické od roku 1943 do začátku padesátých let. A podle mne to se musí stát základem pro jakoukoliv diskusi o historii vlivu komunismu na Západě. Naděje vklá-

daná do komunismu a strach z něho však byly reálné a daleko větší, než byla skutečná moc komunistického hnutí s to zaručit.

Jak naděje, tak i strach patří také k „iluzi“ komunismu. Ve Furetově pojednání o těchto záležitostech je podivná, nikoliv však bezvýznamná asymetrie, protože se jen málo dozvídáme o „komunistické ideji“, nikoli však té, která existovala v hlavách komunistů, ale těch, pro které byl komunismus – a to daleko více než v roce 1848 – „strašidlem, které obchází Evropou“. Pro ty to byl symbol síly, která chce dobyt svět a která by okamžitě překročila hranice svobodného světa, pokud by ji neodstrašovaly jakderné zbraně připravené během několika minut k použití. A jakmile by jednou někde komunismus zvítězil, začal by se nevyhnutelně šířit („dominový efekt“). A jakmile by se někde chopil moci, síly uvnitř země by tento proces nemohly zvrátit, protože v tom spočívá pravá podstata totalitarismu. (V protikladu k tomu se někdy vážně tvrdilo, že žádný komunistický režim se nikdy nedostal, ani by se nemohl dostat, k moci na základě demokraticky vedených voleb.) Na úrovni národních států již pouhé spojení s komunisty bylo osudné, protože účelem jakéhokoliv jimi uzavřeného spojení byla kontrola a poté zničení jejich spojení. (Tento předpoklad nebyl zcela neopodstatněný, ale důsledek, že by komunisté nutně zvítězili, byl zcela jasně v rozporu se skutečností.) V mezinárodním měřítku, a snad i v domácím, se tomuto nebezpečí lze postavit jedině tak, že se převzomou jeho nemilosrdné metody, a to i za cenu omezení politických svobod liberální demokracie. A tak dále. Tato přesvědčení, která častěji vynášely ideologové než praktičtí politici, kteří čelili masovým komunistickým stranám (de Gaulle, Mitterand, De Gasperi, Andreotti), byla posilována zcela legitimním a ospravedlnitelným strachem z takových režimů, jakým byl v SSSR, a neměla žádný očividný vztah k aktuálnímu ohrožení komunismem. Šlo by skutečně dokonce snad i tvrdit, že excesy antikomunismu naopak byly opáčené úměrné stupni ohrožení komunismem. V Německu a ve Spojených státech, dvou demokraciích, které omezily nebo zrušily legalitu komunistických stran, byl politický dopad místních stran zanedbatelný.

Řečeno stručně, mýtus a reakce na něj, iluze a reakce na ni (sekularizovaných) náboženských válkách 20. století by historické našeho století neměly od sebe oddělovat právě tak, jako historické 16. století od sebe neoddelují protestantské, reformační

a katolické reakce. To, že tak Furet neučil, vrhá na jeho historický projekt vážné pochybnosti.

A na závěr. Jeden sympatizující, i když kritický recenzent napsal: „Navzdory tomu, že se omezuje na jednu diktaturu a několik intelektuálů... [tato kniha]... je prvním proniknutím do 21. století v oblasti dějin naší doby.“⁴ Podle mne však kniha právě tímto není. Jde totiž o knihu vysoce inteligentního západního intelektuála, jenž s komunismem nesympatizuje, která mohla vzniknout kdykoliv v posledních třiceti letech nebo (odhlédneme-li od odkazů na pozdější práce) v posledním půlstoletí. Jakékoliv dějiny naší doby, které si činí naděje na přežití i do dalšího století, však musejí – po roce 1989, který jasně označuje konec jedné historické éry – začínat tím, že se budou pokoušet vykróčit z ideologických a politických bitevních polí této éry. Každý, kdo se o to pokusil, ví, jakého obrovského intelektuálního úsilí a představitelství je k tomu zapotřebí a s jak velkými překážkami se musí vyrovnávat. Dnes je však již možné se o to pokusit, a tento pokus musí být učiněn. A nevyžaduje od nás, abychom se vzdali našich sympatií a přesvědčení.

Pozoruhodná kniha Claudia Pavoneho *Una guerra civile* (1991) je úsilím o nahlédnutí italského hnutí odboje z let 1943-1945 jiným způsobem, než jak je má sklon ukazovat většina bývalých účastníků odboje a oficiální verze italské republiky, nikoli zjednodušené jako národní povstání proti cizincům a fašismu, ale jako konflikt mezi dvěma menšinami Italů – z nichž jedna, a to si přiznáme, byla daleko početnější než ta druhá –, kterého se většina Italů až do posledního okamžiku neúčastnila, s výjimkou několika horských oblastí. Úmyslem jeho práce v žádném případě není odbojové hnutí kritizovat, ani na něj útočit. Pavone byl a je antifašistou a vůči odbojovému hnutí, kterého se zúčastnil, zůstává loajální. Dnes je však jednoduše pro něj možné, aby byl s to na základě jisté historické perspektivy nahlédnout svá politická rozhodnutí a závazky.

Překvapuje, že když se Furet zabývá fašismem, se kterým nikdy neměl nic společného, začíná k němu přistupovat na základě jistého druhu historické perspektivy. To je zřejmě z jeho pojednání italského fašismu, byť se v mnohém hlásí k Nolicho pokusu o očištění nacistů, což bychom si neměli pletst s potřebným úsilím – jakkoli značné se nám může nelíbit – o vymaření dějin

⁴ Tony Judt, *Times Literary Supplement*, 7. července 1995, s. 25.

nacismu z oblasti morální teologie a o jeho zařazení do německých a světových dějin. Tak se, bohužel, neděje v případě jeho přístupu k dějinám komunismu. Omyl knihy *Le passé d'une illusion* nespočívá v jejím vášnivém a pochopitelném odporu vůči komunismu, přestože jej to dokonce někdy vede při analýze, proč se iluze komunismu v Evropě tak silně uchytěla, k novým narčením z toho, co komunismus způsobil Rusku, což není úplně tatáž věc. Spočívá však v tom, že píše o dějinách komunismu tak, jak by možná psal, kdyby na to, kam se má ubírat, dosud dožíval Stalin či dokonce Brežněv. Jeho kniha se čte jako opožděný produkt éry studené války. Lze však obrátit a upravit slavnou Marxovou frázi: „*Historici se dosud zabývali tím, jak svět změnit. Jde však o to jej vykládat.*“ Zvláště potom tehdy, když se skutečně změnil.

O teorii totalitarismu

Ernst Nolte

Nad knihou François Fureta: *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle.*

Je-li můj pohled správný, lze v knize François Fureta rozlišit tři roviny nebo vrstvy, které spolu sice úzce souvisejí, ale přesto je od sebe můžeme oddělit.

První rovina je převážně „francouzská“, to znamená, že je to kapitola z francouzských dějin ducha 20. století, a sice jako paradigma důležitého vývoje uvnitř evropské a americké levice.

Druhá rovina je zpracováním jedné verze teorie totalitarismu, která se výrazně liší od „klasické“ nebo strukturální verze. Zde je možné postřehnout paralelu k mým vlastním dílům.

Připadá mi, že právě třetí rovínou Furet nabízí zdůvodnění interpretace, která ho v přímém vztahu k mým knihám pohoršuje.

1) Neexistuje snad výraznější charakteristika francouzské levice než skutečnost, že nejen nezlomně trvala na svém vysokém hodnocení Francouzské revoluce jako stěžejní etapě historie osvobození lidstva, ale také vytvořila pozitivní vztah mezi Francouzskou a ruskou revolucí. I když byla kritizována teze o dokončení francouzské „buržoazní“ revoluce ruskou „proletářskou“ revolucí, velkolepě prostý historický obraz marxismu-leninismu zůstal přesto určující a také François Furet v mládí dost dlouhou dobu podléhal vlivu teorie, kterou dnes označuje jako „le plus éminent breuvage pour l'homme moderne privé de Dieu“ (nejpočetnější nápoj pro moderního člověka zbaveného Boha, s. 41).

Jako historik získal Furet věhlas po roce 1965 jako badatel a interpret Francouzské revoluce, a poměrně brzy začal projevoval známky kritického odstupu, jež byly zároveň symptomy sebekritiky bývalého člena Francouzské komunistické strany. Tím, že se ve své nové knize zcela obrací k Ruské revoluci a ke 20. století, setrvává na korelaci Francouzské a Ruské revoluce, ale tato korelace už není pozitivní, i když je značně vzdálená onomu dvojnásobnému zavržení, které bylo a je hlavním znakem téměř všech verzí evropské pravice. Pro Fureta zůstává faktem neotřesitelné východisko, které jako ideál selhalo a bylo odhaleno jako „iluze“: „Le régime soviétique... a tant constitué la matière et l'horizon du

siécle que sa fin sans glorie, après une durée si brève, forme un surprenant contraste avec l'éclat de son cours" (Sovětský režim... tvořil natolik předmět a horizont století, že jeho neslavný konec, k němuž došlo po tak krátkém trvání, překvapivě kontrastuje s jeho okázalým průběhem, s. 11).

Furet nemá pochybnosti o tom, že Ruská revoluce, zrozená z velké války v boji proti této válce a rychle šířící své paprsky do celé Evropy, v neposlední řadě do Francie a dokonce do celého světa, byla základní událostí 20. století. Vnitřní účast, s níž sleduje toto vyznačování, je zřejmá už z nadpisu třetí kapitoly: „Le charme universel de l'Octobre“ (Všudy přítomné kouzlo Října). A jsou to nejen Furetovi předchůdci, znalci Francouzské revoluce Alphonse Aulard a Albert Mathiez, na jejichž příkladu je zřejmé, nakořím evropská levice viděla v bolševicích své příbuzné a jak intenzivně neustále vytvářela spojení s Francouzskou revolucí; také pro Aularda byl rudý teror v Rusku stejně oprávněný jako jakobínský teror ve Francii, protože v obou případech se jednalo o reakci na útoky a machinace „reakcionářů“; Mathiez zase natolik miloval paralelu mezi svým hlavním hrdinou Robespierem a Leninem, že – v nadšení nad ideou a skutečností „revolučního svržení buržoazie“ – vstoupil do komunistické strany. „Vnitřní síla“ komunistické ideje se projevovala především tím, že dokázala získat tolik lidí úplně odlišného a většinou zcela „buržoazního“ původu, a Furet objasňuje „séduction de la révolution d'Octobre“ (přitažlivost Říjnové revoluce, s. 129) na příkladu tří osobností: francouzského katolika Pierra Pascala, který v bolševismu spatřoval světově-křesťanské hnutí, „revanche des humiliés“ (odveta ponižených), v Rusku narozeného Žida Borise Souvarina, jehož pohoršoval především „západní individualismus“, a maďarského synka z velkoburžoazní rodiny György Lukáče, který se významenal dvojím závřením svého původu, buržoazního a židovského. Ani v dobách, kdy se stal Leninovým nástupcem Stalin a proklámal budování „socialismu v jedné zemi“, neztratil komunistismus svou hodnotu universálního hnutí a tím svou fascinaci pro mnohé intelektuály na Západě. I nadále se zjevou účasti referuje Furet o Lidové frontě ve Francii, o H. G. Wellsovi a Webbových, o Bloomsbury group, s jejichž znenávisťí vůči „pevnému systému“ i ke zradě odhodlanými intelektuály jako byli Philby a MacLean a o španělské občanské válce, protože v jeho pojetí ani ve třicátých letech neztratila sovětská idea „nic ze své mytologické moci (capacité)“, spíš naopak“ (s. 188). Od začátku

se však nevyhýbá lícní hrůzně tváři bolševické revoluce, a o Stalinově kolektivizaci zemědělství podává mimořádně závažnou výpověď: „nikdy si žádný stát nevytkl za cíl zabít, deportovat nebo zotročovat své rolníky“ (s. 179).

Jeho účast i zde zůstává na straně levice nakloněné Sovětům, obzvlášť francouzské levici, ale sympaticky projevuje především oném komunistům, kteří tváří v tvář realitě změnili své názory, jako byli Pierre Pascal, Boris Souvarine a později André Gide a Ignazio Silone. V podstatě dovádí svou knihu pouze do doby tajného Chruščovova proslovu, jímž se vedoucí komunisti připojili ke kritice těchto disidentů, takže se zhroutil síla fascinace ideologií a bylo třeba se vzdát paralely s Francouzskou revolucí. Celý zbytek historie je včetně maoismu a studentské revolvy z roku 1968 představen na necelých 50 stranách: od roku 1956 do roku 1991 se podle Fureta koná jen pomalé odumírání ideje, která se projevila jako iluze.

2) Kdyby toto byl celý obsah Furetovy knihy, byla by jen historiografickým protějškem množství výpovědí exkomunistů, pro něž je charakteristický titul *The God that failed* a sebekritikou evropské levici. Nebylo by to však nic nového, překvapivého a pro mnoho lidí podnětného. Nové, překvapující a pro mnohé podnětné je však Furetovo hodnocení fašismu, hodnocení, které však vychází z premisy sebekritiky s velkými důsledky.

Jestliže Furet setrvává na hodnocení komunismu jako nejdůležitější politické síly století, přidržuje se také označení fašismu jako „reakce“ a jako groteskní mu připadá předpoklad, že tak významný jev jako komunismus s sebou nepřinesl specifickou reakci. Protože však komunismu přiznává jen historickou účinnou moc, nikoliv nárok na pravdu, nemůže přijmout na své prostě závření této reakce. Protože se komunismus mylil ve svém nároku na historické právo, je třeba přisoudit historické právo i vlastnímu proti-hnutí. Komunismus je sice prvním velkým hnutím, které vzešlo z války, ale fašismus (který Furet pojímá jako realitu samu o sobě a ne jako název italské strany) je druhým velkým hnutím, které má tento původ a samozřejmě protikladné cíle: „Or, le fascisme naît comme une réaction du parti-culier contre l'universel, du peuple contre la classe, du national contre l'international“ (Fašismus se rodí jako reakce jednotlivého proti obecnému, lidu proti třídě, národního proti mezinárodnímu, s. 43). Protože však víra, že komunismus ztělesňuje ve své tyži podobě universalismus, není nic než iluze, stojí fašismus, ač-

d'hommes au nom de la lutte contre la bourgeoisie, Hitler des millions de juifs au nom de la pureté de la race aryenne" (Stalin vyhladi miliony lidí ve jménu boje proti buržoazii, Hitler miliony Židů ve jménu boje za čistotu árijské rasy, s. 11). Ale je možné pouze postavit oba fenomeny vedle sebe, když jeden je starší a druhý se k němu v zásadních rysech chová jako kopie k originálu? Právě v tom tkví rozdíl mezi strukturální koncepcí Hannah Arendtové, kterou Furet obšírně a pozitivně, i když ne úplně nekriticky cituje (s. 494 nn.), a historicky-genetickou verzi, kterou Furet načrtává ve svém vlastním příspěvku. Tak například výslovně vyzdvihuje, že bolševismus otevřel nový rozměr a že „le fascisme s'est inscrit dans cet espace comme une réalité symétrique et inverse" (fašismus se zapsal do tohoto prostoru jako symetrická a obrácená skutečnost, s. 215) Shodnost tedy předpokládá rozdíl v původnosti.

Není však potom nevyhnutelně nutné říci, že mezi „Gulagem" a „Osvětlemi" existovala kauzální spojitost? Už povrchní studium textů dokazuje, že Hitler se ve svých raných dobách před rokem 1923 znovu a znovu velmi vášnivě zajímal o „Gulag", i když to pro něj byl neznámý termín stejně jako pojem „stalinismus". Ale právě tato teze, centrum historicko-genetické verze, je obecně považována za tak zavřeněhodnou, že se každý vyhýbá pouhé zmínce o ní, protože údajně vysvětluje a snad dokonce ospravedlňuje právě to nejhorší z nacionálního socialismu, totiž „likvidaci Židů" tím, že se v ní znovu objevují nacionálně socialistická slova o „židobolševismu". Ale neexistuje nic, co by historika tohoto úkolu mohlo zprostít, chce-li objasnit historické události a skutky v rámci možného. Tím méně se mu dovoluje, aby ponechal stranou důležitá fakta, jen proto, že je považuje za nebezpečná nebo odsouzeněhodná. Je fakt, že Hitler a mnozí další nacionální socialisté považovali bolševismus a židovství za jedno a totéž, a my se můžeme pouze ptát, zda se jednalo o přesvědčení vycházející z reality, o demagogickou floskuli či o pouhý blud. Ale nechceme-li přijmout myšlenku, že „Gulag" je pouhým výmyslem antikomunistických propagandistů, je „kauzalita" dána už onou Hitlerovou představou identity bolševismu a židovství, zatímco srovnatelná kauzalita na druhé straně, totiž představa odpovědnosti nacionálních socialistů za vykořisťovatelskou buržoazii, neexistovala. Náhle rozhořčení odstrani prostě a logické konstatační: morální odsouzení „Šoa" je zcela nezávislé na tom, jak pevně bylo spojení mezi bolševismem a židovstvím v hlavě Hitlera a dalších

koliv dobová a obsahová „priorita bolševismu" je nepopiratelná (s. 38), opět na stejné rovině, totiž jako „pathologie du national" proti „pathologie de l'universel" (patologie národního proti patologii universálního, s. 43). Proto je chybné popírat revoluční charakter fašismu, proto je nepřipustné odmítat mu hodnot „druhé velkého mytu století" (s. 199). Také fašismus měl „sa magie du futur" (svou magii budoucnosti, s. 209 n.), a byl pro mnohé intelektuály nadějí (s. 351 nn.) Proto je pro Fureta záležitostí strany a ne záležitostí správných poznatků o tom, že vilézný „antifašismus" ve spojení Stalina s Rooseveltem toto vše po roce 1945 odsunul do zapomnění a nechal existovat „druhou fascinující sílu století jen jako zločin" (s. 355). Kdo chce toto století pochopit, musí se zaměřit na „obě velké ideologie" a najít v nich „novost revoluce 20. století", jinak bude nadále navzdory verbálním výhradám podléhat oné iluzi, již byla starší a silnější ideologie století, ve skutečnosti ale jen část celé reality: zůstanе straníkem a nestane se historikem a už vůbec ne historickým myslitelem.

Je-li Furetova kniha na své první a nejvýraznější rovině účasná a sympatií poznamenanou sebekritikou evropské levice, pak není na druhé a svěbytnější rovině ničím jiným než rozvinutím historicko-genetické verze teorie totalitarismu, to znamená té, která se jako klasická verze nesusoustřeďuje na zjištění strukturální shody „diktatur" nebo „antiliberálních bezprávných států", a která také nemá v úmyslu jejich jednotně zahrnutí pod pojem „sociální náboženství", nýbrž která rozpracovává prioritu komunismu a reaktivní, reagující charakter fašismu. Proto se historie 20. století tomuto myšlenkovému pokusu nejeví jako boj „dobra" se „zlem", nýbrž jako zápas dvou ideologicky „přepjatých" mocí a tím jako tragédie. V jistém ohledu se při tom nejedná o nic jiného než o odmytologizování marxismu, které však právě proto musí odporovat „ortodoxní" interpretaci fašismu a i zde objevit „racionální jádro".

3) V této souvislosti se vynořuje mimořádně problematická, dokonce choullostivá otázka, jejíž zpracování tvoří třetí aspekt Furetovy knihy. Jsou-li tedy bolševismus a nacionální socialismus „ideokratické režimy" (s. 370) a lze je tematizovat srovnávacím způsobem, pak je nanejvýš pravděpodobné, že také vyhlásovací opatření, která přijali, vykazují zásadní podobnosti. Furet se skutečně nezdráhá postavit je vedle sebe, což je v Německu považováno za „zlehčování": „Staline exterminera des millions

nacistů a nezávisí na tom, jak velké či malé bylo racionální jádro této zpočátku pouze subjektivní identifikace; „končné řešení“ zůstane v každém případě morálně zavřenímhodným svědectvím archaického potvrzení kolektivní viny. Furet se přibližuje k pojetí o časovém, věcném a úm příčinném prvenství bolševických zničujících opatření jen příležitostně, například když souhlasně cituje knihu francouzského očitého svědka sovětizace pobaltských zemí v roce 1940, který staví výkonnost boje proti nepříteli, jako ho praktikovala NKVD, daleko nad podobnou výkonnost SS v následujícím roce 1941 a dochází k obecně platnému názoru: „Nacionální socialismus mohl vyplnit tuto mezeru jenom krutostí.“ (s. 383) Tato věta názorně dokládá, nakolik může kopie předstihnout originál, takže rozlišení získá dvoji tvář, jeden fenomén je původnější, jiný však ještě hroznější.

Ale přestože se Furet k této problematice vyjadřuje velmi zdrženlivě, velmi podstatně přispívá k otázce racionálního jádra v nacionálně socialistickém nepřátelství k Židům. U velkého množství osob a skupin, o nichž pojednává, totiž výslovně poukazuje na jejich židovský původ a tady je nejjasněji vidět, jak velký podíl mužů a žen tohoto původu existoval v nejrůznějších komunistických stranách a v jejich okolí: od Trockého a Rosy Luxemburgové přes György Lukáse a Eugena Frieda až k polské komunistické straně, která byla postavena na „židovsko-polské symbióze“ (s. 493) a malé americké straně, kterou z největší části tvořili židovští příštíchovalci (s. 405) a k „velkému počtu Židů v nomenklaturách“ ve východní Evropě po roce 1945 (s. 439 n.). Ale přiznává-li Furet tímto způsobem, aniž by to výslovně řekl, slovům o „židobolševismu“ racionální jádro, vyvrací tak jejich „patologii“ mnohem lépe než by to dokázalo pouhé zamlčení: proporcionalně ještě větší byl podíl Židů mezi disidenty, a jak by se mohl Západ po roce 1945 prosadit v intelektuálním sporu, kdyby se do něj nezapojilo množství antikomunistů mezi Židy, jako byli James Burnham, Sidney Hook, Waldemar Gurian, Arthur Koestler, Hannah Arendtová, Raymond Aron a Richard Löwenthal? A právě proto, že Furet vyzdvihuje prioritu bolševismu, staví se proti hodnocení, které se nacionální socialisté pokoušeli vtisknout „židobolševismu“; nebylo nečestné a vůbec nebylo zločinem stát v zápase ideologií universalismu a partikularismu na straně universalismu. Ale nazývá-li na jednom místě Židy „universalním národem“ (s. 435), bylo by nanejvýš podivné, kdyby nebyli zároveň součástí tragédie, kterou představoval komunis-

tický universalismus tím, že se svým spojením s ruskou realitou a s archaicko-rodinnou koncepcí bezkonfliktního světového plánovitého hospodářství stále jasněji projevoval jako „iluze“. Opravdu to chvillemi vypadá, jako by se Furet o „Osvětimi“ zmiňoval jen tak stručně, jako se zmiňuje o rudém teroru a ničení kulaků. Ve skutečnosti se k tomu vrací právě v části věnované době po roce 1945 a naprosto nelze přehlédnout, že projevuje s osudem Židů silnou úcast. Ale hovoří-li o „evropské“ nebo o „polské“ tragédii, mohl by ještě oprávněněji mluvit o „židovské tragédii“, která je nesprávně hodnocena právě zdůrazňováním výhradně obětinného charakteru a izolaci nacionálního socialismu. I tím se objasňuje, že koncepce priority bolševismu v žádném případě nevylučuje pojem specifické jedinečnosti nacionálně socialistické „očistovací“ ideologie a z ní vyplývajících zrudných činů. Tak je tato třetí rovina Furetova díla, vyličení židovské tragédie, užce spjata s druhou, historicko-genetickou rovinou a čini bezpředmětné ony populární a často propagandistické obavy, které se vážou k druhé, ale i k první rovině, k sebekritice levice.

Právě proto se domnívám, že je neoprávněné, když Furetovi na konci dlouhé poznámky na s. 196 n., v níž poctivě zaujímá k mým knihám postoj, jaký není v Německu zvykem, připadá „smutné“, že jsem svou interpretaci přehnal a dodal Hitlerově „antisemitské paranooi“ jakýsi „druh racionálního zdtvodnění“. Z předchozích řádek lze vyčíst, jak dalece považuji pojem „paranoia“ za nedostačující a otázku „racionálního jádra“ hitlerovského „antisemitismu“ za nezbytnou. Stejně jsem doložil, že tato otázka neobsahuje žádné vyčítání viny a může být dovedena k úplné jiným závěrům než se mi většinou podsouvají. Bohužel následuje Furetovo odůvodnění námitky – mezitím velmi rozšířené chybné hodnocení: v žádném případě nejsem toho názoru, že „vyhlášení války“ Chaima Weizmanna z konce srpna roku 1939 bylo příčinou Hitlerova nepřátelství k Židům. Už poukaz na dopis v mém článku „Mezi historickou legendou a revisionismem?“ (francouzsky v *Devant l'histoire*) absolutně nemá tento smysl, ale já sám jsem okamžitě vzniklé nedorozumění výslovně uvedl na pravou míru v „Evropské občanské válce 1917-1945“ na s. 317 vělou, že toto „vyhlášení války“ bylo „tedy odpovědí a na-prosto oprávněnou odpovědí“.

Je zvykem uvést na konci hodnocení knihy také její „slabiny“. V tomto případě je třeba konstatovat zvláštní úkaz. Jelikož Furet na třetí rovině svého díla vlastně dokazuje víc než odpovídá jeho

intencím, stává se nejnápadnější „slabina“ právě důkazem jeho hlavní teze: stejná hodnota obou „ideokratických“ režimů je sice stanovena a načrtnuta, ale ne objasněna. Z intelektuálu, pro něž byl fašismus „nadějí“, se stává s určitou obsírností objektem pouze Drieu La Rochelle, Hitler je na rozdíl od rozšířeného názoru nazván „ideologue pur“ (čirým ideologem, s. 222) a tato jeho ideologie není vynata z postulátu „pochopení“, není však sledována při svém vzniku, ani analyzována. Z toho vychází chybné rozhodnutí postavit „nenávist vůči buržoazii“ u fašistů na stejnou úroveň s mnohem opravdovější nenávistí bolševiků – to je sice správné u nacionálních bolševiků, ale ne u Hitlera. Podnětem „Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée fasciste au XXe siècle“ (Minulost jedné iluze. Esej o fašistické ideji ve 20. století) a odpověď zřejmě bude záporná. Právě zde je nutné hledat „racionální jádro“ pro fakt, že francouzská levice a s ní Furet věnují mnohem víc zájmu a účasti komunismu než jeho světově historickému protějšku.

Není mi jasné, kde hledat poslední a pozitivní Furetovu orientaci pro současnost. Podtitul jako by poukazoval na to, že samotná „komunistická idea“ byla „iluzí“. Ale z některých obrátů můžeme usoudit, že se konec konců jedná o „vision linéaire de l'histoire contemporaine“ (lineární vizi současných dějin) a o zhořštění historie. Nebo se tu předkládá skularizační teorie, která kritizuje především „homme moderne privé de Dieu“ (moderního člověka zbaveného Boha) a navrhuje tedy mnohem víc než pouhou „komunistickou ideu“?

Nezřídka však člověk získává dojem, že příčinou „iluze“ byla pouze okupace universální komunistické ideje partikulární ruskou realitou a že tato idea může v budoucnu opět získat na síle. S touto myšlenkou lze jen stěží srovnat to, že se Furet někdy vydává za „amerikanistu“, který se v žádném případě nezastává „buržoazie“ proti komunismu, který se však dívá na „buržoazní národ“, na Američany, jako na praporečnický budoucnosti, takže není příliš vzdálený Fukuyamovi (s. 571).

Žádná významná kniha není úplně jasná a bez rozporů. Kniha François Fureta *Le passé d'une illusion* (Minulost jedné iluze) je významné dílo. I přes svůj rozsah se čte s velkým, teprve před závěrem polevujícím napětím a díky literárním kvalitám také s vysloveným požitkem. Je jen přirozené, že proti ní vystoupí všichni, kteří v německém nacionálním socialismu nadále vidí

pouze nesrovnatelné „absolutní zlo“ nebo nechtějí dopustit jakoukoliv kritiku antifašismu. Nikdo však nemůže popřít, že Furetovi jde o pochopení 20. století a že tím vyhlašuje postulát, který lze popřít jen když svrhneme do propasti požadavky historiografie ve prospěch pseudonáboženství. Cesta k tomuto pochopení je samozřejmě dlouhá a obtížná, hlavně proto, že se mu do cesty stávají zbytky Furetem vylíčené „iluze“, a také proto, že na Židy se nikdy nehlídl jako na spoluúčastníky tragédie, ale jedině jako na oběti padoušství. Může tedy trvat celá desetiletí, než si historicko-genetická verze teorie totalitarismu získá všeobecné uznání – ne jako nenapadnutelná pravda, ale jako jedno z mála neopominutelných paradigmat. François Furet pak bude považován za jejího průkopníka.

Přetrvávající iluze

Richard Pipes

Ruská revoluce v roce 1917 a režim, který z ní vzešel, jsou jak skutečnou událostí, tak i ideou: skutečnou událostí pro ty, kdo se ocitli v područí pokusu o uskutečnění komunismu, a ideou pro intelektuály, zvláště potom pro ty, kteří žili v zahraničí, jimž komunistický ideál zastínil komunistickou realitu. Většinu svého života v dospělosti se mi přihodilo strávit studiem faktů, které se týkaly této revoluce. Furet, který se podobným způsobem zabývá příběhem revoluce v jeho zemi, se při rozboru Ruska zaměřuje na představy a naděje, které jeho převratné změny vyvolaly u zahraničních intelektuálů, a zvláště pak ve Francii. Jak konstatuje v úvodu ke knize, jejím tématem nejsou „dějiny komunismu, tím méně SSSR jako takového, ale dějiny komunistické iluze“. Protože i on byl v minulosti uchvácen těmito přeludy, tak kniha je také autobiografickým cvičením.

Furetova kniha patří do již dlouho trvající tradice: literatury jak od vystřízlivělých komunistů a sympatizantů s komunismem, tak i o nich, je značné množství. Jeho kniha se odlišuje v tom, že klade zvlášť silný důraz na francouzskou stránku toho, co bylo mezinárodním jevem. Píše se v ní hodně o György Lukácsovi, Rosse Luxemburgové či Willy Münzenbergovi, mnozí jini vlivní cizinci jsou však opomenuti. Dostatečným důkazem toho je, že o Johnu Reedovi, archetypu amerického komunisty z revolučního období a autorovi knihy *Deset dní, které otřásly světem* (*Ten Days that Shook the World*), v ní není ani zmínka. O Lincolnu Steffensovi, Lionu Feuchtwangerovi, Bertoldu Brechtovi, Beatrici a Sydney Webbových a mnoha dalších nefrancouzských komunistických a sympatizujících intelektuálech, jejichž jména se okamžitě vybaví, se v ní buď vůbec nepíše nebo jsou zmiňováni jen okrajově. Toto zaměření na francouzské prostředí je možná oprávněné, a to vzhledem k historické tradici Francouzů spočívající v jejich fantazirování o raji na zemi a – především po druhé světové válce – o roli Paříže jako světového centra sympatií vůči komunismu.

Dovolte mi, abych Vám sdělil – a pustil se tak trochu do vlastní autobiografie – že jsem akademický rok 1956-1957 strávil v Paříži. Přijel jsem do ní půl roku poté, co Chruščov na 20. sjezdu KSSS pronesl „tajný projev“, ve kterém přiznal některé ze zamlčovaných zločinů, které na vlastním lidu spáchal Stalin. Boris Souvarine zařídil, aby mne pozvali na společenské setkání, na němž se lato událost a maďarské povstání, které tehdy probíhalo, prodiskutovaly. O těchto záležitostech jsem také hovořil v Americkém kulturním středisku v ulici Rue du Dragon.

Přijížděl jsem ze Spojených států, kde se v první řadě zajímali o SSSR a komunismus kvůli sovětské jaderné hrozbě, a tak mě zarazil zcela jiný přístup francouzských intelektuálů. Budili dojem, že je to, co se skutečně v Sovětském svazu děje, nezajímá; daleko více se zabývali tím, jak – pokud vůbec – Chruščovova odhalení a maďarské povstání ovlivnila jejich osobní názory na komunismus. Nezaměřovali se na komunistickou realitu, nýbrž na jejich vnímání této reality. Po letech, při četbě Augustina Cochina, jsem tomuto zvláštnímu rysu francouzského intelektuálního života porozuměl. S odvoláním se na to, co na prahu roku 1789 nazval *sociétés de pensée* (myšlenkové společnosti), Cochin napsal: „Zatímco ve skutečném světě je soudcem každé myšlenky prozkoušení, a jejím cílem je účinnost, v tomto světě je soudcem mínění ostatních, a cílem je jejich uznání... Věškeré myšlení, veškeré intelektuální úsilí existuje jen v jejich souhlasu. Miněni je tedy tvůrcem bytí. Přirozený řád je tak převrácen: miněni je tady příčinou, nikoli účinkem, jako je tomu ve skutečném světě. Zdáni nahrazuje bytí, mluvení nahrazuje čin.“¹

Co je důvodem takového rozpoložení myslí? Jak vysvětlit, že nejdělanější osobnosti Francie 18. století, kulturního centra světa, byly s to přisuzovat větší význam svým idejím než realitě, kterou tyto ideje zamýšlely reflektovat? Odpověď na tuto otázku je důležitá pro pochopení přijetí komunismu ve Francii po první světové válce, protože v té době působily stejné faktory jako o jedno a půl století dříve.

Významnou vlastností západní civilizace je, že dokáže pojímat skutečný svět jako nějaký stín a dokonce jako pokroucení ideálního světa. Žádná jiná civilizace tak nepovzbuzuje vlastní sebekritiku, sebekritiku, která v jejich extrémních formulacích vede až k odmítnutí jí samé. To je důvod, proč utopismus, jehož původ

¹ A. Cochin, *Les sociétés de pensée et la démocratie*, Paříž 1921, s. 9-10.

ho" světa. lze vysledovat již v Hesiodovi, který nahlížel na svou dobu - 8. století př. K. - jako na „železný věk“, poslední a nejpodřadnější fázi úpadku zlatého věku, po němž následoval nejprve věk stříbrný a poté bronzový. Význačnou vlastností všech mýtů o zlatém věku, a to jak literárních, tak i lidových, byla nepřítomnost soukromého vlastnictví, které utopisté, Platónem počínaje, pokládali za zdroj všeho zla.²

Události, která nejvíce podnítila utopistické fantazie, bylo objevení Ameriky a poté jižního Pacifiku. Zde Evropané našli lidi, kteří žili v přirozeném stavu, nedbající o vlastnictví a sexuální zábrany, jež vstúpila moderní kultura, a kteří byli nevinní a dokonale šťastní - živý důkaz starodávných legend, jež byly populární ve středověku, o Hyperborejcích a jiných věčně žijících a neustále šťastných lidech. Popisy Ameriky od Kolumba, Ameriga Vespuccioho, Petera Martyra a od jiných prvních mořeplavců udělaly na Evropany, a zvláště na Francouze, nesmírný dojem: ve Francii se ve století následujícím po Kolumbově první plavbě objevily stovky takových napul pravdivých a napul vymyšlených příběhů. I když se nahota a sexuální uvolněnost zdůrazňovaly více než jakákoliv jiná stránka života divochů, tak chlipné pomýšlení nebylo tou jedinou příčinou, proč se na ně kladl důraz: sloužily totiž k potvrzení teze, že títo šťastní lidé žili v Ráji, v němž také Adam a Eva až do okamžiku Pádu nepoznali žádný stud. Dalším v pořadí zájmu byla (údajná) nepřítomnost smyslu pro rozlišování mezi „mým a tvým“. Zdůrazňoval to jak Kolumbus, tak i jiní první cestovatelé. Kolumba ohromila „bezceltnost“ domorodců: „Jsou-li požádáni, nikdy neodmítnou dát všechno, co mají; naopak, pozvou každého a podělí se...“³ Napsal, že s jistotou by tvrdil nemohl, že američtí Indiáni neznají soukromé vlastnictví, ale udělali na něj dojem, že „o to, co měl kterýkoliv z nich, se podělil se všemi, zvláště co se týká věci k jídlu“.⁴

Peter Martyr d'Anghiera, Ital působící ve Španělsku, vydal v roce 1516 popis Nového světa (*De Orbe Novo*). A v něm vylíčil, jak je dále popsáno, co spatřil Kolumbus: „Země je pro ně stejně tak společná jako slunce a voda; a... Má a Tvé (sčme) veškeré zlé

2 Výrok „kořenem všeho zla jsou peníze“, opakovaně citovaný utopickými autory, je překroucením slov sv. Pavla, který ve skutečnosti řekl: „Kořenem všeho zla je láska k penězům“. 1. Timoteovi, 6, 10. Křesťanské církve a jejich teologové po celou dobu pokládají po Pádu vlastnictví za neodstranitelné.

3 Cecil Jane, red., *Select Documents Illustrating the Four Voyages of Columbus*, I. díl, Londýn 1930, s. 8.

4 Tamtéž, s. 14.

leží v klasicismu Řecku, je výmyslem Západu, a že Západ má na něj monopol. Názor, že západní kultura je naprosto zkažená, jenž poprvé získal na oblibě po velkolepých zaoceánských objevech, které přivedly Evropany do přímého styku s primitivními společnostmi, poskytl nezpracovaný materiál tradici popření sebe sama. Důsledkem představy „racionální“ existence, již podpořilo osvícenství, byla dvě k sobě se vztahující pojty: zkaženost západní kultury a čistota kultur vně její sféry vlivu. Pojetí „úspěšného divocha“ - přes jeho přítomnost v klasicistických dobách - vzniklo v Anglii v 17. století a populárním se stalo v následujícím století ve Francii. Odmítnutí vlastní civilizace ve prospěch pomýšleného ideálu bylo jedinečným evropskou záležitostí: jsem přesvědčen o tom, že nikde jinde na světě nelze nalézt období tohoto fenoménu Západu. Z tohoto důvodu všechny argumenty, které se obvykle používají při kritice Západu, a to jak od lidí ze Západu, tak i odjinud - materialismus, etnocentrismus, imperialismus -, pocházejí ze skladiště intelektuálních dějin Západu. To napomáhá vysvětlit, proč revoluční teorie, jak sociálního, tak i rasového druhu, měly svůj původ zde, a proč Západ touží po „racionálnější“ a „přirozenější“ existenci od té doby, kdy stoikové vytvořili z těchto dvou pojmů synonyma.

Tento sebekritický duch je zdrojem síly i slabosti. Moderní Západ na to může být pyšný, není však samolibý: stále si totiž uvědomuje své nedostatky a usiluje o zlepšení sebe samého. Pokrok, který jeho příslušníkům zajistil bezpříkladnou svobodu a prosperitu, by byl nemyslitelný, kdyby Západ byl stejně tak spokojen sám se sebou, jako jsou jiné civilizace na Zemi. Tentýž sebekritický duch - v jeho radikálnějších podobách - však dává vzniknout iluzím o dokonalém světě obyčejněm dokonalejšími lidskými bytostmi, ideálu, který dříve nebo později vyžaduje uchýlit se k násilí. Nejdopornější projevy nelidskosti ve 20. století - leninismus, stalinismus, nacistismus, maoismus, polpotismus - čerpaly z tohoto zdroje svou inspiraci a legitimitu.

Okouzlení ruskou revolucí, které začalo ve dvacátých letech a vrcholem dosáhlo v desetiletí následujícím, tudíž nebylo nějakým jedinečným přílitem k něčemu, ale spíše poslední kapitolou v dlouhé historii hledání vzoru ctnosti vně „zkaženosti“ Západu. A toto hledání je o mnoho staletí starší než jakobinismus. Názor, že svět, do něhož jsme uzavřeni, je obrazem zkažení „opravdov-

krve) nemá u nich místo. Spokojí se s tak málem, že v tak rozlehlé zemi mají spíše nadbytek než nedostatek. A tak... se zdá, že žijí v pozeňnaném světě životem bez lopoty, v otevřených zahrádkách neobchnaných příkopy, neoddělených živými ploty a nechráněných zdi. Jeden s druhým jedná poctivě, a to bez zákonů, knih a soudců.⁵

Takové zprávy, zcela nepřesné, jak měly později doložit antropologické výzkumy, podnítlý vznik utopistické literatury, jejímž prvním plodem byla kniha Thomase Moora vydaná v roce 1516. Mnozí současníci věřili tomu, že podala realistický obraz Nového světa.

Stojí však za povšimnutí, že dokonce již tehdy intelektuálové pečlivě upravovali informace o „úspěštilém divochovi“ tak, aby je dostaly do shody s předem vytvořenými představami o tom, jak by lidé měli žít v přirozeném stavu: „Místo aby se snažili zkoumat Indiány samy o sobě a pro ně samé, budou chít hned od počátku najít v jejich mravech potvrzení nebo vyvrácení již existujících teorií. Člověku 16. století v podstatě málo záleží na tom, jak divoši žijí na Floridě nebo v Brazílii. Je pro ně mnohem zajímavější zkoumat, jestli se dá u nich najít analogie s civilizací Řecka, Říma a dokonce i Judeje na jedné straně, a legendu o pozemském ráji nebo obraz zlatého věku na straně druhé.“⁶

Když dvě a půl století po Kolumbovi de Bougainville „objevil“ Tahiti, působily stejné procesy. Ačkoli si Bougainville dobře uvědomoval chyby domorodých Tahitanů – například vrozený sklon ke krádežím, neustálé vedení válek a surovost –, tak je ve svém popisu naprosto bagatelizoval, aby divochy v jejich nevinnosti mohl zobrazit jako téměř dokonalé. Jiný Francouz, který psal o Tahiti, Philibert Commerçon, ospravedlňoval proslule známý sklon Tahitanů ke krádežím jako důkaz toho, že neznají vlastnictví. A Diderot v díle *Supplément au voyage de Bougainville* jejich hříchy naprosto nezval v potaz, aby vyhověl idylickému obrazu ráje na zemi, což měla umožnit oddanost ke komunismu, ateismu a anarchii.

* * *

⁵ Edward Arber, red., *The First Three English Books on America*, Birmingham 1885, s. 78.

⁶ Gilbert Chénard, *L'Exotisme Américain dans la littérature française au XVIIIe siècle*, Paříž 1911, s. xvi.

Antropologie do značné míry zničila iluze, které Evropané chovali o „úspěštilých divoších“, a věčně hledání ráje na Zemi se přesunulo na Rusko. Rusko bylo totiž jak dostatečně vzdálené od Evropy, tak i exotické, aby se mohlo stát předmětem těch nejfantastičtějších vizí. A první světová válka připravila půdu pro novou iluzi. Nesmyslné čtyřleté krveprolévání, ve kterém přišlo o život téměř deset milionů mladých mužů, potvrdilo ty nejsilnější pochybnosti o hodnotě západní civilizace: teď se obžalovaným stal „kapitalismus“, jehož vina spočívala v podněcování jak společenského, tak i mezinárodního nesváru. Když Rusko v roce 1917 přestalo vést válku, aby mohlo uskutečnit grandiózní společenské experimenty – slovy Trockého, aby „převrátilo svět naruby“ –, jež se týkaly zkonfiskování soukromé půdy, znárodnění průmyslu a odstoupení od veškerých závazků státu, vyvolalo to velké sympatie u těch lidí na Západě, jímž světová válka nezvratným způsobem znevěrohodnila jejich civilizaci. A byla to právě směla touha bolševiků po přeměně člověka a společnosti a jejich bezuzdné násilí zaměřené na zničení starého světa, které vzbudily obdiv intelektuálů v zahraničí. A čím surovější bolševici byli, tím bližší se zdál cíl.

Pro lidi, kteří těmto iluzím podlehli, mělo to, co se skutečně v Rusku odehrávalo, druhotný význam, stejně jako jejich předchůdcům v 16. století pramálo záleželo na tom, jak vypadal život „divochů na Floridě nebo v Brazílii“. Utopení, jež to působil, a svobody, jež to zničilo, byly buď popírány, nebo – v případě, že to nešlo popřít – ospravedlňovány jako sice politováníhodné, ale nutné kroky k lepším zítřkům. Veškeré nepravosti, které se děly v komunistickém světě, bylo možné rozumně vysvětlit, pokud člověk uvěřil v konečný cíl vytvoření ráje na zemi. Což dosvědčují je z osobní zkušenosti Arthur Koestler, který si v průběhu třicátých let, kdy žil v Moskvě, osvojil zvyk nebrat na vědomí člověkem vyvolané hladomory a krvavé čistky, když se sovětskou realitou nakládal jako s něčím ne zcela reálným: „chvějící se membránou napnutou mezi minulostí a budoucností“. „Naučil jsem se klasifikovat automaticky všechno, co mne šokovalo, jako 'dědicí minulosti' a všechno, co se mi zamlouvalo, jako 'zárodky budoucnosti'. Spuštěním tohoto automatického rozřídovacího stroje v mysli tak v roce 1932 stále pro Evropana bylo možné, aby žil v Rusku, a přesto zůstal komunistou.“⁷

⁷ Arthur Koestler, *The Invisible Writing*, New York 1954, s. 53.

I jiné faktory ovšem stály za podporou kultu komunismu, a nejvýznamnějšími byly, jak zdůrazňuje F. Furet, velká hospodářská krize a nástup nacionálního socialismu. Kult však v poslední analýze spočíval v potřebě pomyslného ideálního světa, protože přežil jak porážku nacistického Německa, tak i návrat prosperity do světa. A ve chvíli, když po smrti Stalina komunisté začali svůj režim zmiřňovat, jejich přívrženci na Západě začali dramaticky odpadávat.

Postoje, které daly vzniknout iluzím o komunismu, se zrodily před čtyřmi sty roky a vycházely z přesvědčení vyslovených před téměř třemi tisíci roky. Z tohoto důvodu jsem skeptický, co se týká toho, zda zhroucení komunismu znamená konec fantazii o oživení zlatého věku, jehož byl komunismus posledním ztělesněním. Ve stejné míře, v jaké se západní civilizace šíří po celém světě, tak činí i její tradice negace sebe samé a ochota spatřit svět „převrácný naruby“. Utopismus a všechny hrůzy, které následují, když jsou prováděny pokusy zavést ho v praxi, jsou příliš hluboce zakořeněny, než aby zmizely, když se jeden experiment nevydaří. Politická demagogie bytí z vízí, nikoli ze smíření se *status quo*. Anglický autor politických statí ze 17. století James Harrington napsal: „Co vždy bylo tak a ne jinak a stále je tak a ne jinak, zůstane vždy stejné tak a ne jinak.“ To je naprostá pravda. Může však někdo shromáždit masy pod takovým konzervativním heslem? Samozřejmě, že nikoliv. A to je důvod, proč není pravděpodobné, že zmizí iluze o velké revoluci v lidských záležitostech, kterou tak názorně prodiskutovává Furet.

Dále a blíže: kontroverzní 20. století

Giuliano Procacci

Diskutovat o Furetově knize je velmi vážným a komplexním úkolem. Prolínají se zde dvě roviny, které – přestože jsou vzájemně úzce spojeny – jsou přece jen různé. Podstatná část knihy sestává ze souboru svědectví a rozborů prací politických, intelektuálních a vědeckých osobností, které se během svého života musely vyrovnávat s ideou komunismu a realitou SSSR. Myslím, že se mohou rozdělit zhruba do tří kategorií: „oklamani“ komunistem (manželé Webbovi, cambridgeská skupina, jakobinizující profesori na Sorbonně), „zklamani“ (kterých je většina), mezi nimi Gidé, Malraux, Pierre Pascal, Victor Serge, Boris Souvarine, a nakonec „kritičtí komunisté“ jako Rosa Luxemburgová a György Lukács.

K této části knihy nemám mnoho poznámek, jen k některým soudům, jež, jak se mi zdá, nelze sdílet, a k několika opomenutím. Pokud se týče soudů, mám na mysli zejména posouzení Lukáče, jehož portrét mi připadá spíše jako psychoanalytická introspekce než jako analýza jeho myšlení. I soud o Trockém mi připadá příliš omezující. Jeho *Zrazená revoluce* znamená překonání onoho „vnitřního“ vidění, které bylo charakteristické pro jeho předchozí spisy a představovalo východisko ke kritické úvaze o sovětském komunismu, jíž později rozvinuli jiní. Pokud se týče opomenutí, nejzávažnější je opomenutí Gramsciho, jediného významného myslitele, jehož zrodilo komunistické hnutí. A přece je známo, že reflexe sovětské zkušenosti tvoří, počínaje slavným dopisem z roku 1926, rozhodně nejen sekundární součást, ale řekl bych *background* jeho kritické reflexe. Nejpodstatnější částí Furetovy knihy je ta, v níž se snaží pochopit důvody přítomnosti a trvání komunistické ideje. Je-li to iluze, zůstává přes všechno obrovská. Stojíme tedy před problémem pochopit důvody této přítomnosti a tohoto trvání – sedmdesát let – a to zjevně nelze učinit, omezíme-li se jen na přehled různých svědectví o komunismu, a nesnažíme se zhodnotit jejich platnost a věrohodnost.

Tato práce o setkávání představ o skutečnosti a skutečnosti samé s sebou nezbytně nese odbočení z oblasti historie idejí do oblastí historie *tout court*. Furetova práce obsahuje například dvě kapitoly věnované první a druhé světové válce a mnoho stránek věnovaných analýze jednotlivých událostí od francouzské lidové fronty ke smlouvě Ribbentrop – Molotov a tak dále. Úhrnem, vzhledem k významu, který měl komunismus a fašismus v „krátkém století“, vychází z tohoto významu v profísvětle „idea století“.

Pokud se týče formulace a metodologie této nejlubší části jeho práce, Furet neskrývá svou nechuť k oné teleologické a lineární koncepci historie chápané jako *Gesetzmaßigkeit*, která byla vlastní jistěmu marxismu II. a III. Internacionály, nechtěl, již sdílím. Neomezuje se ostatně jen na to, ale občas se odvolává nejen na kategorii stojící v opozici ke kategorií nahodilosti, ale také na tu nejdiskutabilnější kategorií „mysteria“. Sám za sebe mohou říci, že nad tímto termínem, který se na stránkách této knihy vyskytuje dost často, jsem dost rozpačitý, jelikož mi připadá, že předpokládá nostalgii po definitivním vysvětlení, jednou pro vždy: myslím, jednou odhalené, přestává ve skutečnosti být samo sebou a na jeho místo nastupuje nejjasnější zřetelnost, cíl, kterého historické bádání – v mezích své řemeslnosti a svého empirismu – není schopno dosáhnout. Domnívám se tedy, že – je-li určité třeba zabránit odvolávání se na kategorií nutnosti – je třeba se také vyvarovat kategorií nahodilosti, nebo ji alespoň užívat velmi opatrně, a tím spíše kategorií mysteria. Nechci však dlouho prodávat a metodologických otázek, které, byť relevantní, se mohou zdát abstraktními, ne-li vyhýbavými. Já osobně se budu během diskuse snažit dokumentovat implikace těchto metodologických předpokladů na některých konkrétních příkladech.

Nakonec poslední úvaha obecného charakteru: v úvodu Furet říká, že omezil pole svého bádání na Evropu a následkem toho na evropský komunismus z důvodů kompetence. Beru to na vědomí a respektuji jeho výběr. Myslím si nicméně, že i Furet připustí, že kdyby se zvolil úhel pohledu neomezený na Evropu, problém a obraz komunismu (nebo spíše komunismů) by se staly složitějšími a každopádně odlišnými. Odkazují prolo na příslušné poznámky a distinkce, které podává Bruno Bongiovanni ve třech kapitole své nejnovější knihy *La caduta dei comunisti* (Pád komunistických režimů).

1. Pokud se týče nahodilosti a kauzality, myslím, že jsem se už vyjádřil a nechci se opakovat. Chtěl bych raději podat konkrétní

příklad: Furet tvrdí, že první světová válka byla „dčclenchéc par un accident“ (rozpoutána náhodou) a že jako taková představuje „un des évènements les plus énigmatiques de l'histoire moderne“ (jednu z nejtajemnějších událostí moderní historie, s. 35). Já sám nesdílím tento názor, jelikož si nemyslím, že by při analýzách tohoto válečného konfliktu bylo možné nepřihlížet k tomu okruhu jevů, které se obvykle zahrnují pod termín imperialismus. Odvolávám se nejen na „doktrinálního“ Lenina, ale na Schumpetera, a ještě obecněji na historickou literaturu, v níž je termín „imperialismus“, připsaný této historické epoše, užíván běžně, byl v různém smyslu a s různými obsahy. Dále se odvolávám obzvláště na text, k němuž se Furet často obrací, na práci Hannah Arendtové o totalitarismu. V prvních dvou dílech Arendtová trvá, s množstvím argumentací, na zásadách kontinuity mezi 19. a 20. stoletím a podává vlastní výklad pojmu imperialismus. I Nolte, další autor, na něhož se Furet často odvolává, na jednom místě své knihy o evropské občanské válce zdůrazňuje tento vztah kontinuity (srovnej s. 433–434).

Z toho, co bylo řečeno, mi připadá, že Furetovo a moje stanovisko ohledně počátků a příčin války jsou si blízka, byť zbyvají některé neshody. Skutečnost, že nějaká událost není osudová nebo nezbytná, neimplikuje, že by byla „nahodilá“. A jestliže vládcové nepředvídali trvání a následky první světové války, dokazuje to jen jejich krátkozrakost. Ne však všichni: náš Giolitti si nedělal tyto iluze. Výbušním tam bylo opravdu hodně. Na závěr těchto úvah o počátcích první světové války bych rád řekl, že – i když kladu důraz na principy kontinuity mezi 19. a 20. stoletím – nemám zajisté v úmyslu popírat, co je evidentní, totiž, že první světová válka představuje traumatickou skutečnost a otvírá novou etapu současné historie, znamená dokonce počátek toho, co se obvykle označuje jako „krátké století“.

2. Dostávám se k tématu, jež bylo zmíněno, ohledně úlohy a odpovědnosti intelektuálů. Mezi příklady, které uvádí Furet, se omezují na případ Lenina, člověka velmi setělého a autora knih jako *Vývoj kapitalismu v Rusku* nebo *Imperialismus*, který je sice překonan, který však dlouho byl referenčním bodem pro marxisty a nemarxisty, následovníky a odpurce. Je pravda, jak poznává Furet, že tu jsou některé momenty kontinuity mezi Leninovým myšlením před rokem 1917 a po něm, je však také pravda, že tu jsou některé zlomové momenty, vyvolané traumatickou válečnou zkušeností. Až do dost pozdního data se Lenin považo-

val za sociálního demokrata a byl jím, byl členem II. Internacionály a u příležitosti Bebelova úmrtí napsal článek, v němž vydvíhuje jeho zásluhy. Válka byla i pro něho traumatickou zkušeností. Pokud jde o jeho úlohu v Ruské revoluci, je pravda, jak před tím poukázal Furet, že byla rozhodující, jako u Brestu Litovského a při zavádění NEPu. On sám mluvil o revoluci jako o „umění“. To neznamená, že Říjen, který je ostatně jen jedním momentem revoluce, byl převratem a prvním osudovým krokem na cestě zřízení „ideokracie“. Řekl bych spíše s Erikem Hobsbawmem, že to, co se v Rusku stalo v letech 1917 až 1921, bylo pokusem, provedeným lidmi socialistického přesvědčení a průpravou, zvládnout chaotickejší situaci, situaci společenského rozkladu, způsobenou válkou a porážkou, bylo pokusem vyplnit politické vakuum, jehož si byli vědomi všichni, včetně francouzského vyslance Paleologuea. Byl to zřejmě pokus riskantní s nepředvídatelným výsledkem. A Lenin, který nebyl, jak se zřejmě domnívá Furet, pouze doktrinářem výjimečně nadaným velikým realistem, si toho byl plně vědom.

IDEOLOGIE SE STAVÁ REŽIMEM

3. Pojem totalitarismus je sporný. Ještě spornější je problém subsumpce fašismu a komunismu pod společným jmenovatelem totalitarismu. Já osobně mám v této věci mnohé rozpaky.

Je každopádně potřeba, když se mluví o totalitarismu, snažit se dát mu vhodnou definici. Zahrnuje to především poznání jeho zdrojů a vymezení jeho časového rozpětí. Souhlasím s Furetem v tom, že klade důraz na novost tohoto jevu. Tato „novost“ spočívá v podstatě v jeho schopnosti „vyprodukovat“ – na rozdíl od tradičních autoritativních režimů, které se zakládají na zvycích a tradicích, na *quæta non movere* – společenský konsensus na základě vlastních hodnot (i nedostatků), apelovat na „nové“ a na mládež a využívat taktó nahromaděný konsensus jako nástroj poutlačování rozdílných názorů až k použití masového teroru. Do konce bych se odvážil říci, že neexistuje totalitarismus bez určité dávky konsensu.

Jak už jsem řekl, souhlasím také s tím stanovit hlavní původ v první světové válce. Podle mého mínění je však třeba hledět zároveň dále a blíže. Dále v tom smyslu, který jsem už vysvětlil poznámkami, jež jsem učinil ohledně první světové války a fenoménu imperialismu. Blíže v tom smyslu, že podle mého názoru je třeba mít na paměti vliv, který měla na evropskou společnost

stejně traumatická událost, a to krize v roce 1929. Ta nejenže narušila ekonomické poměry v jednotlivých evropských zemích, ale hluboce ovlivnila mezinárodní vztahy, protože zničila to mnoho či to málo mezinárodní spolupráce, co se utvořilo během dvacátých let. Konečným výsledkem byl rozdělenější a ozbrojenější svět: je třeba zdůraznit, že dvě země, v nichž znovuvybrojování probíhalo nejintenzivněji, byly hitlerovské Německo a Stalinovo Rusko, tedy dvě země, kde se prosadily režimy totalitního typu. Podle mého názoru je ve Furetově knize věnován krizi z roku 1929 a jejímu vlivu dost malý prostor, zůstává pouze v pozadí.

Podle mého mínění je tudíž totalitarismus fenoménem třicátých let. Přijmeme-li tento úhel pohledu, vyplývají z toho některé závažné důsledky. První se týká historického posouzení NEPu a vztahu Lenin – Stalin. Na rozdíl od Fureta, který éte sovětskou historií od roku 1917 dále z pohledu podstatné kontinuity, řekl bych téměř nakloněné roviny, já hájím nezbytnost diferencování nějšího a zřetelnější časové rozloženího přístupu. Tato otázka je zřejmě sporná a omezím se na to, že budu citovat pasáž ze třetího dílu práce Arendtové, která mi připadá značně příleňavá a je s ní, podle mého mínění, možno souhlasit. V závěru analýzy pojmu, který definuje Leninova „revoluční diktatura“, Arendtová přiznává bolševickému vůdci, že „ihned pochopil všechny možné sociální, politické, národní, konfesní distinkce, které by mohly vést do populace určitou strukturu“, a že následkem toho „legalizoval anarchické vyvlastňování majitelů půdy a založil tak třídu uvědomělých rolníků, která tvořila, počínaje Francouzskou revolucí, nejstabilnější oporu západních národů“, že se pokusil „posílit dělnickou třídu tím, že podporoval nezávislé odbory“, že „zavedl dodatečné distinkce tím, že zorganizoval a do určité míry uvědoměl i povědomí historických a kulturních rozdílů i u nejprimitivnějších kmenů“. Arendtová uzavírá, že ve chvíli Leninovy smrti „žádná cesta nebyla uzavřena“ a „nebylo nevyhnutelné, že by utváření dělnické, rolnické a střední třídy vedlo k třídnímu boji, který charakterizoval evropský kapitalismus“ (nakl. Seuil, s. 41-42).

V roce 1929 však nastal rozhodný obrat. Zapadá do již upadlého mezinárodního kontextu, a jako takový nebyl jen volbou (y-kající se ekonomické politiky (urychlení pětiletých plánů, násilná kolektivizace), ale také volbou zahraniční politiky ve znamení izolacionismu a zvýšení stavu armády, tedy volbou opačnou k bu-

charinské modernizaci, uskutečňovanou skrze mezinárodní spolupráci. Jako taková plně zapadá do kontextu krize, v rozdělení a ozbrojeném světě třicátých let. Vždyť Stalin byl přesvědčen, že probíhající krize dříve či později povede k válce.

Druhý, a to důležitý problém se týká posouzení italského fašismu. Furet, odvolávaje se na práce a interpretace Renza de Feliceho, v něm zdůrazňuje jeho „revoluční“ charakter a odvození od leninismu či spříznění s ním. Prošel jsem si při léto příležitosti de Feliceho spisy a nenašel jsem v jeho *Interpretacích fašismu* žádnou kapitolu věnovanou interpretaci z revolučního hlediska. Je pravda, že ve své následující knize *Interview o fašismu*, podnětovaným svým spolupřemlouvajícím, de Felice odpovídá kladně na otázku o revolučním charakteru fašismu, ale ihned dodává v kontextu dosti rozvrstvené diskuse, že termín revoluční nemá být chápán „v etymologickém smyslu slova, neboť zamýšlí-li se mluvit o revoluci a dávat se tomuto slovu morální, pozitivní platnost, dokonce s odvoláním na pojetí, jakým je leninské, pak je zřejmé, že fašismus není revoluce“ (s. 40).

Ponechejme stranou definice, které jsou vždy otázkou názoru, a přejděme ke skutečnosti, a tedy ke stručné rekonstrukci počátků fašismu, již Furet podává. Uznává, že pochod na Řím („celte pantalonnade militaire“ – „ta vojenská komedie“) by nebyl možný bez králova souhlasu a tichého souhlasu vedoucí liberální třídy, ale pospíší si upřesnit, že je to pravda jen „zdánlivě“, jelikož fašismus byl už tehdy v zemi silně zakořeněn a představoval „slibnou vyhlídku, naději lidu“ (s. 212-213). Musím říci všeobecně, že Furetova rekonstrukce mě nepřesvědčuje, zdá se mi dosti kusá. Pozornější čtení klasického Tascova díla, které Furet zná, by umožnilo přesnější syntézu. Pokud se týče zakořenění fašismu v zemi, pouze připomenu, že ve volbách z roku 1919 se Mussolinimu nepodařilo prosadit žádné poslance, ani sebe sama, a ve volbách z roku 1921 jich prosadil třicet jen díky tomu, že se přidružil na volební seznam široké koalice. Nesdílím ani Furetovo tvrzení, podle něhož fašismus, když dosáhl jedinou moci, „pokračuje ve své revoluční ideji“ (s. 214). Podle mého mínění byla fašistická diktatura ve skutečnosti během dvacátých let diktaturou, jejíž zaměření nebylo v podstatě odlišné od zaměření normální vlády. Taková byla její ekonomická politika a taková byla, vyjma revizionistické snahy, její politika zahraniční, jejímž hlavním úspěchem bylo smíření s církví. Zkrátka, provinciální politický fenomén v relativně okrajové zemi, který podle mého názoru

ru nespadá pod kategorii totalitarismu, alespoň až do dosti pokročilého data. Zdá se mi ostatně, že v tomto směru se orientuje sám de Felice a jeho škola. Aby se fenomén fašismu stal internacionálním, je třeba počkat na Hitlerův nástup k moci. Ale Hitler měl v roce 1929 jen 2,8 % hlasů, jen o málo víc než Mussolini ve volbách v roce 1919...

4. Přistoupíme-li k obsahu pojmu totalitarismus poté, co jsme načrtli jeho časové rozpětí, musím říci, že souhlasím s Furetem, když říká, že stalinismus byl totalitnější než fašismus nebo sám nacismus. Chci tímto podříznout, že zatímco fašismus a nacismus působily uvnitř konsolidované a členěné společnosti a musely s tím počítat a dělat kompromisy s církví, s průmyslníky, s armádními činiteli atd., Stalin působil ve společnosti „prapůvodní a želatinové“ (Gramscioho výraz) a střetával se tedy s minimálními překážkami pro svou „revoluční shora“. Tato revoluce tu však byla, vytvořila výsledky, vytvořila modernizaci. Sám Nolte, jehož názory jsou dobře známy, nevylučuje, že pokud jde o Stalin, může se hovořit, z hlediska čisté ekonomické historie o „diklatuře rozvoje“ (s. 363).

Nemyslím, že bych přijetím tohoto názoru něco skrýval. To, co jsem řekl, se nevyhýbá problému, ale spíše podtrhuje problém stalinské *demeasure* – přijme-li termín užívaný Moshe Lewinem – tedy problém disproporce mezi dosaženými výsledky a dénou, že existovaly alternativy: Bucharinova ve dvacátých letech, i Kirova, diktátorská ale ne despotická, ve třicátých letech. Můželi se zkrátka říci, že z hlediska politické struktury během třicátých let Německo, Itálie a Sovětský svaz poznaly tutéž totalitní involuci, nemůže se to však říci o jejich sociální strukturu: v Německu a v Itálii zůstala v podstatě nezměněna, v Sovětském svazu, jakkoliv se to chce posoudit, prošla radikálními změnami.

Je dozajista pravda, že mezi politicko-institucionální organizací sovětského komunismu, založenou na principu jediné struktury a na užití donucovacích prostředků, a mezi organizační fašistických režimů jsou určité analogie. To budíž řečeno. Je však ta-ke pravda, jak poznamenává Bobbio, že analogie a příbuznosti se omezují na toto. Rozdílné jsou nejen cíle sledované vnitřní politikou, ale také motivace a kritéria, hodnoty (i nedostatky) samy, na něž se odvolávají. Omezím se na to, že poukážu na základní princip představovaný ideou nadřazenosti arijské rasy, na jejímž základe antisemitismus, ostatně existující už před Hitlerem a širo-

ce rozšířený v Německu i jinde, našel pseudovědecké ospravedlnění, až dosáhl šílenství „konečného řešení“. Pojem národa, tím spíše rasy, a pojem třídy nejsou dozajista přízpusobitelné.

Rozdílné jsou konečné a předešlé požadavky zahraniční politiky: Stalinova izolacionistická a Hitlerova a Mussoliniho agresivní a expanzivní. Přijmeme-li jako výsledek vypuknutí druhé světové války, můžeme se domnívat z nejednoho důvodu, že existuje sovětská spolupodpovědnost, analogická z některých hledisek odpovědnosti stoupců *appeasementu* (usmířovací politiky), ale je více než jisté, že tu je přímá a jasná odpovědnost fašistických mocností.

Nezdá se mi, že by se v nezbytně krátkém rozboru, který Furet provádí v této záležitosti, nacházely konsistentní prvky, pokud jde o „revizionistické“ pojetí. Pronáší sice přísné odsouzení politiky *appeasementu* a Mnichov zůstává podle jeho názoru kapitulací. Není mi však jasné, jak se tento rozbor počátků druhé světové války smíří nebo vyrovná se známými tezemi Nolteho o „evropské občanské válce“, chápané jako kontrast dvou protikladných, ale zároveň spřízněných režimů, které se vzájemným bojem vzájemně žijí. Mám dokonce dojem, že místy jde Furet až za Nolteho, až k základní „komplicitě“, což je jiná věc, než konstatovat *coincidentia oppositorum*.

Závěrem je možná pravda, že se extrémny přitahují, ale zůstávají přesto extrémny.

DVA (NEBO TŘI?) ANTIFAŠISMUSY

5. Základní tezi Furetovy knihy ohledně antišasismu se mi zdá být jeho účelovost ve službě zájmů sovětského státu. Antišasismus, stále podle Fureta minění, nemá vlastní vnitřní konzistenci a redukuje se na „nouveau label“ komunismu, nálepku k vnějšímu užítí, která neodpovídá obsahu láhve.

Je třeba ohledně antišasismu rozlišit přibližně dvě fáze, které se částečně kryjí: fázi let 1934-1939, jejíž náplní je zkušenost francouzské lidové fronty a válka ve Španělsku a uzavírá se smlouvou Ribbentrop - Molotov, a fázi let 1939-1945, jejíž náplní je zkušenost druhé světové války.

Pokud se týká první fáze, souhlasím z větší části s Furetovými názory ohledně účelovosti antišasistického obratu ze strany Sovětského svazu a Kominterny. Tomuto obratu neodpovídalo skutečné přesvědčení ohledně proveditelnosti antišasistického spolku a Moskva měla ve skutečnosti stále k dispozici rezervní kartu.

jak se uvidí v roce 1939. K analogickým závěrům jsem dospěl ve svých studiích o třicátých letech. Je však třeba zdůraznit, že jestli se Stalin a jeho spolupracovníci chovali zdrženlivě vzhledem k antišasismu španělských republikánských bojovníků či dělníků pařížské *barriete* (předměstí), bylo to také proto, že si uvědomovali jejich rozdílnost. Zejména nesdíleli přesvědčení větší západní levice, že je válce možno zabránit izolací fašismu, což byl podle mého názoru cíl politiky i realistiky dosažitelný. Na tomto místě bych chtěl poznamenat, že nechápu proč, když se použilo kategorie nahodilosti pro první světovou válku, se u druhé světové války užívá kategorie nevyhnutelnosti, jako když se tvrdí, že byla „*inscripte à l'avance*“ (předem vepsána, s. 35).

Sovětská obava z kompromitování předpokládá tudíž existenci dalšího antišasismu, a to antišasismu významné části evropské levice, Otto Bauera, Brantinga, samotného Munzenberga, který nebyl jen „králem agitpropu“ (s. 255), ale odvážnou osobností; na něho se v Moskvě dozajista nepohlíželo dobře pro jeho antišasistické přesvědčení. Demarkační čára mezi těmito dvěma verzemi antišasismu prochází ve skutečnosti také uvnitř komunistického hnutí.

Pokud se týká druhé fáze, odlišuje se od první větší šíří: antišasismus už není, jako během období lidových front, omezen na evropskou levici a intelektuální *milieu* (prostředí) s ní přímo nebo nepřímo spojené, ale odráží ideové zaměření široce rozšířené v západním veřejném názoru. Mám na mysli *retirement* (obrat) anglického veřejného mínění po kříšťalové noci a anexi Čech a Moravy. Mám též na mysli Spojené státy: považují Rooseveltův projev o Karanténě za opravdový manifest antišasismu. Vypuknutí války a agrese přeměnily toto ideové zaměření v rozhodnutí bojovat a napomohly propojení demokratického antišasismu s antišasismem sympatizujícím s komunismem.

Furet určitě nepodceňuje přínos demokratického antišasismu k vítězství nad nacismem. Nicméně jeho neustálé upozorňování na účelový charakter antišasismu, které se rozšiřuje i na tuto druhou fázi, ho nakonec přivádí k tomu, že považuje každou formu antišasismu za podřízenou záměrem Sovětského svazu a Stalinu. Odtud pochází mezi jiným podceňování fenoménu, který nemá obdoby v první světové válce, a to fenoménu odboje, včetně francouzského.

Furetovo mínění o antišasismu vůbec se podle mého názoru odráží v posouzení celkového dění za druhé světové války. Vyjá-

dřím se příkladem: soudy o Rooseveltových čincích během války zdaleka nejsou lichořtivé. Americký prezident byl podle jeho názoru „ignorant et naïf“ (nevědomý a naivní, s. 401), protože si rozuměl-li dobře, neuvědomoval zvláštní charakter sovětského režimu (s. 457, č. 2) a uchovával si v dobré víře iluze. Skrze postavu prezidenta je dokonce uvedena v pochybnost americká zahraniční politika vůbec, jako když se třeba tvrdí, že „i Spojené státy, které se staly rozhodnými nepřáteli sovětského komunismu trochu později, se zpočátku podílely na jeho šíření, a to víc než to okolnosti vynucovaly“ (s. 417). Podobný soud o politickém vedení války ze strany Spojených států je předpokladem pro s nimi spojené komplexní ohodnocení války a jejích následků. A skutečně na posledních stránkách kapitoly o druhé světové válce čteme, že závěr konfliktu, protože propůjčuje antifašismu druhý politický dech, je spíše vítězstvím ideje komunistické než demokratické (s. 411). Na tomto místě vyvstávají problémy, které zahrnují celou historii posledních padesátí let a jsou tedy příliš složité, aby se mohly řešit na tomto místě. To neznamená, že by mi tento poslední názor nepřipadal násilný a zjednodušující. Na Jaltě nezáleželo jen, jak si zřejmě myslí Furet, halasná, ale také sterilní prohlášení. Odvážím se dokonce formulovat hypotézu, že snad právě přímo v závěru druhého světového konfliktu lze nalézt vzdálené počátky (a zdroje) velkých historických změn, jichž jsme byli svědky v těchto posledních letech, a zvláště zhroutení „reálného socialismu“. Táhne se dokonce, zda Roosevelt, který zdaleka nebyl naivní, zde neprojevil větší bystrozrakost a větší politickou schopnost než Churchill a Stalin. I to by však bylo násilné, protože v letech 1945 až 1989 se toho přihodilo mnoho a další věci, které se mohly stát, se nestaly. Jako badatel na poli historie se proto omezím na poznámku, že vítězství z roku 1945 bylo vítězstvím celé antifašistické koalice, a jako demokrat a antifašista poznamenanám, že ještě dnes se cítím zavázán a vděčný všem členům koalice.

O komunistické iluzi

François Furet

Začnu bodem, na němž se shodlo několik z těch významných historiků, kteří si dali práci, aby diskutovali o mé knize¹. Lituji, že jsem příliš rychle přešel, jakou dráhu urazila komunistická myšlenka od šedesátých let, asi tak od Chruščovova pádu. Dějiny, které se odvíjely ještě po dobu třiceti let a které ještě veškerý svůj lesk zdaleka neztratily, jsem zredukoval na krátký „Epilog“. Ve světě režimů sovětského typu komunistická vira vyhasla nebo vyhasíná. Na Západě však chytla nový dech ve své reformované podobě, kterou pravověrní komunisté označují za „revizionistickou“. Podle ní „socialismus s lidskou tvář“ napraví drsnost stalinického socialismu. Pravda, historická zkušenost nedovolí, aby tato nová podoba socialismu ožila. Ale také už nebrání tomu, aby se veřejnosti taková představa socialismu zalíbila – o to spíš, že realita komunismu už je za námi. Neexistuje už žádná společnost, která by sloužila za vzor. Avšak všechny společnosti, které se rozhodly emancipovat od kapitalismu, mají nad ostatními rozhodující přednost. Z toho důvodu antikomunismus nikdy neztratil na vážnosti tolik jako v těch letech, kdy komunismus skoro všude zkrachoval. Iluze sice ztratila svou krystalickou ryzeost, ale je ochráněna lépe než kdy jindy díky tomu, že už není vázána na jediný vzor, dokonale ztělesněný ve skutečnosti.

Moji kritici v tom mají pravdu: dějiny tří posledních desetiletí komunistické ideje si zaslouží víc než pouhých třicet stran, kterými má kniha končí. Vedl mě k tomuto příliš strmému konci můj vlastní životní příběh nebo nutnost zakončit beztak dlouhé dílo, abych nemusel napsat druhý svazek? Přidám ještě důvod třetí: události uvnitř bohatých společností Západu v šedesátých letech byly mimořádně složité. Západní sovětofilie nebo filokomunismus nabyla v té době takřka bezesbýtku podobu reakce na „konzumní“ společnost, resp. její odmítnutí. K lepšímu pochopení stačí uvést americký příklad. Projevy neobolševismu,

¹ Jde o knihu *Le passé d'une illusion*, viz slovenský překlad *Minulost jedné iluze* (Agóra, Bratislava 2000).

ať už ve své tvrdší nebo měkčí podobě, jako maoinismus, castrismus, brežněvismus nebo eurokomunismus, tvoří jen jeden proud velkého myšlenkového kvasu šedesátých let – a nikoli proud hlavní. Jsou součástí celku, který není doposud historicky zpracován. Je např. dobře vidět nový elán individualismu, ale hůře se už chápe, jak myšlenka lidských práv, která skoro všude nahradila třídní boj jako ohnisko demokratického života, mohla být opět vkládána do filokomunismu, byť v „měkčí“ podobě. Dostal jsem zkrátka strach z toho, jaký výzkum mne čeká.

A nyní k různým kritikám, které má kniha vyvolala. Proberu je jednu po druhé, abych dal každému, co mu patří.

Je zcela pochopitelné, že co mě od Erika Hobsbawma odlišuje, nějak souvisí s tím, že až do konce zůstal mimořádně věrný komunistické angažovanosti svého mládí. Konstatoval jsem lo minulý rok při četbě jeho poslední knihy.² Pojednává o dějích 20. století a ne ve všem mě přesvědčila, protože jsem v ni cítil zbytek zaslepení fenoménem komunismu. Mám-li být upřímný, je pro mne těžké pochopit, jak duch tak významný k dějinám a epope se může setrývat nadále v područní falešných ideji a jak může zůstat lhostejný k dementi, které dějiny a epocha vyslovily. Mám občas dojem, že v nečitelnosti jeho politického ega se uprosřed spouští a ruin skrývá jistá dávka dandismu na anglický způsob. Estetická elegance sice může skýtat poslední ochranu komunistické iluzi, není však nutné nejlepší cestou, která by vedla k pochopení 20. století. V daném případě odsuzuje anglického historika k tomu, aby odmítl sám předmět své knihy z obavy, že by se sám mohl stát jejím příkladem. Chtěl jsem pochopit *parcours imaginaire* (pomyslnou dráhu) komunistické ideje ve 20. století. důvody a okolnosti, které by vysvětlily její trýpy, tak podivně spjatý s hroznou realitou. Hobsbawm se o tento *kontrast* nezajímá; hájí poslední paprsky, které velký záblesk komunismu ještě v jeho století zanechal.

Hned zpočátku však připouští něco, co ve svém důsledku vede ke zhroutení toho, co chce prokázat. Uznává-li, že Hitlerův a Stalinův režim jsou srovnatelné, jak se může nechat ukončit jednoduše protikladností jejich ideologií? Jestliže se nacismus

² Eric J. Hobsbawm, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 1914-1991*. Michael Joseph, London 1994 (čes. překl.: *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914-1991*, Argo, Praha 1998).

a stalinismus dovolávají protikladných intelektuálních rodokmenů, a dospívají přesto k režimům, jejichž podobnosti jsou podle jeho vlastních slov „nesporné“, jak se pak vyhnout závěru, že Stalinův režim lze o tom, co se jeho jménem provádí? Historik se pak musí lázat zaprvé, jak je tato lež spjata s filosofií komunismu a za druhé, proč se této lži věří. První věc tkví v tom, že z demokratického universalismu marxismus (tím spíše pak marxismus-leninismus) odstraňuje morální záměr činu a nahrazuje ho náboženstvím toho, co je (co je a co musí být), což jeho aktivisty uzavírá do arrogance moci. Druhá věc je dána tím, že komunistická víra čerpá svou schopnost negace z obecného cíle, universalistické finality a dělá si nárok na to, že mu slouží. Takže i když se komunistia spoléhá na soud dějin, hájí se přesto ryzosti svých záměrů, aniž si uvědomuje, že tím upadá do něčeho jako buržoazní filistinství, kterým Marx tolik pohrdal. Poté, co Erika Hobsbawma zradily dějiny, nachází pro tajemství „podobnosti“ mezi Hitlerovým a Stalinovým režimem výmluvu v rozdílu mezi tím, co si každý z nich namlouval.

Naše neshoda se znovu ukazuje v otázce komunistického antifášismu, jemuž věnuje podstatnou část své analýzy. Antifášismus podle něho tvoří samotný základ komunistické politiky mezi dvěma světovými válkami, její hlavní aspekt a její pravou podstatu. V důsledku toho byli podle něho komunisté dobrými obháji demokracie, a protifášistická jednota, kterou propagovali, nejenže nešířila lež nebo iluzi, ale odpovídala požadavkům doby a skutečnému duchu komunismu. Z pera velkého historika, který byl často osvícenější, vystupuje zidealizovaný, barvitý obrazek komunistických dějin ve zlaté epoše, který musel být pečlivě upraven či „editován“, jak se anglicky říká, aby zapadl do obrazu demokracie. Čím to, že si tato alegorie zachovala tolik síly v mysli našich současníků a dokonce i v dějepisných knihách? Plyne to z toho, že druhá část 2. světové války ji zdánlivě potvrdila. Je vělice hluboce zakořeněna v přímých i předaných vzpomínkách a emocích. Přikraňuje však iluzi, jejíž důvody se právě snažím pochopit.

Antifášismus byl ve skutečnosti jen dosti krátkou, čtyřletou epizodou komunistické politiky. Předcházelo mu „třetí období“, strategie „třídy proti třídě“, která usnadnila Hitlerův nástup k moci a dokonce mu i pomohla. A následoval po něm v roce 1939 německo-sovětský pakt, skrytá aliance s Hitlerem a její územní zisky pro Stalina. Že se později Sovětský svaz a komunistické

hnouti vracet k antifašismu? Je to „díky Hitlerovi“, jak píše Hobsbawm, a nikoli vlastní zásluhou nebo v důsledku své doktríny. Čistě účelový charakter tohoto antifašismu, který je dán nahodilými okolnostmi, vysvitne ihned po skončení války, když se národům střední a východní Evropy odepře právo rozhodnout si o svém vlastním osudu. Strategický obrát, který Kominternu provedla v letech 1934-1935 (a který vnučila všem stranám Internacionály, včetně Francouzské komunistické strany) se jistě setkal s demokratickými nadějemi mnoha aktivistů a sympatizantů a rozšířil její vliv u veřejnosti. Nezměnil však ani základní analýzu, podle níž fašismus a buržoazní demokracie jsou dvě tváře světového kapitalismu, ani ambici ovládnout protifašistické koalice komunistickými stranami podřízenými Moskvě, ani vůli umlčet kritiku sovětského režimu ve jménu protihitlerovského boje.

První bod, naprosto jasný ve všech textech, stačí, abychom pochopili taktický ráz obrátu 1934-1935. A taktický ráz znamená možnost návratu zpět, jak dokládá rok 1939. Hobsbawm spatřuje skutečnou povahu komunismu v antifašismu, a proto je podle něho období 1939-1941 jen jakýmsi „odbočením“. Tento bludný kruh však neospravedlňuje nic jiného než snahu udržet demokratický ráz a demokratické poslání revolučnímu hnutí zabýjícímu se revolucí roku 1917. Ve skutečnosti se celé dějiny tohoto hnutí od samého počátku skládají z etap, které mají za cíl posílit jeho moc. Podobně jako etapa 1939-1941, ani etapa 1935-1939 nevybočuje z tohoto obecného pravidla, které se uskutečňuje za cenu přechodu z jednoho lábora do druhého. Ostatně i v protifašistickém období ukazuje epizoda španělské války jasně, že Stalin nechce ani tolik bojovat proti fašismu jako spíše se pojištit tím, že bude republikánské Španělsko kontrolovat svými lidmi. Tím předjímá, co později pod stejnou záminkou provede po 2. světové válce ve střední a východní Evropě. A konečně, jak můžeme vidět, že Hobsbawm ignoroval nátlak vykonávaný pomocí iluze, kterou „protifašistická“ propaganda Kominterny šířila s takřka fanatickou vášní? V době největšího kritika sovětského režimu jako fašistu. Odlud pochází takřka rituální exkomunikace antikomunismu. Ohlas této exkomunikace najdeme kupodivu u Hobsbawma v tomto konci 20. století. Je to způsob, jak zažehnat myšlenku, že antikomunisté měli pravdu. Ostatně ti nejinteligentnější z nich patřili k levici.

Na mezinárodní scéně třicátých let byly ve hře nejen fašismus a komunismus, ale také demokracie. Nikdytak nepopírám, že se SSSR a západní demokracie musely pevně spojit proti Hitlerovi, který je společně ohrožoval, ani to, že za nezdar této aliance nesou demokracie část odpovědnosti; vždyť jsem to sám napsal. Ale z toho konstatování neplyne, že by s antifašismem bylo neoddělitelně spleto zastepení o povaze sovětského režimu nebo přítakání komunistické lži. Svědčí o tom lidé jako Churchill nebo de Gaulle, kteří byli Stalinovými spojenci, ale jejich oči zůstaly otevřené. Nejčastěji však naopak pod tíhou okolností a propagandy docházelo ne ani tak k záměně ideje demokracie a ideje komunismu, ale spíše k porušení demokratické ideje ideji komunistickou. Tato náhoda dosáhla svého vrcholu v Evropě po 2. světové válce, kdy vítězný komunismus se stal jediným vyústěním revoluční vášně a nenávisti vůči liberalismu. Dalo by se to ukázat na příkladu Itálie s odvoláním na Renza de Feliceho nebo na příkladu Francie, o níž jsem dlouze pojednal ve své knize *Le passé d'une illusion* (Minulost jedné iluze).

S Hobsbawmem se v zásadě lišíme ve velmi prosté a podstatné věci: Hobsbawm nepřijímá myšlenku, že existovala komunistická iluze, a proto je mu samotný předmět mé knihy cizí. Více než o ideje jako takové jsem se chci zabývat o politickou imaginaci, obrazovnost lidí tohoto století a o šílenou představu, jakou si tolik z nich vytvořilo o Sovětském svazu a o komunismu. Hobsbawm chce naopak ukázat racionální základ komunistické víry ze zkušeností lidí tohoto století: z 1. světové války, světového zhroucení, krize roku 1929, úpadku liberálního kapitalismu atd. Mohu ho bez potůži následovat ve výčtu okolností, které tlačily kupředu revolučního ducha neoddělitelného od moderní demokracie. Ale komunismus nelze považovat prostě za odpověď na tyto katastrofy; on sám je také katastrofou, a to zdaleka ne nejmenší. Nastoluje sérii velkých porážek svobody a její pozdější porážky ho ožívují: svou sílu, kterou působí na představivost, čerpá v neštěstích demokracie a v Hitlerově vítězství. Nabízí se jako obnova civilizace v Evropě, zatímco byl ve skutečnosti jejím privátním zhroucením, živí naději, ale místo toho vede k tragédii. Ještě lépe: naděje vzrůstala spolu s tragédií. Snaha odpoutat dějiny západního komunismu od Sovětského svazu, jak to navrhuje Hobsbawm, je proto marná. Ani tony tiskařské černě nemohou smazat to, o čem vypovídají dobové texty: Sovětský svaz byl hmotným a duchovním centrem komunistického hnutí ve 20. století. De-

portoval nebo zavraždil miliony svých občanů, dobyl a zotročil celou střední a východní Evropu za souhlasu velké části veřejného mínění na Západě. K obrození historického vědomí, které je pro celou Evropu společné, je třeba prozkoumat toto tajemství. To jsem chtěl udělat. Eric Hobsbawm se snaží tomuto problému vyjít naveno. Přilís respektují jeho historické dílo, abych nevyšloví politování nad tímto *non possumus* (dnes už bezpředmětným, protože církev zavřela své brány). O této otázce budeme muset diskutovat bez jeho pomoci, což je škoda, protože zkoumání, jak byla naděje spojena s pohromou, považují za podstatné k vytvoření inventáře demokratického člověka.

V komentářích Giuliana Procacciho, jednoho z nejlepších italských historiků mé generace, se vyskytuje určitý počet argumentů, které se už objevily u Hobsbawma. Při diskusi o jeho výtkách se pokusím neopakovat, co jsem řekl už dříve.

Nejprve stručně o předmětu a metodě. Chtěl jsem rekonstruovat dějiny kolektivní víry, která byla o to překvapivější, že se výslovně zakládala na oslavování tyranského režimu (adjektivum tyranický zahrnuje celý jeho průběh). Tato víra zajala ve své iluzi nejen komunisty (a mimo ně navíc značnou část evropského veřejného mínění), ale také ty, které Procacci nazývá „kritickými komunisty“; mezi ně bych nepočítal Rosu Luxemburgovou, která se už od roku 1918 stavěla proti leninskému experimentu, ale G. Lukács určité ano³. Tito „kritičtí“ komunisté, kteří budou později nazváni revizionisty nebo reformisty – Chruščov, Dubček, Gorbačov – zůstávají v mezích komunistické iluze, pokud se domnívají (jak ostatně napsal G. Lukács koncem svého života), že komunistický režim v Sovětském svazu zůstává přes své nedostatky lepší než nejlepší z kapitalistických režimů. Jejich naděje, že naroubují si svobodu na společností sovětského typu, se ve skutečnosti také projevila jako iluze. Ukázalo se, že komunismus je slučitelný s nacionalismem (Tito, Mao, Ceaușescu), ale nikdy se svobodou.

³ Nesdílim Procacciho názor o Gramscioho myšlení. Podle mého mínění je hlubším interpretem marxistické filosofie G. Lukács, který je na této úrovni v komunistickém hnutí jediný. Necháme-li stranou tuto otázku, je důvod, proč jsem ve své knize jen málo uváděl italského leadera, jiné povahy. Gramscioho spisy vůbec, včetně jeho výhrad vůči dráze, kterou bolševismus nastoupil od roku 1924, se staly obecně známými až později. Vlivu nabývaly až od sedesátých let, a to z útulu komunistického „revizionismu“, který jsem, pravda, přešel příliš rychle. Tento předmet si zaslouží být znovu prozkoumán.

Pokud jde o metodu, má kniha se snaží poslati na odpor proti deterministické interpretaci založené na „nutnosti“ událostí, které se ve 20. století staly. To vysvětluje, proč – možná až příliš často – užívám slova „tajemství“; má to zdůraznit, kolik epizod v dějinách tohoto století zůstává ještě enigmatických, záhadných, a dokonce kolik otázek ještě nikdo nepoložil. První úkol spočívá v tom, aby se obnovil úžas pozorovatele před dějinami tak mimořádně tragickými jako jsou dějiny Evropy od roku 1914 do roku 1945. Ohromení roste, vezmeme-li v úvahu množství „náhod“, které do jejich průběhu zasáhly, a to způsobem rozhodujícím. Patří mezi ně role, kterou zde sehrály osobnosti jako Lenin, Hitler nebo Stalin... Kategorie „náhody“ není nástrojem historického výzkumu, leda v tom, že signalizuje nezdar kategorie příčinnosti, zvyrazňuje meze srozumitelnosti dějin a nutí historika, aby si představoval jiný sled událostí než jaký nastal. V tom je její cena. První světová válka má samozřejmě své příčiny ve stavu Evropy na počátku 20. století, ale žádná z těch příčin nestačí vysvětlit, proč došlo k jejímu rozpoutání. Abychom ji vyložili, musíme vzít v úvahu zasloupení těch, kdo ji v červnu 1914 přijali nebo vyhlásili. Toto zasloupení nabývá svých skutečných rozměrů až v průběhu války a v jejích důsledcích. Naopak 2. světová válka i se svým apokalyptickým rázcm byla jakoby předem vepsána v povaze a v programu nacismu. Jiným příkladem je Říjen 1917. Bylo možná nevyhnutelné, aby se někdo na podzim 1917 zmocnil vlády, protože moc čekala jen na to, kdo se jí ujme (z důvodů, kterými se zde nebudu zabývat). Ale Lenin se nezmocnil vlády, aby se ujal vedení v „chaotické situaci, situaci společenského rozkladu, způsobené válkou a porážkou“, jak píše Procacci. Dopředu si velmi přesně promyslel „diktaturu proletariátu a chudého rolnictva“. Plán, jak ji nastolit, vypracovával už od roku 1905. „Náhoda“ spočívá právě v tomto setkání ještě otevřené revoluční situace a muže (bez něhož by bylo všechno jinak), který se uchopí moci. Jménem ideje a bude jí cynicky a zároveň doktrinářsky vykonávat.

Plně souhlasím s Procacciem – a také s Arendtovou –, že dějiny Sovětského svazu trvaly příliš dlouho, než aby se neskládaly z odlišných fází. Dějiny SSSR jsou „jedny“ jen z hlediska jeho stálé vůle k vytvoření nekapitalistického hospodářství, společnosti a vlády. Lenínova smrt, boj o moc a Stalinovo vítězství zabývají nové období v dějinách země. Avšak už v polovině 20. let teroristická diktatura jediné strany zničila společnost, a tomu nezabrát

nila ani dočasná pauza v podobě nové hospodářské politiky (NEP). Rysy režimu jsou ustaveny: diktatura jediné strany ve jménu dělnické třídy, policejní teror, splynutí strany a státu, ideologický dogmatismus, voluntaristická posedlost „budováním“ socialismu. Stalin tyto rysy vyostřil, ale nevymyslel. Stalin nebyl jediným možným dědicem Lenina, ale tento útlul si také neuzurpoval. Nevidím důvod, proč mu upřít, že byl marxistou-leninistou. Není jediným možným dědicem Lenina, ale je jedním z nich. Dobře chápu pokušení oddělovat Lenina od toho, co následovalo: je to způsob, jak zachránit Řijnovou revoluci před tím, co umožnila. Stalin je bohužel bez Lenina nemyslitelný!

To mě přivádí k otázce totalitarismu. Jak to pochopil Procacci (a také Hobsbawm), zůstal jsem v té věci opatrný a pojem totalitarismu jsem užíval jen omezeně. Pokusil jsem se načrtnout jeho dějiny a ukázat, že toto slovo nebo jeho myšlenka se vyskytuje už v třicátých letech u nejrozmanitějších autorů: Karla Kautského, Otto Bauera, Waldemara Guriana, Marccia Mausse, Simony Weilové i Elie Halévého. Paralelu mezi Hitlerovým Německem a Stalinovým Sovětským svazem nacházíme u sociální demokracie, liberální levice i u antiliberální pravice, ať už oba režimy nenávidí nebo zbožňují. Idea totalitarismu je předmětem akademického kolokvia ve Filadelfii v roce 1940. Když ji Hannah Arendtová po 2. světové válce znovu zpracuje, dá jí charakter, který si od té doby zachovala: jednak kritizovatelnost, protože oba režimy mají antagonistické ideologické rodokmeny, jednak nevyhnutelnost, protože ve stejné době vykazují do té doby neznámé společné rysy. Ideu totalitarismu můžete tedy doněkonečna kritizovat, ale zůstane stále nutná, nebo ji můžete naopak oslavovat, ale nezabavíte ji tím její zranitelností. Některé věci umožňují pochopit, jiné miji nebo maskuje. Procacci, ostatně podobně jako Hobsbawm, se v tomto bodě dost blíží mému stanovisku. Přijímá srovnání mezi hitlerovským režimem a sovětským režimem za Stalinem, ale omezuje užívání pojmu totalitarismus na toto období a především na tyto dva „orwellovské“ systémy. Plyne z toho, že italský fašismus je třeba analyzovat jako jiný typ než nacismus? Prohlásilo to už mnoho autorů a já s nimi spíše souhlasím. Procacci se naopak přiklání k tomu, že Mussoliniho režim je také od let 1935-1938 totalitarismem.

Lze považovat stalinský režim současně za „diktaturu rozvoje“ nebo modernizace? To by znamenalo zavést jakousi racionalitu do šílenství útulku, kterým je Sovětský svaz 30. let poznamenán.

V době po Chruščovovi je argument modernizace klasický v západní sovětologii, zejména americké. U Procacciho označuje nejen ekonomický pokrok uskutečněný během toho období, ale i to, co nazývá „radikální transformací“ sociálních struktur. V tom s ním nemohu souhlasit. Vždyť tato „radikální transformace“ je především doposud nikdy nevidanou destrukci občanské společnosti, naprostou podřízené straně. Pokud jde o ekonomický rozvoj, je třeba upřesnit. Měřeno celkovou výrobou a produktem na jednoho obyvatele má kolektivizace v oblasti zemědělství za následek katastrofu. Rozmach industrializace je pak třeba zasadit do dvou souvislostí. Zaprvé má téměř vylučně vojenské zaměření, které neplyne jenom z mezinárodních okolností, protože tento jeho charakter přetrvává i po válce. A za druhé je pravděpodobně méně rychlý a méně harmonický než pokrok, který by umožnil režim méně despotický, jemuž by šlo o skutečně uvolnění produktivních sil jednotlivců.

Zbývá ještě otázka anti-fašismu, zvláště pak místa a role komunistického anti-fašismu v anti-fašismu obecně. V dějinách komunismu představuje úspěšnou část. Procacci (podobně jako před ním Hobsbawm) se jí snaží zachránit před potopou. Nechává však ochotněji padnout to, co nazývá první fází, která začíná rokem 1935 a končí rokem 1939. Píše, že profašistický obrat, který Kominternu provedla roku 1935, má „oportunistický“ ráz. To nijak nebrání, abychom se v té době i u komunistických aktivistů setkali se skutečným anti-fašismem z přesvědčení. V tom s ním plně souhlasím. Ve své knize analyzuji, jak jsou tyto aktivisté – a nejenom oni, ale veřejné mínění vůbec – vydiráni. Vydirání spočívalo v tom, že veškerá kritika Sovětského svazu (v době politických monstrprocesů) byla prohlášována za nahánění vody na mýlný fašismus. Takový byl dobový mechanismus toho, co nazývám „iluzí“.

Procacci se domnívá, že druhá fáze komunistického anti-fašismu, která je časově omezena lety 1941-1945, se od první fáze liší „větší šíří“. V jistém smyslu má nepochybně pravdu, protože žádná jiná událost než válka nemobilizuje tolik národy a veřejné mínění. Od roku 1941 Sovětský svaz a západní demokracie konečně spolu vedou válku proti Hitlerovi. Ale tato koaliciční konstelace jednak následuje po dvou letech dohody mezi Hitlerem a Stalinem o rozparcelování východní Evropy, jednak k ní dochází po Hitlerově obratu proti Stalinovi, nikoli naopak. Konečně pak samotným vstupem do války se Stalinův režim nestává demokra-

tičtějším. Proto také přirozený pocit, který válečný konflikt ve světovém veřejném mínění živil, totiž že všichni Hitlerovi nepřátelé hájí demokracii, zůstává pokud jde o SSSR nadále iluzí. Půjdu ještě dále: v rozporu s tím, v co doufal Roosevelt, stalinský útlak národů Sovětského svazu byl zřídka tak hrozný jako právě v letech 1944-1945, v okamžiku vítězství. A právě v té době dochází na Západě prestiž Sovětského svazu jako velké demokratické země svého vrchole. A to ve jménu antifášismu. Procaccioho stanovisko (stejně jako Hobsbawmovo) je totiž stanoviskem západního člověka, který je tradičně hostejný k tomu, co si mohli myslet lidé v Evropě osvobozené od nacismu novými sovětskými okupanty. Každý Polák ví, že to, co bylo ideově v sázce za 2. světové války, je složitější než co předkládá k věření antifášismus. V jistém smyslu až v roce 1989 končí to, co ve Varšavě začalo v roce 1939.

Ze sovětského hlediska se antifášismus let 1941-1945 neliší od antifášismu let 1935-1939. Je to nástroj propagandy a podrouškov obrany demokracie jde o územní expanzi. Ostatně po vypuknutí studené války přežívá už jen ve službě lži (de Gaulle, Adenauer a Eisenhower se stanou postupně „fášisty“) a k zakrytí váni exportu policejních režimů mezi Varšavou a Prahou (jejichž příkladem *par excellence* zůstává Německá demokratická republika). Na Západě tato dvojsmyslnost komunistického antifášismu ovládala politický život domácích odbojových hnutí a nakonec způsobila jejich neúspěch jako vládních stran. Je to ale příliš šírokové a málo prozkoumané téma, abych se do něho na tomto místě pouštěl. Omezím se na upozornění, že v zemích jako Itálie a Francie, kde existovaly silné komunistické strany, se trvalá náhaza demokratické ideje tímto antifášismem stala jakýmsi posledním, už posmrtným Hitlerovým příspěvkem ke lžím a iluzím doby. Tato náhaza byla tak hluboká, že je ještě dnes hlavní příčinkou k dějinnému porozumění 20. století v Evropě.

Příspěvkem Richarda Pipesa k diskusi o mé knize se budu zabývat jen poměrně krátce. Jde v něm totiž spíše o úvahy, které doplňují předmět, jímž jsem se zabýval, než o předmět samotný. Richard Pipes, jeden z největších současných historiků Sovětského svazu, zná už dávno iluzi, jejímž kronikářem jsem se stal. Pociťil její sílu v Paříži po 2. světové válce, a proto četl mou knihu jako dějiny filokomunismu mezi francouzskými intelektuály.

Já jsem však ve skutečnosti nechtěl omezit svůj rozbor ani na Francouze, ani na intelektuály, ba ani na komunismus: mým cílem bylo pochopit vášně a představy, s nimiž tolik lidí prožívalo revoluční politiku 20. století. Nešlo ani tolik o intelektuály (Francouze či jiné), kteří mi sloužili spíše jako svědkové postupných stavů evropského veřejného mínění. Proto si nečiním žádný nárok na úplný výčet: John Reed není uveden, ale Sartre také ne (nebo jen okrajově).

Richard Pipes má neodbytný pocit, že západní člověk potřebuje iluzi. Západní člověk se totiž oddává sebepopření, a v důsledku toho sní o jiné společnosti, která by unikla náklaze, jíž je poznamenána jeho společnost. Tento sklon lze pozorovat už od Rezkáženého civilizací. Pipes v něm spatřuje zdroj politických utopii 20. století, mezi něž řadí nacismus i komunismus. Já spíš srovnávám nacismus a komunismus jako profichudné patologie demokratické civilizace a vycházím z revolučních vášní, které mobilizují. Zkoumáme-li totiž jejich utopické obsahy, zdají se mi velmi odlišné. Jinými slovy – nejsem si jist, zda jejich kořeny je nutno hledat tak daleko v minulosti, jako naznačuje Richard Pipes: v tragédiích 20. století je práce něco hrozného moderního. Ať je tomu jakkoli, jsem svému americkému kolegovi vděčný, že můj předmět nejprve zúžil, aby ho pak rozšířil. Nastolená otázka je podstatná.

Ernst Nolte chápe, že od analýzy komunistické iluze jsem přešel k celým dějinám 20. století, které tvoří její nepostradatelný kontext. Tak jsem se dostal k diskusi o jeho knihách. Ale chci se ještě zdržet u toho, co považuje za první plán mé knihy, totiž dějiny iluzi o komunismu; iluzi, kterým podléhalo mnoho intelektuálů, nejen francouzských, ale také evropských a amerických (latínsko-americkými jsem se nezabýval). Dominivám se, že matrice, prapůvod těchto iluzi je dvojí: historická a současně filosofická, podobně jako událost, k níž se vztahuje, tj. Francouzská revoluce. Na jedné straně, jak každý ví, Francouzská revoluce (a vzpomínky, které se k ní váží) formuje už dvě stě let způsobem, kterým velká část evropské levice, a to i daleko za francouzskými hranicemi. Na druhé straně vytyčila revoluční fenomén jako přednostní vzor, model historické změny. Revoluci se člověk opět směřuje s ideji, kterou si utváří o své autonomii a o své vi-

ře v dějiny. Díky revoluci se mu podaří oslavit svou vůli jako uskutečňování nutnosti. Nejhlubší kouzlo Řijna spočívalo v reinkarnaci, znovuvtělení této magie v představitelství Evropy, a to nejen v intelektuálních kruzích, které jsem vzal spíše za svědky než za předmět svého zkoumání. Kdyby sovětská mytologie zapálila ve 20. století jenom intelektuály, neměla by tak ohromný ohlas. Studiem intelektuálů jsem se snažil pochopit, co komunistickou iluzi učinilo tak mocnou v představitelství daleko širšího okruhu lidí.

Neprojevovat jsem přitom k těmto svědkům nadměrnou shovívavost? Ernst Nolte mě z toho podezírá. Píše: „Připisuje tuto mou náklonnost mé životní dráze. Lidem, kteří byli v jednom období svého života komunisty, se někdy vytýká přílišná zatrpkllost ve vztahu k víře, kterou už nemají. Nolte naopak lituje, že u mě zůstává zbytek sympatií vůči zaslzení mého mládí. Pravdou je, že jsem se pokusil obojího vyvarovat. Titul mé třetí kapitoly, „Všudyprítomné kouzlo Řijna“, je spíš indikativ (oznamovací způsob) než optativ (způsob vyjadřující přání). Ostatně toto kouzlo působí na duchy tak rozmanitě, s tak diametrálně odlišným vnímáním, že nelze pocíťovat sympatie vůči všem, kdo mu podlehli, pokud pro ně vůbec nějakou sympatií chováme. Nakazil se jim jak Aulard, tak Mathiez, Pierre Pascal i G. Lukács, Souvarine i Heinrich Mann, manželé Webbovi i Koestler! Ke všem osobám, s nimiž jsem se v těchto dějinách nazdařbůh setkal, jsem se snažil uchovávat jen minimum sympatií, které by mi umožnilo pochopit jejich „důvody“. Přednost dávám těm, kteří nepřestávali mít oči otevřeny směrem k sovětské tragédii (jako byli Kautsky, Blum nebo Orwell), a velkým analytikům svého vlastního zaslzení (jako Koestler). Nechápu, že Ernst Nolte nevidí, že se ke „komunistické ideji“ třicátých let, zejména během španělské války, stavím zvláště kriticky. Je to epocha, kdy komunistická idea dobývá terén antifašismu. A to právě v okamžiku, kdy v SSSR maskuje dosud nevidané katastrofy, a za jeho hranicemi, v Barceloně a v Madridu, maskuje moc politické policie NKVD.

Ernst Nolte však v mé knize přirozeně nejvíce zajímá otázka, kterou se sám zabýval ve svých spisech, tj. otázka vztažů mezi komunistem a fašismem. Nepřistoupil jsem k ní tak přímo jako on, dostal jsem se k ní takřka bokem. Nezajímala mě totiž ani tak realita obou hnutí jako vzájemné vztahy obou ideologií. Kdo chce pochopit, jak silně komunistická myšlenka přitahovala, nemůže ignorovat opačnou sílu fašistické ideje. Od samého

počátku, tj. od prahu 20. let, bojuje fašismus (pokud přijmeme rozšíření toho označení i na část německé extrémní pravice) v Itálii a v Německu proti komunismu, a komunismus bojuje proti fašismu. Obě velká ideologická hnutí té doby vznikla ze stejné události – I. světové války. Obě se do značné míry určují vzájemně k druhému hnutí. Jejich vývoj můžeme tedy těžko pochopit, nebudeme-li je stále stavět vedle sebe, jak v tom, co mají antagonistického, tak v tom, co mají společného.

Mají odlišnou, ba protikladnou filosofii, protože marxismus pochází z filosofie osvícenství, kterou zprostředkoval Hegel, zatímco fašismus vychází spíše z postnitcizschovského vitalismu. První představuje demokraticky inspirovaný universalismus, druhý vyzývá jedinečnost v národní nebo rasové podobě. Ale problémy, který si nárokují vyřešit, je jeden a tenýž: zrušit a překonat buržoazní individualismus ve jménu opravdového společenství. Sestoupíme-li pak z nebe ideji do ekonomie citů, komunismus a fašismus čerpají do značné míry ze stejných zdrojů: z návratu proti buržoazní demokracii ovládané penězi a z rovnostářské zášti, která je živa z kontrastu mezi proklamovanou rovností a reálnou nerovností. Obě hnutí mají stejného nepřítele, a to není v politickém boji bez významu. Mobilizují podobné vášně, jako je opovrhování právem, nenávisť k liberální demokracii, připodobňování politiky válce, vyzývání budoucnosti, kult strany, zbožňování vůdce, odmítnutí křesťanství. Nevším důvod, proč bychom neměli označit fašismus za revoluční. Zdá se mi naopak, že vydobyl pro pravici ideu revoluce, což je v evropské politice novum. V 19. století je pravice kontrarevoluční. Kontrarevoluce se však neustále potýkala s vnitřním rozporem: k porážení revoluce užívala revoluční prostředky, ale sama si nemohla stanovit jiný cíl než restaurovat minulý režim, z něhož zlo vzešlo. Nic takového neplatí pro fašismus, který má svou představu budoucnosti. svou magii zlířka: společenství osvobozené od buržoazního egoismu. Takový cíl jej zbavuje skupulí vůči užíváním prostředkům a vůbec prostých morálních zábran.

Při zpracovávání této „historicko-genetické verze totalitarismu“, abych užil slov Ernsta Nolteho, jsem se dostal k cílování jeho díla, které jsem už dávno znal z četby. Doposud přece platí pro historika pravidlo, že cituje díla svých předchůdců, když diskutuje jejich teze nebo aspoň některé z nich! A protože mi neuniklo, do jaké míry je Nolte osoba „demonizovaná“ německou levicí, věnoval jsem mu zvláště dlouhou poznámku pod čarou. Uprávil

jsem v ní, jaké stanovisko k němu zaujímám. Jeho komentář k mé knize mi dává příležitost, abych se k tomuto tématu vrátil.

Podobně jako on se domnívám, že dialektický vztah mezi komunismem a fašismem je v samém centru tragédie 20. století. Žádný historik nemůže ignorovat tuto pravdu, nechce-li porozumět dějinám své doby. Proč byla tato evidence tak dlouho odmiňována? A proč se do značné míry odmišluje i dnes? Je to důsledek zstrašování, které se zrodilo za 2. světové války a které bylo od té doby pečlivě udržováno ve jménu „antifašismu“ a „antifašismu“? Nebyl nikdy tak rozšířený a tak silný jako od té doby, co fašismus v roce 1945 utrpěl porážku. Toto neporušitelné tabu (které je rovněž matoucí, protože sloužilo například k tomu, aby se východoněmecká policejní diktatura oslavovala jako „demokracie“), znevažuje zpětně pochopit, že dřív než se fašismus stal kletbou, byl nadějí, kterou sdílely miliony lidí. Nolteho díla od tohoto dobového konformismu osvobozují. Do hloubky kladou filosofickou otázku, jak se spolu komunismus a fašismus střetávají i doplňují jako dvě patologické formy uvnitř moderní demokracie.

Na základě toho pak Nolte velice zdůrazňuje – podle mého názoru až příliš – reakční, reagující stránku fašismu ve vztahu ke komunismu, totiž to, že se fašismus objevuje chronologicky později a že je tedy určen precedentem Října 1917. Lenin se chopil moci roku 1917, Mussolini roku 1922, Hitler roku 1933 neuspěl, ale podařilo se mu to o deset let později. Mussoliniho fašismus tak může být pojat jako „reakce“ na bolševismus italského ražení, který se také vynořil z války a byl vytvořen víceméně podle ruského vzoru. Podobně lze pak udělat z nacismu odpověď na německou posedlost Kominternou, reakci na komunismus, která si vypůjčuje jeho revoluční a diktátorské způsoby. Taková interpretace obsahuje pravdivé jádro potud, pokud strach z komunismu naponáhal fašistickým stranám. Je to však podle mého názoru jen část pravdy; její nevýhodou je, že maskuje to, co je každému z fašistických režimů vlastní, a vyzdvihuje to, proti čemu společně bojují. Kulturní prvky, z nichž si fašistická hnutí vytvořila „doktrínu“, existovaly už před 1. světovou válkou, a tedy i před Říjnovou revolucí. Mussolini nečekal na rok 1917, aby ho napadlo spojit revoluční myšlenku s myšlenkou národní. Německá extrémní pravice ani německá pravice jako celek nepotřebovala komunismus k tomu, aby nenávíděla demokracii. Nacionalbolševici obdivovali Stalina. Milerád souhlasím, že Hitler nenávídě přednostně bolševismus, ale jen jakožto konečný produkt de-

okratického buržoazního světa. Ostatně někteří jeho nejbližší, jako Goebbels, se nijak netajili tím, že nenávidí Paříž a Londýn ještě víc než Moskvu.

Domnívám se tedy, že teze o fašismu jako hnutí „reagujícím“ na komunismus je jen částečným vysvětlením. Nemůže postihnout italskou nebo německou jedinečnost. A především neumožňuje pochopit, jaké příčiny a rysy mají oba fašismy společně s nezávislým bolševickým režimem. Svě stanovisko jsem vysvětlil dostatečně dlouze v 6. kapitole své knihy *Le Passé d'une illusion* (zejména na s. 197-198)⁴, nechci tedy čtenáře obtěžovat opakováním toho, co jsem už napsal jinde. Jednu věc však dodat musím. Tím, že Ernst Nolte připsuje časové následnosti mezi bolševismem a nacismem význam nejen chronologický, ale i kauzální, vystavuje se obvinění, že jistým způsobem nacismus ospravedlňuje. Tvrzení „Osvětlení předcházel Gulag“ není nesprávné a není ani bezvýznamné. Ale nemá význam vztahu příčiny a následku.

Ernst Nolte jde ve své snaze vysvětlit nacismus bolševismem tak daleko, že v přítomnosti židovských představitelů v komunistickém hnutí vidí „racionální jádro“ hitlerovského antisemitismu. Zde s ním rovněž nemohu souhlasit. Vyskytl velkého počtu Židů v různých štábech světového komunismu, v čele s ruskou bolševickou stranou, je jisté prokázáným faktem. Ale Hitler a nacisté to nikterak nepotřebovali k opodstatnění své nenávisti k Židům. Ta existovala už před Říjnovou revolucí. Ostatně Mussolini, kterého si nacisté velmi cenili, dovedl už před nimi k vítězství anti-komunistický fašismus, který antisemitický nebyl. Narážím zde opět na neshodu ve věci původu nacismu. Na rozdíl od Nolteho soudím, že nacismus má starší a specifitější německé kořeny než nepřátelství k bolševikům. Židé už byli oběťmi beránsky demokracie před tím, než se stali oběťmi beránsky bolševismu. A je-li pravda, že Židé se vyslavují tomuto zlořečení v důsledku výsadních vztahů, které udržují s moderním universalismem, vystupují v tom v obou rolích: jako představitelé buržoazie i jako představitelé komunismu. První, tj. buržoazní podoba je přitom dřívejší než druhá, komunistická (ostatně Nolte sám zdůrazňuje, že pokud hodně Židů nacházíme v řadách komunistů, objevují se také v prvních řadách liberálního antikomunismu 20. století).

⁴ Tato poznámka pod čarou byla znovu publikována v diskusi mezi Furetem a Noltem, která vyšla francouzsky nejprve v časopise *Commentaire*. Její český překlad vyšel nejprve v časopise *Střední Evropa* č. 78 a 79/1998 a pak v tomto sborníku. Srv. slov. překl. *Minulost, jedinec*, s. 204-205 (pozn. M. N.)

Zde opět narážím na zvlášť násilný postoj německé kultury vůči moderní demokracii. Tento postoj je staršího data než bolševismus a je jedním z faktorů vysvětlujících vznik nacistismu. To, co Nolte nazývá „racionálním jádrem“ nacistického antisemitismu, se podle mého názoru vytvořilo tak, že dvě postupné (nikoli však neslučitelné) podoby, jak Židé představovali modernitu, se na sebe pomyslně navrstvily. Zdá se mi, že čtba *Mein Kampf* tuto interpretaci potvrzuje. Bolševismus je tam jen poslední formou židovské světovlády.

Nolte příliš přehání správnou myšlenku. V tom se podobá mnohým historikům, i některým z těch největších. Je první, kdo totalitarismus 20. století zasadil do dialektiky vedení války, v níž se vzájemně doplňují; jediné pomocí této dialektiky je lze interpretovat. Nolte přitom čelil „protifašistickému“ zastrašování, za což mu všichni svobodní duchové musejí být vděční. Židovská genocida je věru vrcholným, kulminacním bodem zločinů 20. století, ale je politováníhodné, že se její zlověstné záře dá užít k zakrývání milionů obětí sovětského teroru. Pravdou ovšem zůstává, že tím, že fašismus – a zvlášť pak nacistismus – Nolte jaksi vyvodil z komunismu, dal nacistickým zločinům, jak se zdá (ačkoli to nikdy jasně neřikal), ráz odvozený a ve vztahu ke Gulagu druhotný (i když „ještě hroziřejší“). Z výše uvedených motivů nevidím žádný historický důvod (bez ohledu na morální soud), který by nám umožnil zamířit tímto směrem.

A nakonec poslední věc, která mě dělí od německého historika a která mě v posledních odstavcích jeho článku zarazila. Nolta, jak se zdá, nevyvozuje důsledky z odlišných záměrů komunistické a nacistické ideologie. První je obecná, universalistická, druhá vyzývá zvláštní, partikulární. První byla pomíjíva jen podobou, které nabyla ve 20. století, tj. v marxismu-leninismu. Má před sebou ještě dlouhou budoucnost v jiných podobách (které se neodvažují předvídat), protože je neoddělitelně spleta s moderním demokratickým citěním. Nejsem dostatečně hegelovcem, abych ohlašoval „konec dějin“. Fašistická ideologie nepůsobí tak mocně na představitelství. Podařilo se jí sice osvojit si myšlenku revoluce a podobně jako komunismus představuje novou ideu společnosti, ale tato idea je omezena hranicemi vybraného národa. Nemůže být odrazovým můstkem snu o znovuměření lidstva. Tím, že radikálně odděluje zvláštní od obecného, otvírá revoluční vášní jen úzký prostor; zbavený mesiáského horizontu. Nacistika, který ohlašuje panství vyvolené rasy, se omezuje na potvrzení své

sily. Komunista prorokuje osvobození lidstva a téží i ve své krutosti z jemnosti demokratické ideje, činí si nárok uvést v život její sliby. Uprostřed ruin, které způsobil, se stále může dovolávat zítřků, jež lato činnost domněle připravuje. A je-li jeho dějinný krach konečný a neodvolatelný, může se pořád omlouvat svými záměry. Táhá se, zda se tím nedotýkáme důvodů, proč se své zaslíbení snaží pochopit tolik bývalých komunistů, ale jen málo bývalých fašistů.

Renzo de Felice je podle mého mínění největší historik italského fašismu, o čemž svědčí monumentální biografie Mussoliniho, jeho životní dílo. Měl nejen dostatek trpělivosti a znalosti, ale také potřebnou intelektuální odvahu, aby dějiny fašismu vyvedl z pouhého morálního odsouzení, v jehož zajetí byly tak dlouho (a do značné míry v něm vězi dosud). Jsem rád, že se mu moje kniha, která mu za část své inspirace vděčí, libila.

Ze čtyř bodů, které si vybral ke svému komentáři, se první týká 1. světové války a genocze nebo spíše krystalizace dvou velkých masových ideologií – bolševismu a fašismu. Máme vyvozovat fašismus z reakce na Řijnovou revoluci? Zdá se, že v souladu se skutečností je spíše pohled, který chápe evropský konflikt jako půdu, z níž vystoupila obě hruty znovuoživením revoluční kultury, která je neodlučitelná od dějin demokracie. V tom smyslu otevírá fašismus novou kapitolu v dějinách evropské pravice. Jeho intelektuální – nebo obecněji kulturní – prvky už existují před rokem 1914. Ve francouzském kontextu je analyzoval např. Zeev Sternhell. Válka a bezprostředně poválečné období se v Itálii, kde kontrarevoluční pravice byla jen „okrajovým jevem“, stane dějstvím zrodu politického hnutí, které je nacionalistické a současně revoluční. Pokud nám unikne jeho druhý, tj. revoluční ráz, nemůžeme pochopit ani vztah fašismu k politické a ekonomické modernizaci, ani jeho přitažlivost pro tak velký počet současníků.

Odtud Renzo de Felice přistupuje k druhému bodu: k otázce totalitarismu. Pod tímto zorným úhlem srovnává nejen Hitlerův a Stalinův režim, k čemuž se přikláním já, ale také komunismus s německým i italským fašismem. Pravda, hned poté rozlišuje nejen mezi komunismem a fašismem, ale i mezi fašismy: natolik je úkon, který spočívá ve srovnávání, neoddělitelný od analýzy rozdílů. Jak jsem už napsal výše, mám tendenci oddělovat italský fašismus od sovětského a nacistického totalitarismu, protože takto-

jiné tyranie tam, kde se snažil pokrýt celý prostor demokracie. Itálie, kde byl po 2. světové válce komunistický vliv zvláště rozsáhlý, je z toho hlediska nejjasnějším případem. Dějiny posledního půlstoletí byly obecně a takřka všude až příliš citlivé na toto účelové tabu, z něhož jsme se dosud nevymanili. Budoucnost se bezpochyby podíví, že si demokracie po porážce fašismu vymyslely tolik fašismů a tolik fašistického nebezpečí. Je to tím, že pokud demokracie spočívá v antifašismu, potřebuje pořad vítězit nad neustále se obnovujícím nepřitelem. Tento mocný mechanismus se už často dostal do dějepisných knih, kde přispívá k vymazávání hrůz sovětského režimu z paměti. Byl tak metodicky a tak všudypřítomně vtlučen do hlav, že ještě dnes slouží ke skrytí mrtvoly komunismu, která je na obřích.

Ještě krátce k otázce historické kauzality, posledního bodu, jímž se Renzo de Felice zabýval. Dějiny 20. století v Evropě se nejméně hodi k tomu, aby byly vměstnány do Prokrustova lože deterministické interpretace, ať už je marxistická nebo inspirovaná „sociálními vědami“. Tyto dějiny totiž ukazují, že politické faktory nelze redukovat na domněle „hlubší“ příčiny. Ostatně role, kterou zde hrají jisti jednotlivci, lidé svým způsobem velcí, ale katastrofálního ražení, naráží na demokratický předsudek, který ovládal historické vědy od 2. světové války, podle něhož má přednost zkoumání anonymního člověka a lidových mas. Je však pro to nutné vrátit se k tomu, co tolik současných historiků poněkud lehkomyšlně považovalo za „překonané“? To jistě ne. Ale musíme se znovu učit, abychom viděli složitost velkých událostí minulosti i meze toho, co z nich jsme schopni vysvětlit.

vé absolutní kontroly společnosti státostranou, jaké v nich nacházíme, Mussoliniho režim nikdy nedosáhl. I Renzo de Felice to svým způsobem vyjadřuje, když hovoří o „stupních“, jimiž se různé totalitní experimenty liší. Rozcházejí se s ním v této debatě spíše v analýze ideologií, fašistické na jedné a nacistické na druhé straně. Nacistická ideologie se liší od fašistické tím, že ideu národa nahrazuje ideou rasy; tato náhrada zachovává nacionalistické vášni emocionální náboj a současně jí dává biologickou záruku. Ale nejsem si jist, zda tato modifikace poskytuje nacistické ideji „universalističtější“ náplň než má fašistická verze zvýšení národa. Pravda, biologie je věda, tedy obecná pravda. Ale na druhé straně se nacistická ideologie dovolává rasy jen k oslavě nadřazenosti jedné z nich a k ospravedlnění její nomezené nadvlády nad lidstvem. Člověka vymezuje vyloučením „podlidi“, čímž mezi oběma kategoriemi rýsuje nepřekročitelnou hranici, a ve jménu této separace dává všechna práva násilí. Staví vědu do služeb zvláštního proti obecnému. Takže přestože sdílím de Feliceho analýzy rysů, kterými se Mussoliniho režim liší od režimu Hitlerova, nejsem si jist, zda v druhém z nich hrála rasa „nacionální“ roli. Nacismus ve vlastním slova smyslu se mimo německví rozšířil jen málo, zatímco nacionalistická vášně mu jako ochranný štít sloužila až do konce.

Podstatné mi naopak připadá to, co píše italský historik o násilí vůči buržoazii jako hnací síle fašismu. Shoduje se tak s jednou z myšlenek mé knihy: komunistická idea čerpala po 2. světové válce velkou část své magické moci z toho, že se stala téměř monopolním držitelem protiburžoazního zaujetí, o nějž se předtím musela dělit s fašismem. Případ Itálie je z toho hlediska významný, protože některé z charakteristických rysů fašistického období se objevují v „protifašistickém“ kontextu po 2. světové válce. Ostatně mnozí z těch intelektuálů, kteří se pohybovali okolo fašistické kultury v třicátých letech, např. kolem Mussoliniho ministra kultury Bottaiho, se po roce 1943 ocitají v područí komunistické strany v důsledku nepřátelství nebo odporu vůči „Sovětské republice“.

Tím se dostáváme k debatě o antifašismu, který je, jak už jsme viděli, pro levicové mínění nejcitlivějším místem mé knihy. O tomto tématu jsem diskutoval už s Hobsbawmem a Procaccim. Nemám proto důvod opakovat, že souhlasím s tím, co k tomu de Felice napsal. Antifašismus, který je postojem inteligentním, chválným a potřebným, se v důsledku komunismu stal maskou

Diskuse o fašismu, komunismu a o dějinách 20. století v časopise *Commentaire*

François Furet a Ernst Nolte

Fašismus v interpretaci Ernsta Nolteho¹

Poznámka k Nolteho interpretaci fašismu z knihy François Fureta *Le Passé d'une illusion*

První světová válka je pro dějiny 20. století stejně zásadní povahy jako Francouzská revoluce pro století devatenácté. Právě z ní se zrodily události a hnutí, v nichž mají svůj počátek tři „lyranie“, jak o nich hovoří v roce 1936 Elie Halévy. Naznačuje to svým způsobem chronologie, protože Lenin se chopil moci v roce 1917, Mussolini v roce 1922 a Hitler se o to neúspěšně pokusil v roce 1923 a úspěšně deset let poté. Dá se z toho usuzovat, že vášně probuzené tímto zcela novými režimy, které politickým zmobilizováním bývalých vojáků dosáhly výhradní vlády jediné strany, mají něco dobově společného.

Historikovi se tak otevřítá jiná cesta k porovnání diktatur 20. století. Nejde už o to zkoumat je z hlediska určité myšlenky ve chvíli, kdy každá z nich dosáhla vrcholu, ale spíše z hlediska jejich vzniku a jejich úspěchů, tak, aby se ukázalo, v čem je každá z nich specifická a co má společného s ostatními. A také pochopit, co v dějinách každé z nich plyne z nápodoby nebo z nepřátelství vůči režimům, od nichž převzaly některé rysy. Nápodoba a nepřátelství se ostatně nevyplývají: Mussolini přijímá od Lenina, ale proto, aby ho porazil a komunismus v Itálii zakázal. A mezi Hitlerem a Stalinem je příkladem nepřátelské komplicity celá řada.

Takový přístup, který je jakýmsi přirozeným prvním krokem k výčtu rysů ideálního typu² jako je „totalitarismus“, má tu před-

¹ Text je převzat z poslední knihy François Fureta *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste du XXe siècle*. Lafont a Calmann-Lévy, 1995, str. 194-195 (širocejší překlad *Minulost jedné iluze: Esej o idei komunizmu v 20. století*, Agora, Bratislava 2000, s. 203 a násled.)

² Ideální typ, ideáltyp nebo číslý typ je podle Maxe Webera myšlenková „ideální“ v tomto smyslu, nikoli ve smyslu „nejlepší“ konstrukce, která umožňuje lepší „porozumění“, není však přisné realistická. Jde o „racionální utopii“. Slovo „to-

nost, že sleduje zblízka sled události. Nese s sebou ovšem nebezpečí výkladu příliš prostého, založeného na lineární kauzalitě, podle níž to, co přechází, je vysvětlením toho, co následuje. Mussoliniovský fašismus z roku 1919 je pak možné chápat jako „reakci“ na hrozbu bolševismu po Italsku, zrozeného rovněž z války a víceméně kopírujícího ruský příklad. Reakci v tom nejširším slova smyslu, protože Mussolini vyšel z ultrarevolučního socialismu stejně jako Lenin, takže bojovat proti němu právě tím, že ho napodobí, bylo pro něj o to snazší. Vítežství ruského bolševismu v roce 1917 se tak může jevit jako výchozí bod určitého řetězce „reakcí“, které jsou vlastně odpovědmi, nejprve italského fašismu a potom nacismu, na hrozbu komunismu. Odpovědmi v jeho vlastním revolučním a diktátorském stylu. Jak ukázala nedávná debata německých historiků na toto téma,³ může taková interpretace vést ne-li přímo k ospravedlňování nacismu, tedy přinejmenším k tomu, že se mu ubírá na vině. Nemyhnil se tomu dokonce ani Ernst Nolte, jeden z nejlubších odborníků na fašistická hnutí.

Myšlenky Ernsta Nolteho jsou v Německu a na Západě už dvacet let, hlavně však od debaty v roce 1987, kdy se němečtí historikové dostali do sporu o interpretaci nacismu (*Historikerstreit*), tak šmahem odsuzovány, že si to zaslouhuje zvláštní komentář.

K Nolteho zásadním paříž, že velmi brzy přebročí zákaz hledat paralelu mezi komunismem a nacismem, zákaz v západní Evropě, a zvláště ve Francii a Itálii, víceméně všeobecný a – z důvodů, jež jsou evidentní a jež dodnes neztratily sílu – obzvlášť absolutní v Německu. Hlavní linie své historicko-filosofické, současně novohégelovské a heideggerovské interpretace 20. století Nolte narysoval už v roce 1963 ve své knize o fašismu (*Der Faschismus in seiner Epoche*, český překlad *Fašismus ve své epoše*, Argo, Praha 1999, francouzský překlad *Le Faschisme en son époque*, 3 sv., Julliard, Paříž 1970). Oběma ideologiím, komunismu i fašismu, poskytl podle Nolteho úrodnou půdu liberální systém, a to právě svou určitou kontradičností a nekonečnou otevřeností k budoucnosti. Komunismus, jemuž otevřel cestu Marx, dovádí do extrému „transcendenci“ moderní společnosti: tím má autor na

² pokrač.

talitarsmus“ může být chápáno jako takový ideální typ. V soudobých společenských vědách se častěji užívá obdobného termínu „model“, proto se v slovenské verzi na s. 203 ideální typ překládá jako „modelový vzor“ (pozn. M.N.).

³ *Historikerstreit*, Mithelov 1987, francouzský překlad *Devant l'histoire. Les documents de la controverse sur la singularité de l'extermination des Juifs par le régime nazi*, Cerf, edice Passages, Paříž 1988.

myslí abstrahující demokratický universalismus, který vytrhává lidské myšlení a jednání z hranic přírody a tradice. Fasismus chce naopak člověka uklidnit v jeho úzkosti ze svobody a nede-terminovanosti. Vzdálené se inspiroje Nietzsche a jeho vůli chránit „život“ a „kulturu“ před „transcendencí“.

Jednu ideologii nelze proto oddělovat od druhé: obě radikálním způsobem rozvíjejí kontradikce liberalismu a svým vzájemným soupeřením a doplňováním naplnily celé naše století. Mají však i určitý chronologický řád: Leninovo vítězství předcházelo vítězstvím Mussoliniho a samozřejmě Hitlera. První vítězství je podmínkou obou dalších. Tento svůj pohled Nolte prohlubuje v dalších knihách (*Die Faschistischen Bewegungen*, 1966 [Fasistická hnutí], francouzský překlad *Les Mouvements fascistes*, Calmann-Lévy, 1. vydání v edici Liberté de l'Esprit, kterou řídil Raymond Aron, Paříž 1969, 2. franc. vydání 1991; *Deutschland und der kalte Krieg*, 1974 [Německo a studená válka], a hlavně *Der Europäische Bürgerkrieg*, 1917-1945, 1987 [Evropská občanská válka, 1917-1945]); v ideologické rovině bolševický extremismus universálního vyvolává nacistický extremismus partikulárního. V rovině praxe Leninovo vyhubení buržoazie ve jménu abstraktní myšlenky beztržní společnosti vyvolává sociální paniku právě tam, kde je Evropa z hlediska komunistické hrozby nejzranitelnější: triumfuje Hitler a nacistický protiteror.

Ani Hitler nevede však proti svým nepřátelům jen předem ztracenou válku: i on je stržen všeobecným pohybem „techniky“ a užívá týchž zbraní jako protivník. Horlivě industrializuje, stejně jako Stalin. Chce potití dvouhlavé monstrum „sociální transcendence“, židobolševismus, ale proto, aby lidstvo sjednotil pod nadvládou germánské „rasy“. Z důvodů ospravedlnujících plánovanou válku tak nakonec nezbude ani jediný. Nacismus svým vývojem zradil svou původní logiku. Takovým způsobem Nolte v jednom ze svých posledních děl (*Martin Heidegger. Politik und Geschichte im Leben und Denken*, 1992) vysvětluje a ospravedlňuje jeho učitelem. Nacionální socialismus poskytoval podle něho filosofu důvody jak k nadšení, tak k rychlému rozčarování. Jak a proč Nolteho knihy šokovaly poválečné generace, si lze představit: byl tu pocit viny, obava, že snaha pochopit nacismus oslabí odpor k němu, konečně pak prosté dobové konformismus. Důvody, alespoň v prvních dvou případech, byly úspěšné. Ty historik může a má respektovat. Kdyby však takový postoj zau-

jal on sám, nemohl by pak vzít v úvahu, že jedním ze základních prvků populárnosti fašismu a nacismu ve dvacátých a třicátých letech byl sovětský teror. Neviděl by, nakolik byl Hitlerův nástup dán předchozím vítězstvím bolševismu a příkladem čirého násilí povýšeného Leninem na systém vlády, a také posedlou snahou Kominterny zanést komunistickou revoluci do Německa. Tabuizování takového typu úvah ve skutečnosti zabraňuje, aby vznikly dějiny fašismu, je to obdoba fašismu v sovětské verzi, který se jen přenesl z roviny politické do roviny dějin. Zákazem kritizovat komunismus brání tento typ historiografického analfabismu i pochopit fašismus. Patří k Nolteho zásluhám, že toto tabu rozbil.

V diskusi německých historiků o nacismu bohužel svou interpretaci oslabil tím, že ji přehnal: snažil se udělat z Židů jakožto spojenců Hitlerových nepřátel jeho organizované protivníky. Tím neríkám, že je „negacionista“. Svou hrůzu z nacistické genocidy Židů, a právě i z její ojedinělosti jakožto průmyslové likvidace jedné rasy, vyjádřil mnohokrát. Drží se však myšlenky, že cestu ukázali bolševici svým pořízením buržoazie jako třídy, a že Gulag předcházel Osvětím. Je pravda, že genocidu Židů, byl zapadala do určité dobové tendence, nevidí jako pouhý prostředek k vítězství, ale jako samoučelný akt, jehož strašlivá ojedinělost spočívá právě v tom, že šlo o produkt vítězství, pro něž bylo „konečné řešení“ tím nehlavnějším cílem. Podle jednoho nedávného Nolteho spisu se nicméně zdá, že při svém pokusu dešifrovat Hitlerův paranoický anusemitismus pro něj nachází jakési „racionální“ opodstatnění v prohlášení Chaima Weizmanna, který v září 1939 jménem židovského světového kongresu (*Historikerstreit*, franc. překlad *Devant l'histoire*, s. 15) vyzval Židy celého světa k boji po boku Anglič.

Argument je to šokující a falešný, odkazující nepochybně k onomu pozadí německého pokoreného nacionalismu, které Noltemu jeho odpůrci vytýkají už dvacet let a které je patrně jedním z bytostných zdrojů jeho knih. I kdyby však obvinění bylo oprávněné, nemělo by diskreditovat dílo a interpretaci, jež patří k tomu nejhlubšímu, co v naší druhé polovině století vzniklo.⁴

4 Srovnej Hans Christof Kraus, *L'historiographie philosophique d'Ernst Nolte* v: *La Pensée politique*, Hautes Etudes-L. Scull-Gallimard, Paříž 1994, s. 59-87. Alain Renaut, předmluva ke knize Ernsta Nolteho *Die Faschistische Bewegung*, francouzský překlad *Les Mouvements fascistes*, 2. vyd., 1991, s. 6-24. (Srovnej též doslov Jana Dobese k českému překladu knihy *Der Faschismus in seiner Epoche: Fasismus ve své epoše*, Argo, Praha 1998, s. 665-684, pozn. M.N.)

Přesáhnout slepé uličky ideologií

Ernst Nolte

Vážený kolego,

na okraj vaší knihy *Le passé d'une illusion* (slov. překlad *Minulost jedné iluze*, Agora, Bratislava 2000) bych se s vámi rád podělil o několik úvah. Budou osobnější a méně podrobné než ty, které jsem na žádost Pierra Nory zformuloval jako vyjádření svého postoje pro časopis *Le Débat*.⁵

O vaší knize jsem se dověděl už skoro před rokem z jednoho článku ve *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, který nejen zdůrazňoval její význam, ale výslovně se zmínil o vaší poznámce⁶ ze stran 195-196, týkající se mých vlastních prací. Díky tomu jsem se s vaší knihou seznámil dříve, než by se to bylo stalo jinak, a přečetl jsem ji rádek po řádku s velkým zájmem, a navíc i s určitým estetickým potěšením.

Rychle jsem si uvědomil, že se v ní nesetkávám se dvěma slavnými uličkami či dvěma překážkami, které v Německu každou úvahu o 20. století uzavírají do úzkého prostoru a způsobují tím, že se přes všechny záslužné individuální snahy stává bezzubou. V Německu se každá taková úvaha rovnou, fakticky i principiálně, omezuje takřka výhradně jen na nacionální socialismus, a protože jeho katastrofální důsledky jsou zřejmé, stává se příliš často, že myšlenkovou práci nahrazují floskule typu „delirantní myšlení“, „podivná německá cesta“ nebo „národ zločinců“.

Dvě myšlenkové perspektivy přcsahující německé hranice se sice vyskytly, jedna z nich však, teorie totalitarismu, se od poloviny šedesátých let zdála všem „pokrokařům“ zastaralá, nebo v ní dokonce viděli nástroj studené války, druhou, teorii marxismu, jen málokdo rozvinul natolik důsledně, aby se Třetí říše ukázala prostě jen jako prvek určitého širšího celku a v něm pak jako ještě větší viník, například západní imperialismus nebo světová kapitalistická ekonomika.

LEVICE NĚMECKÁ A FRANCOUZSKÁ

Německá levice neměla ke svým dějinám jednoznačný vztah, protože ani ony nejsou jednoznačné. Nenacházela v nich žádnou

⁵ Ernst Nolte, „Sur la théorie du totalitarisme“, in: revue *Le Débat*, 1996, č. 89, s. 139-146 (pozn. francouzské red.). V našem sborníku vychází v českém překladu pod názvem „O teorii totalitarismu“ (pozn. M.N.).

⁶ Viz výše.

velkou událost, s níž by se mohla plně identifikovat. Ani v osvobozovacích válkách proti napoleonské Francii nechyběly totiž takzvané „reakcionářské“ pohutky a revoluce roku 1848 byla „fiasko“. S ruskou revolucí se ztotožnila jen minoritní část německé levice, zatímco ta mnohem větší a významnější, sociální demokracie, se v teorii i praxi rezolutně postavila proti jejímu rozšíření do Německa. Je pravda, že kdyby se dalo vyčíslit nadšení a mocná vira, které tato revoluce přese všechno uvnitř levice vyvolala, více než polovina by z toho připadla německé komunistické straně, protože sociální demokraté bojovali proti komunistům takřka jako „se socialistickým špatným svědomím“, a KPD byla v Německu jedinou stranou, která v každých volbách pravidelně narůstala, dokonce i v listopadu 1932, kdy nacionální socialisté utrpěli těžkou porážku. Dokonce však i mezi mladými neomarxisty sedmdesátých let bylo jen málo těch, kdo by při pohledu zpátky považovali za pravděpodobné, že by komunisté mohli na přelomu let 1932-1933 zvítězit, a vinili by sociální demokracii ze „zrady“. A právě z takového postoje, jenže s opačným znaménkem, vyplynula „pravdivá“ a *post-Jesum* rovněž těžko přijatelná antikomunistická myšlenka, že komunismus představoval skutečně nebezpečí a že nacionální socialismus *právě proto* nabyl takové síly. Dokonce i velkým stranám po roce 1945 v Bonnu obnovené „výmarské demokracie“ se však takové pojetí jevilo jako nebezpečný omyl, protože až příliš připomínalo nacionálně socialistickou tezi o „záchraně Německa před bolševismem“ a proto že jsme se smlouvou se Spojenými státy zavázali odrážet útoky „totalitního stalinismu“ a jeho východoberlinských představitelů.

Teorie totalitarismu nabízel sice východisko, protože umožňovala rozlišit antikomunismus „demokratický“ od antikomunismu „totalitního“, ale nepřevládala dlouho a skoro všichni od levice až po pravici, od tisku až po universitu potom svorně soustředují pozornost jen k nacionálnímu socialismu, „stalinismem“ se zabývají jen příležitostně a o „světovém komunistickém hnutí“ už nemluví vůbec. To jsou ty dvě slepé uličky, o nichž jsem se zmínil.

Vy naopak ve své knize vycházíte od „komunistického ideálu“ a vidíte v něm nejmocnější ideologickou realitu století. Neomezujete ho pouze na Rusko, kde rychle převážila pragmatičtější zahraniční politika, a hovoříte o „vsudyprítomném kouzlu Řijna“, kterému propadla dokonce i ve Francii, a hlavně tam, řada intelektuálů. Vy to dělat můžete, protože pocházíte z francouzské levice, která má na rozdíl od svého německého protějšku ve svých ná-

rodních dějinách velkou událost – Francouzskou revoluci –, k níž se může neustále odvolávat a od níž mohla pohlížet na ruskou revoluci jako na její důsledek a dobu; revoluci, k níž mohla bez výčitek svědomí pocítovat přinejmenším sympatie, pokud se s ní přímo neztotožňovala.

Nebyla proto náhoda, že se velká většina socialistické strany v roce 1920 na sjezdu v Tours připojila ke Třetí internacionále a že velcí historikové jako Aulard a Mathiez s úmto světovým hnutím sympatizovali nebo se i stali jeho členy. Jmenujete však i mnohé jiné nadšence a přesvědčené přívržence, lidi jako byli Pierre Pascal, Boris Souvarine nebo György Lukács, a vy sám tomuto nadšení očividně také nespüráte svůj zájem a sympatie. Historická skutečnost samozřejmě víru takového Pierra Pascala nebo Borise Souvarina, stejně jako mnoha jiných, pozvolna podkopala a ve stopách těchto disidentů jdete i vy, i při všem odsípu nicméně vidíte v ruské Říjnové revoluci a jejím světovém ohlasu základní politickou událost 20. století. Sledujete její vyzarování až k té době, kdy vyčerpaná bojem s mnoha rozličnými skutečnostmi, ziráci svou vnitřní sílu a jeví se konečně a definitivně jako to, čím ve své utopičnosti byla od samého začátku, to jest jako „iluze“.

Stejně rozhodující je však podle mne ještě další váš krok v této knize. I když se základní událost 20. století nakonec ukazuje jako iluze, militantní reakce, jež vyvolala, přesto nelze považovat, jak píšete, za zcela nepochopitelné nebo historicky zcela neoprávněné, a právě tak je podle vás třeba považovat za nešťastný pozůstatek komunistického vidění i necht' pohlížet na „druhou fáscinující sílu století jinak než jako na zločin“. Takové hodnocení „druhé velkého mýtu století“, mýtu fašistického, vyvolá značné námitky jisté i ve Francii, ale v dnešním Německu se vyslavujete nebezpečí, že se rychle stanete „nepřijatelnou osobou“.

Přesto si myslím, že máte naprosto pravdu, neboť vás jistě nikdo nemůže rozumně podezírat, že snad boj mezi komunismem a jeho fašistickým protipólem považujete za jediný obsah dějin v letech 1917 až 1989-1991, nebo že fašismus má být podle vás nahrazen jako jistý druh platónské myšlenky bez ohledu na to, že každá historická realita, a tedy i realita světového komunistického hnutí, je určována celou řadou růzností a předpokladů.

Já jsem ony dvě „slepé uličky“ překonal a své pojetí ideologické občanské války 20. století (které se mi rýsovalo už dlouho předtím) jsem vypracoval jinou cestou než vy. Já bych se byl stále dál zajímal jen o nacionální socialismus a jeho „německé koře-

ny“, kdybych byl náhodou nezjistil, že socialistické myšlení mladáho Mussoliniho ovlivnil stejně tak Marx jako Nietzsche. Jediné z tohoto důvodu se stal „fašismus“ tématem mé knihy z roku 1963, obecná definice fašismu jako militantní formy antimarxismu a specifická definice nacionálního socialismu jako „radikálního fašismu“ už od té doby virtuálně obsahovala všechno, co jsem později napsal a o čem jsem uvažoval. To však, co pro vás bylo výchozím bodem, tj. „myšlenka komunismu“, zůstávalo pro mne dlouho ponejvíce jen jakýmsi neurčitým a vlastně nepojmenovaným pozadím. Všechno se změnilo teprve až v roce 1983 mou prací *Marxismus und Industrielle Revolution* (Marxismus a průmyslová revoluce), hlavně pak knihou *Europäische Bürger Krieg 1917-1945* (Evropská občanská válka 1917-1945).

GENETICKO-HISTORICKÁ VERZE TOTALITARISMU

Z odlišných východisek a po odlišných cestách jsme tak oba, nemylim-li se, dospěli k pojetí, které bych nazval „historicko-genetickou verzí teorie totalitarismu“, a které se liší skoro stejně od politicko-logicko-strukturální verze Hannah Arendtové a Carla J. Friedricha jako od teorie marxisticko-komunistické.

V jednom bodě se však, domnívám se, přesto hluboce rozcházejí. Píšete v oné mnou zmíněné poznámce, že jsem bohužel svou interpretaci přehnal a že „Hitlerovu paranoickému antisemitismu“ dávám „jakési racionální opodstatnění“. Vám nemusím samozřejmě zdůrazňovat, že právě ona ojedinelá událost, již byla masivní destrukce rozpoutaná „konečným řešením židovské otázky“, je hlavním důvodem, proč se německé badání soustředilo na nacionální socialismus. A vy mi jistě přiznáte, že to, co je v dějinách ojedinelé, nemůže platit za „absolutní“, ani tak být pojednáno. Chci k tomu jen dodat, že byt by se i dalo pro ojedinelý masový zločin najít srozumitelné racionální opodstatnění, není o to méně hrůzný a odsouzeníhodný. Smím vám připomenout, že v jednom svém článku z roku 1978, kde kritizujete zjednodušený pohled francouzské levice na sionismus, jste napsal, že povahu tohoto jevu nelze odtrhovat od židovského mesianismu? Nedal jste to slovo do uvozovek, takže je považujete za legitimní, přestože jistě víte stejně jako já, že právě tak se dá hovořit i o mesianismu „ruském“ nebo „šifitském“. A podle mne ani „konečné řešení“ nemůže být srozumitelné (*verstehbar* – na rozdíl od pocho-pitelné *verständlich*), jestliže zároveň nevezmeme v úvahu „židovský mesianismus“ jednak jako takový a jednak jako představu.

kteřou o něm měl Hitler a mnozí jeho přívrženci. Nemyslím si proto, že by rozpor mezi námi byl nepřekonatelný.

V každém případě, abych užil často citovaného výrazu německého spisovatele francouzského původu Theodora Fontana, je to „široké pole“. K jeho patřičnému obdělání bude třeba ještě mnohá slova, mnohá úvahy.

Řeknu-li, že úspěch vaší knihy mě těší skoro stejně jako vás, dá se čekat, že tím v Německu zavdám příčinu k vašemu očerňování nebo i obžalování. Věřím však, že ve vaší zemi nejsou předsudky a hysterie tak mocné jako u nás.

Přijímáte, pane profesore, můj nejuctivější pozdrav⁷.

Ernst Nolte
Berlín, 20. února 1996

Zakázané téma

François Furet

Vážený kolego,

že svou dlouhou poznámkou o vás probudím ve vaší zemi – a dokonce i jinde – vůči své knize nepřátelské pocity, jsem dobře věděl. Také se to stalo, což je jen důkaz, že stačí vás ocitovat, a u levice to vyvolává takřikajíc „pavlovovskou“ reakci, dva tak rozdílní anglosaští historici jako Eric Hobsbawm a Tony Judt mi dokonce vytkli pouhé uvedení vašeho jména, aniž pocítili potřebu nějak exkomunikaci vysvětlit. Tenhle začarovaný myšlenkový kruh je třeba prorazit a nelituji ani trochu, že jsem to udělal. A to už jen z prostého profesionálního reflexu, protože jsem pojednával otázky, o kterých jste toho mnoho napsal a o kterých píšete už dlouho: když vaše kniha *Der Faschismus in seiner Epoche* (česky *Fašismus ve své epoše*, Argo, Praha 1998) z r. 1963 vyšla francouzsky, velice mě zaujala. Už je tomu třicet let! Ale i kdyby nebylo této úcty k pravidlům našeho řemesla, vaše knihy upozorňují na příliš mnoho problémů, jež mají zásadní význam pro porozumění 20. století, než aby se pod jejich všeobecným odsouzením neskryvala spousta zaslíbenosti.

⁷ Pozdrav je v německém textu psán francouzsky (pozn. francouzské red.).

POSEDLOST NACISMEM

Tato zaslíbenost má své nejokřídlenější kořeny v posedlosti nacismem, která vládne v demokratických zemích už půl století, jako kdyby dodnes neskončila druhá světová válka, jež je jeho historickou a mravní ilustrací. Místo aby ta posedlost spolu s tím, jak se vzdalují události, z nichž se zrodila, slábla, naopak za těch padesát let ještě vzrostla a stala se základem kritériem, jak rozlišovat „dobré“ občany od „špatných“ (abych si vypůjčil slovník od Francouzské revoluce). Po porážce Hitlera a Mussoliniho do konce z potřeby nalézt nová vtělení zplodila fašismy imaginární (vymyšlené).

Zločiny nacismu jsou tak obrovské a staly se na konci války pro všechny tak zřejmými, že připomínat je z pedagogických důvodů ještě dlouho poté, co už zde nejsou generace viníků, je jistě užitečné a dokonce nutné. Lidé si tehdy více méně jasně uvědomovali, že je v těch zločinech něco specificky novodobého, že nejsou bez souvislosti s určitými rysy našich společností a že je proto nutné tím bedlivěji hlídat, aby se nevrátily. Tento náš pocit hrůzy ze sebe samých se stal živnou půdou posedlosti antifašismem a zároveň jejím nejlepším ospravedlněním.

Od začátku ho však účelově používalo také komunistické hnutí. A nikdy se to neukázalo v takové síle jako ve dnech po druhé světové válce, kdy dějiny porážkou Hitlera zdánlivě daly Stalinovi vysvěděni z demokracie, jako kdyby antifašismus, definice čistě negativní, stačil zaručovat svobodu. Posedlost antifašismem tak ke své nutné roli připojila i jeden neblahý účinek: znemožnila, nebo alespoň ztížila, analýzu komunistických režimů.

Vy se domníváte, že zaslíbenosti obzvlášť naprostou se po léta strážce vyznačuje, z důvodů částečně zřejmých, německá levice a Německo vůbec. Nacismus byl německou apokalyptickou, vytrhl vaši zemi z jejích tradic a uvrhl ji v bezprecedentní neštěstí, k němuž se navíc přidalo všeobecné odsouzení. Že se politické cílení země zmobilizovalo takřka výhradně v závislosti na této národní tragédii, je snadno pochopitelné. A stejně snadno si lze představit, proč se v ní antikomunistická argumentace – když předtím posloužila Hitlerovi –, stala určitým tabu. Z týchž důvodů je tomu, *mutatis mutandis*, právě tak i v Itálii.

NATOLIK JSOU SPOLU SPJATÉ...

Přesto si nejsem jistý, nejdete-li ve svém dopise, když analyzujete německou výjimečnost v této věci, příliš daleko. Fašismus,

a tím spíše ve své nacistické formě, byl pro historika víceméně tabu i v mé vlastní zemi a vlastně v celé demokratické Evropě. Myslím to tak, že mravní odsouzení, které stihlo oba tyto režimy, bránilo nejen studovat jejich popularnost mezi dvěma válkami, ale vůbec se o ní i zmínit. A o nic méně tabu, i když z jiných historických či kulturních důvodů, byla i jakákoli srovnávací analýza, ba dokonce i jen myšlenka vzájemné závislosti mezi komunismem a fašismem. Myšlenky takového druhu, ačkoli u autorů třicátých let tak časté, měly i ve Francii špatnou pověst jako čirý nástroj studené války. Z toho hlediska mi připadá, že rozdíl mezi váši a mou zemí je spíše ve stupni než ve své podstatě.

Úctyhodná revolučně demokratická tradice Francie v této zemi komunistickou iluzi spíše podporovala, než aby umožňovala ji prohlédnout. A vítězství antifašistické koalice Lidové fronty v roce 1936 k tomu ještě přispělo. V Německu ostatně určitá „antifašistická“ marxistická tradice existuje také; právě ta poskytla intelektuální legitimitu bývalé NDR.

Ať už je však ve věci porozumění 20. století situace francouzských historiků a historiků německých jakákoli, jasné je, že posedlost fašismem, a tedy antifašismem, účelově používalo komunistické hnutí, kterému sloužil k zamaskování jeho vlastní pravé tváře. Kritika tohoto pohledu, který nabyl síly až jakéhosi náboženství, je proto nutná, chceme-li proniknout do skutečných dějin fašismu a komunismu. Vy jste po této stránce otevřel cestu a z časového odstupu, za deset nebo padesát let, to bude jasné všem. Já jsem vyšel odjinud, ale stejně jako vy pátrám po důvodech oné zvláštní fascinace, kterou měla dvě velká ideologická a politická hnutí, fašismus a komunismus, pro naše století. Vy jste zaměřil svůj pohled na fašismus, já se snažím pochopit svůdnost myšlenky komunistické. Oba tábory jsou však ve svých projevech, vášních i celkové historické skutečnosti natolik spolu spjaté, že nikdo nemůže porozumět jednomu, aniž bude zároveň zkoumat i ten druhý.

NENÁVIST K BURŽOAZII

Je možné studovat tuto spjatost různým způsobem. Například z hlediska myšlenek, z hlediska vášní, z hlediska režimů. V prvním případě půjde o to, jak se stalo, že se demokratická politika rozstěpila na myšlenku universálního a myšlenku partikulárního, nebo, řečeno vaším slovníkem, na transcendenci a imaginaci, na filosofický antagonismus, v němž jsou nepřátelské vášně

živý jedny z druhých. Fašistické hnutí žije z antikomunismu, hnutí komunistické z antifašismu. Obě dvě přitom svorně nenávidí buržoazii, a to jim umožňuje případně se spojit. Z porovnávání obou režimů, bolševismu stalinského a bolševismu hitlerovského, se od třicátých let rozvinula bohatá literatura, k níž tou nejznámější (ne však jedinou) argumentaci přispěla po válce Hannah Arendtová.

Pokusil jsem se ve své knize zachytit všechny tyto aspekty. Jak jste správně postřehl, vaše interpretace je mi v tomto směru bližší než interpretace Arendtové. Myšlenka totalitarismu umožňuje sice režim Stalinův a Hitlerův porovnat v tom, v čem jsou porovnatelné, zůstává však bezmocná, pokud jde o výklad jejich zcela různých počátků. Metoda sledující fašistický a komunistický režim v jejich, řečeno vaším termínem, „historicko-genetickém“ vývoji mi připadá přesvědčivější a interpretačně silnější. Přesto s vámi v jednom důležitém bodě nesusouhlasím. Zdá se mi, že příliš zdůrazňujete reaktivní povahu fašismu, skutečnost, že se objevil chronologicky později, a je proto daný Řijnem, který byl před ním. Já vidím obě tato hnutí jako dvě potenciální podoby moderní demokracie, které se zrodily z jedné a týchž dějin.

JEN ČÁST PRAVDY

Lenin se chopil moci v roce 1917, Mussolini v roce 1922, Hitler se o to neúspěšně pokusil v roce 1923 a úspěšně o deset let později: po deseti letech je tedy možné vidět mussoliniovský fašismus jako „reakci“ na hrozbu bolševismu po italsku, zrozeného rovněž z války a víceméně kopírujícího ruský příklad. Podobné se může nacismus jevit jako odpověď na německou posedlost Kominternou, odpověď v komunisticky revolučním a diktátorském stylu. Něco pravdy na takové interpretaci je, protože strach z komunismu skutečně byl živnou půdou fašistických stran, ale podle mě je to pravdy právě jen ta část; její nevýhodou je, že maskuje, co je na každém z fašistických režimů vlastní, a vyzdvihuje, proti čemu společně bojují. Kulturní prvky, z nichž si vytvořily „doktrinu“, existovaly už před první světovou válkou a tedy před Řijnovou revolucí. Mussolini nečekal až na rok 1917, aby spojil myšlenku revoluce s myšlenkou národa. Německá extrémní pravicí, ano celá pravice jako taková, nepotřebovala pro svou zášť k demokracii komunismus. Nacional-bolševici Stalina obdivovali. Ano, Hitler bolševismus spíše nenávidí, ale nenávidí ho jako konečný produkt demokratického buržoazního světa. Někteří

z jeho nejbližších věrných, například Gocbbels, se nijak netají tím, že Paříž a Londýn nenávidí víc než Moskvu.

Myslím si proto, že teze o fašismu jako „reakci“ na komunismus vysvětluje jev fašismu pouze z části. Nedokáže vydat počel z německé nebo italské specifčnosti. A hlavně neumožňuje zachytit, co mají oba fašismy ve svých počátcích a rysech společné s režimem jimi nenáviděným. Píši o tom dost široce v šesti kapitole své knihy (s. 197-198), takže vás ušetřím toho, v čem bych se nejspíše jen opakoval. Chci k tomu jen dodat, že když nevidíte mezi bolševismem jako dřívějším a fašismem jako pozdějším pouze vazbu chronologickou, ale také kauzální, vystavujete se obvinění, že se snažíte fašismus určitým způsobem zprostit viny. Výrok, že „Gulag byl před Osvětím“, není nepravdivý a není ani bezvýznamný. Nemá však význam vztahu příčiny a účinku.

Podobně se s vámi rozcházím, i pokud jde o vaši analýzu „racionálních motivací“, které přičítáte hitlerovskému antisemitismu. Ne že by přítomnost značného počtu Židů v různých generálních štábech světového komunismu, s ruskou stranou v čele, nebyla prokázaným faktem. Tímto faktem však Hitler a nacisté svou nenávisť k Židům – nenávisť starší než Řijnová revoluce – živit nepotřebovali. Antikomunistický fašismus, který přivedl k vítězství jimi tolik ctný Mussolini, ostatně antisemitský nebyl. Vystává zde otázka počátků nacismu a v té se s vámi rovněž rozcházím. Podle mne byly totiž starší a specifictější německé než nenávisť k bolševismu. Než se Židé stali obětími beránky bolševismu, byli obětími beránky demokracie. A je-li pravda, že svým pravidelným sepětím s novodobým universalismem se tomuto prokletí sami vystavují, je také pravda, že to dělají v obou rolích, jako buržoazie i jako komunisté, přičemž první obraz je dřívější než druhý (pokud je jich mnoho v řadách komunismu, vyskytují se i v prvních řadách liberálního antikomunismu, jak zdůrazňujete ostatně i vy sám). I tady se projevuje onen obzvláštní odpor německé kultury k moderní demokracii, a právě jako prvek – jeden z prvků –, který vysvětluje nacismus a je staršího data než bolševismus. To co nazýváte „racionálním jádrem“ nacistického antisemitismu, se skládá podle mě spíše z imaginárního zobecnění dvou postupných, ne však navzájem nesrovnatelných ztělesnění modernosti Židy. Řekl bych, že *Mein Kampf* tuto interpretaci potvrzuje. Bolševismus je v něm prostě jen poslední forma židovské snahy ovládnout svět.

Jde však o otázku příliš širokou a významu příliš zásadního, takže se k ní v naší další korespondenci jistě ještě vrátíme.

S úctou

François Furet

Paříž, 3. dubna 1996.

Od Gulagu k Osvětím

Ernst Nolte

Vážený kolego,

především mi dovoluete, abych vám zcela objektivně vyjádřil obdiv pro odvalu, kterou jste prokázal. Jestliže dokonce i anglosašů profesori reagují na vaši knihu tak, jak se o tom zmiňujete na začátku svého dopisu, oč větší musí být pohoršení a hněv ve Francii nebo v Itálii.

A přitom vás nic nenutilo, abyste ve své knize, v oné dlouhé poznámce na stranách 195 a 196, zaujal k mé práci příznivý postoj. Kniha by nepochybně vyvolala ostré námitky v každém případě, ale kdybyste v ní nezmiňl autora „demonizovaného“ evropskou levicí, ty nejzápornější emocionální reakce by se v ní neměly čeho chytit. Je zřejmé, že jste uposlechl pouze příkazu vědecké poctivosti, vyžadující nezamlčovat něco, co takovým či onakým způsobem sehrálo důležitou roli v procesu vypracovávání vašich vlastních koncepcí. Že se mezi tolika motivacemi, které nemají nic společného s vědeckou prací, může projevit podnět tohoto druhu navzdory všem podzvěcním, má v sobě cosi neobyčejně útěšného.

Nad projevy agresivity současné levice přesto někdy žasnu a neubráním se dokonce, abych se nad nimi i trochu nepousmál. Je snad pro toho, kdo se v podstatě drží marxistické interpretace dějin, i když neuznává nárok marxismu a tedy komunismu na absolutní pravdu, opravdu tak těžké uvěřit, že nás k „historicko-genetickému“ pojetí teorie totalitarismu pudí vnitřní nutnost? Co jiného totiž vždycky obzvlášť zdůrazňovali marxističtí teoretici, než že fašismus byl zoufalou a k neúspěchu odsouzenou reakcí buržoazie na vítězný vzestup socialistického a proletářského hnutí? Jestliže se ovšem toto pojetí neopírá o myšlenku, že dějinný proces má své neporušitelné zákony, jestliže to je naopak jen zbraň, která se určité straně hodí k jejím bojům a kterou se tato strana v podstatě nijak neliší od stran ostatních – i když ur-

čítý zvláštní statut je jí třeba samozřejmě přiznat -, jestliže jeho výhledem je nedostatečné pochopení „buržoazní společnosti“ a jeho konečné fiasko není vůbec náhoda, pak by obraz doby - i přesto, že některé základní interpretační linie by zůstávaly stejné - nabýval zcela jiných obrysů. Historicko-genetická verze teorie totalitarismu je marxistické analýze mnohem bližší než „klasická“ či strukturální verze teorie totalitarismu, a právě tato blízkost je patrně důvodem, že vzbuzuje takovou agresivitu.

POCHOPITELNÉ REAKCE

Nepopírám nicméně, že nepřátelské reakce jsou ze své strany pochopitelné. Mít blízko k marxistickému pojetí totiž ve skutečnosti implikuje určitou blízkost fašistickému pohledu, protože je očividné, že ten je v hloubi závislý právě na marxistické analýze. Jestliže někdo považuje komunistické hnutí za nelegitimní, jestliže v něm dokonce vidí určitý druh útoku proti „západní civilizaci“, vážny dějin se jednoznačně přikloní na stranu fašismu. *Takto* však já rozhodně neuvažuji a musím vám odporovat, pokud jde o vaše vyjádření otiské v *Le Débat*⁸, kde jako byste naznačoval, že vám snad vycítám vaši někdejší angažovanost v Komunistické straně Francie (PCF). Nebyť v 19. století dělnického hnutí, které se vzbouřilo proti předčasným a krutým formám ekonomiky trhu a konkurence, nebýt militantního pacifismu, který se projevil spolu s čistě pragmatickým uvažováním vyvolaným první světovou válkou, museli bychom si nad lidstvem zoufat. I když dějiny tyto utopické iluze vyvrátily, marxisticko-komunistické hnutí mělo svou velikost a ti, kdo zůstali stranou, si to dnes mohou vyčítat spíše než ti, kdo se v něm angažovali. Fašistovi Mussolini mu jsem dal otevřené za pravdu proti jeho někdejšímu soudruhům už v knize *Fašismus ve své epoše*, a to v tom, že předpovídal kapitalismu ještě dlouhý život; nikdy jsem však ani seberně nepozapochyboval, že marxismus je hnutí původnější, produkt, jehož kořeny jsou velice staré, kdežto fašismus je reakce až druhotná a z velké části umělá, spočívající na postulátech. Mýlí se proto všichni, kdo za mou první pohmutku považují „antikomunismus“. Dalo by se nanejvýš říct, že jsem antiabsolutista, neboli že odmítám jakýkoliv nárok na absolutní pravdu. Nárok na takovou absolutní pravdu, jakou prosazoval Hitler, že totiž Židé „tahají za

⁸ François Puret, „Sur l'illusion communiste“, in: revue *Le Débat*, č. 89, březen - duben 1986, s. 170 a násl. (pozn. franc. redakce). Český překlad v našem sborníku pod názvem „O komunistické iluzi“ (pozn. M.N.).

nitky světových dějin“, nestojí však ani za popírání, ten si zasluží být prostě odvržen.

Chránit se jakékoliv blízkostí s nacionálním socialismem a prostě jen všemu, čemu nacionální socialismus dával kladné znaménko, dát znaménko záporné a *vice versa* - tak jak je tomu v mé zemi s onou vládnoucí tezí, podle níž v nacismu vyvrcholila „myšlenka německé výjimečnosti“ - je samozřejmě jistější. Nedávno jsem měl opět příležitost konstatovat, a právě v rámci naší diskuse, jak snadno může zdánlivě zanedbatelná nepřesnost zavdat příčinu k oprávněným výtkám.

V mém příspěvku do *Le Débat* stojí: „Protože na Židy se vytrvale hledí jako na oběti hanebnosti, a ne jako na aktéry tragédie“ (s. 146). V této formě jde o pomýlený, dokonce pohoršující výrok. V němčině však zněl jinak: „... protože na Židy se nikdy nehledí jako na spoluúčastníky tragédie, ale jediné (!) jako na oběti padoušů!“ [„Weil man die Juden nicht als Mitwirkende in einer Tragödie, sondern nur (!) als Opfer in einem Schurkenstreich sehen will.“] S myšlenkou „spoluúčasti“ (*Mit v. Mitwirkende*) a vyzujícím adverbem „jediné“ (*nur*) neměla věta zdaleka tak abstraktní charakter. To, co bylo velmi pravděpodobně jen předkladatelskou nedbalostí, její smysl hrubě pozměnilo.

Nemusím vám říkat, že každou kritiku od vás беру mnohem vážněji než kteroukoliv jinou. Soudíte, že příliš zdůrazňuji reaktivní povahu fašismu a že tím opomímám jeho vlastní kořeny - například, že se jed Hitlerova antisemitismu projevoval už dlouho před válkou a nemohl být tedy zároveň reakcí na bolševismus.

KAUZALNÍ NEXUS (příčinný vztah)

Máte naprosto pravdu v tom, že nacionální socialismus rozhodně nelze vidět jen jako reakci na bolševické hnutí, že brutální německý nacionalismus existoval už i před válkou a že myšlenka vyhlazení Židů byla explicitně obsažena v programu jedné strany. Věc možná napomůže osvělit krátký pohled do vaší vlastní speciální oblasti, Francouzské revoluce a její předhistorie. I v Německu existovaly už dlouho před rokem 1789 tendence nepřátelské osvícenství a výtky adresované jeho představitelům byly zcela obdobné těm, které později stihaly jakobíny. Jakmile byl však král odsouzen k smrti a pak popraven, dostaly tyto tendence jiný charakter: věci začaly být „opravdu vážné“. Dost podobným způsobem podle mě věci začaly být „opravdu vážné“ pro Hitlera, když se ocitl tváří v tvář skutečnosti, kterou nazýval „krva-

vá ruská diktatura“ a „vyhubení národní inteligence“. Pouze v tomto smyslu, domnívám se, je možné hovořit o „kauzálním nexu“ mezi Gulagem a Osvětím. „Kauzální nexus“ zde samozřejmě neznamená nějaké nutné skloubení, dané kauzalitou, jak ji konstatují přírodní vědy, kauzalitou probíhající mimo lidské koncepcce a názory. Kdybychom z úvahy vypustili způsob pohledu Adolfa Hitlera a jeho věrných, žádný „kauzální nexus“ mezi Gulagem a Osvětím by neexistoval, a nejspíš by dokonce nebylo zdání o nějaké Osvěti. O určitém subtilnějším nexu se přesto dá hovořit: jestliže se někdo, nezáleží na tom, kdo, rozhodl postavil proti bolševismu režim „stejně různý a důsledný“, potom v tom režimu musela existovat i nějaká obdoba onoho velkolepého „zrušení tříd“, po němž ideologie tak jasně volá, a těžko by se hlavní oběti toho mohla stát nějaká jiná skupina než Židé.

Tvrzení, že Židé stáli v dějinách odjakživa u kořenů „každé nerovnosti a sociální nespravedlnosti“, bylo očividně iracionální. Ne-li směšné, vlastně to byla jen jakási bizarní obdoba teze prvních socialistů a marxistů, kteří pranyřovali zlobnost soukromého vlastnictví. „Racionálním jádrem“ nacistické nenávisti k Židům je však skutečnost, že v komunistickém a socialistickém hnutí hrál významnou roli určitý počet osobností židovského původu – očividně v tom vedených universalistickou a mesianistickou tradicí historického judaismu. „Racionální jádro“ nutné není znamená „jádro legitimitní“: „racionální“ je to, co můžeme pojmenovat jako srozumitelné nebo si představit jako imanentní. Středověký „antisemitismus“ šírl bajky o používání křesťanské krve nebo o „rituálních vraždách“, ale určitým racionálním jádrem pogromů byl monopol Židů (monopol spíše nucený, než chtěný) na půjčování peněz. Útoky proti „lichvářům“ se dají rozumem pochopit, ale byly neoprávněné, protože ohrožovaly rozvoj obchodní ekonomiky. V též smyslu měl podle mne určité racionální jádro i nacistický „antisemitismus“, nelegitimitní byl však také, protože ohrožoval možnost kladného vývoje, totiž přechodu od dělnické hnutí k sociální demokracii, v níž hráli někteří Židé, jako třeba Otto Bauer nebo Léon Blum, také významnou roli. Právě proto mi myšlenka, že považoval nacismus především za reakci na bolševismus, znamená nacismus obhajovat, připadá neoprávněná. Nacismus samozřejmě nebyl jen jakousi reakcí na bolševismus, ale reakcí přehnanou, a nelegitimitní je podle obecného pravidla každý exces, i exces v tom, co je třeba oprávněné. Nacismus jakožto německý nacionalismus byl stejně legimitní jako nacio-

nalismus francouzský nebo italský, jakmile však začal v duchu čtvrtého bodu programu své strany omezovat práva, stal se nelegitímním excesem.

OPRÁVNĚNÉ NÁMITKY

Znovu však opakuji, že některé námitky, i když nejsou tak pečlivě zdůvodněné jako vaše, přesto šmahem neodmítám. Zvláště musím uznat oprávněnost otázky, zda by nebylo lepší, tak krátce po Osvěti o nějaké „spoluúčasti“ Židů raději nehovořit, protože taková úvaha nepochybně rozjítuje rány, a dokonce by ji mohli využít dnešní antisemité. Možná právě to je také důvod, proč se o Židech vždy mluvilo výhradně jen jako o „obětech“. Ale nezaclonil se tím pohled na to, co je skutečně významné? Že totiž velikost Židů – „Božího národa“ či „národa lidstva“ – nedovoluje klást Židy do stejné roviny s Cikány či Romy, kteří byli skutečně jen obětmi? Neprovází snad všechno, co má v sobě nějakou historickou velikost, zároveň určité specifické sebevědomí, stejně jako chvála přátel a kritika nepřátel? Tvrdí-li se, že veškeré antisemitství i antisemitské, jejichž počátky se objevují už v antice, spočívá prostě jen na předsudcích, nekřivdi se tím stejně tak Židům jako (per impossibile) Němcům? Nemůže oláзка po „racionálním jádru“ nacistického antisemitského otevřít cestu k adekvátnímu porozumění i jiným „anti“ postojům, které jsou z mravního hlediska třeba politováníhodné, ale představují nicméně podstatnou součást světových dějin? Příliš bych se nechtěl, kdyby mně někteří kritikové dokonce obvinili, že zde „obhajují antisemitismus“. Ve skutečnosti se přimlouvám jen za to, aby se braly vážně některé protiklady, například protiklad mezi universalismem a partikularismem, který samozřejmě není povahy absolutní, ale dialektické, a takovým je podle mého přesvědčení ještě i dnes. I vy sám přece, pokud se nemýlím, označujete za „iluzi“ představu, že by universalismus mohl zbavit partikularismus veškeré legítimity, a tudíž ho smést ze světa. Otázka, jaké hrozby pro svět, a především pro historiografii, představuje jediný dnes hlásaný absolutní požadavek, požadavek universalistického rovnostářství, si vyžádá ještě mnohé dlouhé úvahy.

Těším se na vaši odpověď a srdečně vás zdravím.

Ernst Nolte

Berlín, 9. května 1996.

Dialektický vztah fašismus-komunismus

François Furet

Vážený kolego,

vaším druhým dopisem se neshoda mezi námi, řekl bych, upřesnila a zjemnila, ale nezmizela.

Dovolte mi nejprve promluvit o tom, co se týká vás osobně, totiž proč jsem vlastně napsal tu dlouhou poznámku o vás. Když jsem v roce 1989 začal pracovat na *Minulosti jedné iluze*, vaše knihy jsem znal, čel jsem je tak jak vycházely, protože mne v polovině šedesátých let velmi zaujaly tři svazky vašeho *Fašismu ve své epoše*. Sám jsem se ovšem zabýval myšlenkou komunismu, a ne myšlenkou či hnutím fašistickým, takže jsem necítil okamžitou potřebu znovu si vaši práci pročíst. Ale jak jsem pokračoval, po roce či dvou jsem začal neustále narážet na problém dialektického vztahu komunismus-fašismus: vztahu dvou masových ideologií, zrozených z první světové války a podnětujících a posilujících jedna druhou. To mě přimělo vrátit se znovu k vašim pracím. Byl bych je mohl prostě jen octovat jako všechny ostatní, které v poznámkách své knihy uvádím. Vaše dílo se však vyznačuje dvěma zvlátnostmi, za prvé ambicí podat celkovou interpretaci evropských dějin 20. století, a za druhé tím, že se potkalo ne s nezáměrem, ale se záměrným mlčením a exkomunikací. Z těch dvou důvodů si zasloužilo speciální komentář. Když jsem se jako historik chystal pojednat nějakou otázku, vždy jsem si k tomu rád prošel její historiografií. Z prací, které dnes existují o Evropě v době dvou světových válek, stojí vaše dílo podle mne mezi prvními, jež musí vzít v úvahu každý, kdo se bude chtít zabývat problémy, které kladou události toho období.

Proč? Protože chtít skutečně do hloubky prostudovat dvě ideologie a dvě zcela nová politická hnutí, jež se vytvořila na počátku našeho století, jednak marxisticko-leninský komunismus a jednak fašismus v jeho dvojití, italské a německé, podobě, nutně znamená nahlížet je *společně*, jako dvě tváře jedné a též ostré krize liberální demokracie, kterou přinesla první světová válka. Kritika moderní demokratické abstrakce, zprava ve jménu bývalé „organické“ společnosti a zleva ve jménu „budoucí“ společností socialistické, je stará skutečnost evropské politické kultury. Nové je to, že s první světovou válkou, s leninismem a fašismem, se tato dvojitá kritika krajně zradikalizovala. Leninismus čerpá sílu z toho, že ve svém vítězství má ztělesnit staré naděje dělnické-

ho hnutí, byt' nepravděpodobnost je obrovská, fašismus fascinuje je odpůrci demokratických myšlenek obrazem *zítřka*, společností ne už minulých, ale budoucí. Od chvíle, kdy se na evropské scéně objevil *homo democraticus*, trpí pocitem, že mu liberální civilizace neposkytuje skutečné lidské společenství. Společenství, jež se nejsilněji zobrazuje ve dvojití představě: světového spojení výrobců a národního útvaru občanů. Oba obrazy našly po první světové válce své ztělesnění v reálných dějinách.

Až potud jsme spolu, domnívám se, zhruba zajedno, a stejně jako vy, i já si myslím, že „genealogický“ přístup k evropské tradicím je zajímavější než srovnávat hitlerovský a stalinský totalitarismus „strukturnálně“. Komunismus s fašismem v hloubi spojuje bytostná politická nedostatečnost moderní demokracie. Společným bodem různých typů totalitarismů, které se ustavily pod jménem komunismu nebo fašismu, je vůle s touto nedostatečností skoncovat, vrátit politickému rozhodování prvořadou roli a zapojit masy soustavným utvářením jejich ideologické pravdivěnosti do jediné strany. Že se obě ideologie stavějí radikálně jedna proti druhé, nebrání tomu, aby se právě tímto nepřátelstvím navzájem posilovaly: komunista svou vírou živí antifašismem, fašista antikomunismem. A na druhou stranu oba bojují proti jednomu a témuž nepříteli, buržoazní demokracii. Komunista v ní vidí živnou půdu fašismu, fašista předsíní bolševismu, ale oba se jí snaží potížit.

V této fázi analýzy přicházíte s odlišením podle chronologie původu, ale dáváte jí kauzální význam: říkáte, že bolševická revoluce je o něco dřívější než fašismus a ten že se definuje v podstatě proti ní, jako reakce na marxismus. A když ve svém dopise píšete, že tím vlastně zčásti přejímáte marxistickou interpretaci 20. století, máte naprostou pravdu: ta skutečně pojímala fašistické hnutí jako odpověď, kterou buržoazní demokracie v době imperialismu, neboli v poslední etapě tržní ekonomiky, odpovídá na hrozbu bolševismu. Když necháme stranou očividně pomýlenou diagnózu kapitalismu, který je domněle před svým koncem, podstatná, totiž pojetí fašismu jako reakce na bolševickou revoluci, je stejná jako u vás. Možná, že tato blízkost zčásti vysvětluje, proč vaše teze vyvolala v evropské levici tak vášnivě nepřátelství.

Souhlasím s vámi v tom, že bolševismus a fašismus jsou závislé jeden na druhém, ale není podle mne možné interpretovat je pouze z toho hlediska, že se v dějinách objevily jeden po druhém. Komunisté to dělali proto, aby v opaku k odvozené povaze fašis-

mu, posledního pozůstatku kapitalistické nadvlády, totožného v podstatě se všemi režimy touto nadvládou zplozenými, zdůraznil jedinečnost, radikální novost Řijnové revoluce. Vy jste naopak tím, že fašismus určitým způsobem odvozuje od strachu z bolševismu, vzbudil u svých protivníků podezření, že se snažíte fašismus, a zvláště nacismus, zbavit viny. Ve svém druhém dopise toto obvinění odmítáte a uvádíte dva argumenty, které patrně odkazují k vašim starším pracím o marxismu, protože ve vašich novějších spisech, pokud se nemýlím, jsem je nenašel. Tím prvním je výrok o „velikosti“ marxisticko-leninské universalistické iluze – velikosti, která myšlenku fašismu odsunuje do pozadí jako „druhotnou a zčásti umělou“. A za druhé připouštíte, že kořeny fašismu sahají do předválečné doby a nejsou závislé na bolševismu. I když je pravda, že přirovnáním ke kontrarevolučním myšlenkám ve Francii, v jejich inkubačním období před popravou Ludvíka XVI., jejich roli tlumíte.

ROLE VÁLKY

Ze smrt Ludvíka XVI. představuje ve Francouzské revoluci onu dělicí čáru, jak vy naznačujete, si však nejsem jistý, významnější faktor bych viděl od roku 1791 spíše v náboženském schizmatu. To je však pro naši diskusi druhotná otázka. Podstatné podle mne je, že když připouštíte existenci určité, už před první světovou válkou víceméně ustavené fašistické či fašizující doktríny, značně tím oslabujete své pojetí fašismu jako čiré reakce na bolševismus. Pokud byste je chtěl obhájit tím, co musí brát v úvahu každý historik, že je totiž rozdíl mezi latentní silou myšlenky a skutečnou historickou silou, která se z ní hrou určitých okolností stane, pak musím podotknout, že v „aktualizaci“ fašismu sehrála samotná válka pravděpodobně větší roli než celý Říjen. Podíl, který na této aktualizaci měla v Německu porážka nebo v Itálii pocit národního pokoření, by byl totiž jinak nevyšvhtëlný. Na myšlence politické autonomie fašismu ve vztahu k bolševismu nebo, chcete-li, na jeho původnosti v evropské kultuře, velice trvám, protože podle mne, jak vysvětluji v první a šesti kapitole své knihy, právě on nabídl konečné řešení slupčích uliček myšlenky kontrarevoluce (s. 208-211). Navrací revoluci její kouzlo, ale revoluci ve službách radikální kritiky přinicipů roku 1791.

Fašismus masy stíruje evidentně tím, že absolutizuje myšlenku národa – tak jako se mytologie Října zase naopak opírala

o absolutizaci myšlenky universalistické. Tím, co německý lid do konce i v nacistickém Německu nejsilněji, až do konce, spouštěvalo s hitlerovským dobrodružstvím, byl vášnivý nacionalismus. Hitler ovšem tuto vášně zabsolutizoval v extrémní podobě biologicko-historické vyvolenosti vyšší rasy, povolané vládnout světu. Právě ve jménu této „teorie“ spojené s vybičováním nacionalismem (který stačil k životu fašismu italskému) německá armáda za druhé světové války zmasakrovala evropské Židy.

MASAKR EVROPSKÝCH ŽIDŮ

Vy pro tento masakr hledáte u Hitlera a nacistů takzvané, jak říkáte „racionální jádro“. Z příkladů, které uvádíte, mi však není jasné, co myslíte slovem „racionální“. Má-li to znamenat „strojitelné“, pak k tomu musím poznamenat, že takové jsou i nejšílenější víry, a přičítat Židům vinu za všechny nespravedlnosti není o nic „iracionálnější“ než spojovat bolševismus s domnělým komplotem, v němž Židé tahají za nitky. V obou případech je výchozím bodem pravdivý fakt – existence velkých židovských kapitalistů, přítomnost určitého počtu Židů v prvním bolševickém vrchním štábu –, z něhož se vyvozuji nesmysly, schopné otevřít i cestu ke zločinům. Židé ostatně pro Hitlera a jeho věrné neztělesňovali jen bolševismus, ale také cizácký kapitalismus. Magie nenávisti k lidu, ztělesňujícímu domněle dvě myšlenky a dva protikladné sociální režimy, spojila oboji v jedno. I tady může historik postřehnout, jak k tomu mocnému a zvrhlému přeludu došlo: potě, co byli Židé v křesťanské Evropě tím nejvíce pronásledovaným a ghettoizovaným lidem, obezdoměným zároveň příslibem božské vyvolenosti, který mu pomáhal přežít, představují v dnešním světě – z mnoha důvodů, které zde pro nedostatek místa nemohu vyjmenovat ani povšechně – lid nejvíce nakloněný universalismu. Tento zvláštní rys, jímž se před druhou světovou válkou vyznačovali moderní (nebo „asimilovaní“, řečeno francouzským termínem) Židé, však neopravňuje vidět „racionální jádro“ v myšlence, že vyhubením Židů se vyhubí zároveň komunismus a kapitalismus. I když historik třeba nachází její pramen v určité minulé zkušenosti, která se transformovala v ideologickou vášně, zůstává taková vira pořád (z hlediska rozumu) „iracionální“.

SPECIFICNOST VÁSNI A ZLOČINŮ

Protože mi píšete, že jste si vědom, jaké emoce ještě i na našem konci století všude probouzí fakt zmasakrování Židů nacisti-

lůčným Německem, dovolte mi dodat, že právě v této oblasti je nejvýše nutné vystříhat se jakékoli slovní dvojznačnosti. Nepodcezířím vás z antisemitismu ani ze snahy zločin genocidy Židů zastírat. Dovedáte-li to ve svých knihách dostatečně jasně. Ale proč to má potom vypadat, že pro něj hledáte precedent v prvech převzalých odjinud, z jiného režimu, jiné země? Projevuje se v tom zase vaše teze, podle níž je celý fašismus jen odpovědí na bolševismus, ale ani z tohoto aspektu není o nic přesvědčivější. Antisemitismus je vaše ruské revoluci cizí (i když se v pozdější etapě, za Stalina, uplatnila) a nemyslím, že by se z Hitlerových záměrů dala vyvozovat nějaká podobnost mezi vyhlazením kulaků a vyhlazením Židů. Jsem přesvědčen, stejně jako vy, že pro porozumění 20. století je nutné sledovat historii bolševismu a fašismu paralelně, ale jejich vášně a zločiny by tím neměly ztratit svou specifickou, neoddělitelnou od toho, co udělalo každý z nich (tím, čím je; jak by se jinak daly patřičně zachytit úmysly aktérů? Aby Hitler začal uvažovat o likvidaci Židů, předpovídat ji a doporučovat, nepotřeboval k tomu sovětský precedent likvidace kulaků. Příležitost k přechodu od přiznaného úmyslu k činům poskytl výbojná válka, není nutné utíkat se k hypotéze o „napodobení“ teroru, rozpoutaného na počátku třicátých let proti kulakům.

Specifický rys nacismu jako myšlenky i jako režimu spočíval v tom, že se pokusil transformovat nenávisť k Židům, politickou vášně rozšířenou v té době po celé Evropě, v naprosté masakrování Židů, ve fyzickou likvidaci národa, na který hleděl, jako by nepatřil k lidskému druhu. Což neznamená, že lze neobyčejné dějiny judaismu redukovat na tragédii národa, který se stal obětí něm beránek nové doby, ani že národní citění je něco bezcenného, nebo že národy v procesu vývoje kultury dohrály svou roli; v tom s vámi souhlasím. Právě proto však musí historik pohlížet na „absolutizaci“ národnostních emocí, abych užil vašeho termínu, jako na specifické prokletí německých dějin. Prokletí, které je pro mne stále tím nejzáhadnějším jevem 20. století.

Jsem nesmírně rád, že mi naše korespondence umožňuje diskutovat s vámi o těchto obtížných otázkách, a prosím, abyste přijal mé uctivé pozdravy.

François Furci

O revizionismu

Ernst Nolte

Vážený kolego,

nevěřím, že se v otázce „racionálního jádra“ nacistického antisemitismu musíme dohodnout pouze na tom, že se nedohodneme, tedy na „*agreement to disagree*“. Rád bych proto na příkladu vysvětlil vlastní pojetí a současně bych chtěl ukázat, že existuje více cest, které vedou od „racionálního“ k „iracionálnímu“.

RACIONÁLNÍ JÁDRO

Racionální jádro, o němž mluvíme, lze vyjádřit jednoduchým tvrzením, které říká v zásadě toto: muži a ženy židovského původu se – ve srovnání s průměrem – ve vysokém počtu podíleli na intelektuálním vývoji, na vývoji socialistických ideologií a hnutí v Evropě, a později i na získávání moci v počátcích bolševické vlády v Rusku. Toto tvrzení se neodvolává pouze na poznávací postupy, ale na danou skutečnost, o níž mezi vámi a mnou určitě nevznikne spor, neboť se v té či oné podobě nachází v řadě odborných prací, které ji také obvykle jasně vysvětlují.

Toto tvrzení existuje i v jiné, stejně nesporné podobě: mezi nositeli Nobelovy ceny jsou ve vysokém počtu zastoupeni vědci židovského původu. Takové konstatování je zpravidla, a právem, chápáno jako vysoké ocenění. Ale lze si představit, že se chvála promění ve výtku, ba dokonce v obvinění v případě, že protivnědecké směry, které v celém západním světě představují jistý proud uvnitř „veřejného mínění“, získají na síle, že se zradikalizují. Přesto lze téměř vyloučit, že by nějaký fanatik začal tvrdit, že přírodní vědy, či dokonce věda jako taková je židovským výtvorem. To by bylo opravdu z hlediska současných měřítek prostě absurdní, přesněji „iracionální“, přestože počáteční konstatování bylo objektivně správné, a tudíž naprosto racionální. Současně by to znamenalo zcela neuvěřitelným způsobem přecenit jednu, ještě k tomu nepřilíš početnou skupinu lidí, činnost jediného, byť sebenadanějšího národa, nemůže být „původcem“ takového světového fenoménu, jakým je věda.

Přechod od racionálního k iracionálnímu je zatím v případě vědy nemožný, a přesto v 19. a 20. století došlo k obdobnému přechodu nejprve u socialismu, později bolševismu. Samozřejmě, že s tím přišli odpůrci socialismu, ti však reprezentovali značné množství nejrozumnějších lidí. I dnes lze v zásadě pozitivně hodno-

tit vysoké zastoupení Židů, kteří stáli u vzniku socialismu, tedy fenoménu, jehož dosah byl nesporně světový. Snahy hodnotit je tímto způsobem se objevily velice brzy, ale ustavený socialismus je nepřijal, neboť v této spolupráci oprávněné viděl nanejvýš částečnou příčinu svých úspěchů. Jeho odpůrci však hodnocení, jež bylo ve svém směřování pozitivní, obrátili v opak a od konce 19. století chtěli v „židovských revolucionářích“, jakými byli Marx a Lassalle, vidět hlavní zakladatele socialismu. Ale až poté, co bolševici dobyli moc, se mohla objevit myšlenka, že za tento zhoubný převrat jsou odpovědní Židé. Tak vskutku došlo k obrátce od racionální otázky k iracionální odpovědi, což se v případě vědy může stát jen v rámci myšlenkové hypotézy.

Ale od iracionální interpretace je ještě velice daleko ke zcela iracionálnímu zločinu, který vyhlazením právě těch nejchudších a nejbezbrannějších Židů nechtěl jenom vyřešit „židovskou otázku“, ale chtěl také smést socialismus – a posléze i „modernost“. Existuje řada důkazů, že přesvědčení antisemité byli vyhlazeni Židů na Východě pobouření a snažili se mu v rámci svých možností stavět na odpor. Takový zločin mohl být proveden až v okamžiku, kdy se absolutním pánem velkého státu i s jeho výkonným a rozvětveným aparátem stal fanatický antisemita, a z důvodů, které s antisemitismem souvisely jen nepatrně. Bez vědomého záměru této ústřední postavy, jakou Hitler byl, by nikdy nedošlo ke konečnému řešení, a já se proto ještě dnes přidržuji „intencionalismu“⁹, což je v našem oboru téměř ostudné. Ale srašílivý a iracionální výsledek podle mého názoru vycházel ze správného zjištění, a pokud jde o přechod od racionálního k iracionálnímu, ten může být racionálním způsobem zrekonstruován.

Rozumím-li vám dobře, skutečná iracionalita spočívá podle vás v tom, že Židé měli být současně odpovědní za dva typy sociálního uspořádání, které jsou ve skutečnosti v diametrálním protikladu, totiž za plánované bolševické hospodářství a za tržní hospodářství kapitalistické. Dovolíte, abych vám připomněl, že již v 19. století duchové zcela seriózně a rozumně, byť bezpochyby „konzervativní“, zaslávali názor, že socialismus a kapitalismus jsou pouze dvě strany téže mince, neboť oba systémy se staví proti křesťanskému státu a cvropské tradici? A což islámští funda-

⁹ „Intencionalismus“ pochází od slova *intencje*, tj. záměr, a v historii označuje koncepci, podle níž např. v Hitlerově spisu *Mein Kampf* byl obsažen celý plán nacistického výboje, jak k němu později došlo. V protikladu s intencionalismem jsou tu historikové, kteří se hlásí k „funkcionalismu“ (pozn. M.N.J.).

mentalisté naší doby, stejně jako zastánci „asijské cesty“, nevystupují v zásadě s tímž argumentem? A navíc, cožpak se o totéž pojetí tentokrát s pozitivním zabarvením, neopírá řada levicových intelektuálů na Západě, kteří rozlišují mezi bolševismem, jenž přece jenom spočívá na „humanistickém ideálu“, a fašismem, jenž se stal podkladem ideologie nepřátelské vůči humanismu? Ani v tomto případě iracionálním není výchozí zjištění, ale pouze nesprávný důsledek, který je z něho vyvozen a který jako jediný takto vyvodili nacisté, totiž důsledek, že zde museli být definovatelni, etnický určení viníci.

Iracionální interpretace není podle mého názoru „německého“ původu. Zrovna tak se nezrodila až v roce 1917. Nesdílím nikterak přesvědčení, podle něhož by fašismus byl „pouze reakcí na bolševismus“. Víc jak polovina mé knihy *Fašismus ve své epoše* je věnována prehistorii fašismu a nacismu, a zabývá se tudíž obdobími před rokem 1914. Předmětem knihy však není „německá“ tradice, ale „kontrarevoluční“ tradice, která je společná celé Evropě. A proto je v mých očích důležitější Gobineau než Theodor Fritsch, a dokonce než Heinrich von Treitschke, z věnování Gobineauu díla králi z Hannoveru totiž velmi jasně vyplývá, že „podvatrná hnutí“, o nichž mluví, by byl Gobineau, kdyby se dožil roku 1917, považoval za předzvěst bolševismu.

Vím, že již dlouho se nade mnou vznášá výtky: učinit z fašismu „ve své epoše“ téma výzkumu a pokládat jej za cvropský fenomén by objektivně znamenalo „omlouvát Německo“. Ale myslím jsem si, a myslím si zarytější, že se dostáváme na scestí, když chceme do hranic jednoho státu a jedné národní tradice uzavřít závazný proud doby, té doby, která se podle názoru celého světa nevyznačuje „globalizací“ až pouze od roku 1945. Jít touto cestou by se příliš nelíšilo od interpretace, která činí z „židovského lidu“ zakladatele socialismu a bolševismu. Já ale nestírám rozdíly, které mezi národy bezpochyby existují, stejně jako neztotožňuji „racionální fašismus“, jenž získal moc pouze v Německu, s „normálním fašismem“ italským. Nelze ale nadále stírat souvztažnost mezi iracionálním zločinem a racionálním zjištěním, které zločinu posloužilo jako východisko, aby se jeho zcela nepochopitelným důsledkem stalo „absolutní zlo“.

DVĚ KRITICKÉ POZNÁMKY

Dovolte mi dvě kritické poznámky k několika větam vašeho dopisu.

Rikáte, že mne nepodezíráte z toho, že jsem antisemita ani z toho, že bych chtěl „omlouvat zločin genocidy Židů“. Přesto vám ale toto podezření nepřipadá tak úplně absurdní, poněvadž jsem příčinu genocidy nehledal ve vlasti zločinců, tj. v Německu, nýbrž v jiné zemi. Což se nerozumí samo sebou, že historik, jehož předmětem zkoumání je antisemitismus, nemůže být antisemitou o nic víc, než je revolucionářem historik, který se zabývá americkou, anglickou nebo francouzskou revolucí, který se zabývá americko-španělskou válkou, francouzskou revolucí? Oba přijímají též závazek: přistupovat ke svému předmětu s odstupem a s vůlí po objektivitě. Historik se nesmí v žádném případě spokojit se slovními výpady, ať už je jakkoli jednoznačný jeho vlastní závěr. Bohužel, pojem antisemitismus patří dnes k nejsecesivnějším a nejučtivějším termínům. Je něco jiného obviňovat „Židy“ a něco jiného kritizovat toho či onoho protagonistu, jenž se jim většinou prohlásil sám, jako Elie Wiesel. Pokud oba tyto přístupy budou stejně označovány za antisemitismus, brzy nebude ani řeč o „svobodě ducha“. Když jsem byl v roce 1981 pozván na Hebrejskou universitu v Jeruzalémě, přečetl jsem si – ke svému velkému překvapení – v *Jerusalem Post* dopis židovské členářky, která si stěžovala na „antisemitismus“ svých sousedů, kteří byli na rozdíl od ní ortodoxní Židé.

Jsem zastáncem toho, aby uvnitř antisemitismu docházelo k rozlišování a aby každý takto odlišný jev byl brán vážně, tj. aby inkvizitivní nenahrazovaly snahy po porozumění. Ne každý bude s tímto postulatům souhlasit, ale nevidím žádný důvod, proč by se proti němu měli postavit historici.

Dále píšete, že ve jménu absolutizace národního ideálu „*provděla německá armáda masakr evropských Židů*“. Jsem přesvědčen, že byste vznesl námítky, kdyby radikálně levicový časopis napsal, že „francouzská policie“ se horlivě účastnila deportací francouzských Židů. Pokud by „německá armáda“ byla poháněna chutí vraždit Židy, nebylo by bývalo nutné tvořit *Einsatzgruppen* v rámci policie a SS a velitel Osvětími by nebyl vyšší poddůstojník SS. Nikoli jako Němec, ale jako historik a jako člověk se nemohu ubránit pocitu hořkosti, když je v Německu organizována výstava o „zločinech wehrmachtu“ a když se neustále oplakává údajných 30.000 rozsudků smrti, které vynesla vojenská justice, a to nikoli proto, že bych chtěl mlčením přejít skutečnosti, že rovněž uvnitř wehrmachtu byly spáchány desítky zločinů, nebo proto, že bych si opravdu myslil, že rozsudek smrti vynesený jako trest za znevážující hodnocení „*führera*“, byl spravedlivý, ale

proto, že na druhé straně, tj. sovětské straně, byly zločiny GPU, desítky tisíc poprav a odsouzení za „zbabělost“, či dokonce za „sympatii s nepřitelem“, odsunuty, jako by nikdy neexistovaly.

Občas se sám sebe ptám, proč jsou mi zcela vážné vytýkány věci, které mně připadají banální. Když jsem nedávno listoval sérií citací, které jsem si poznamenoval ze své starší četby, narazil jsem na větu Maurice Merleau-Pontyho, vyňatou z textu publikovaného v roce 1947. O fašismu řekl, že je to „*mimika bolševismu*“, vyjma toho, co je skutečně podstatné, totiž teorie proletariátu. Nuže, tato „teorie proletariátu“ je evidentně přesně to, co je dnes všeobecně považováno za „utopickou“ část bolševismu. Merleau-Ponty by tedy dnes musel napsat, že fašismus je imitací bolševismu, imitací zbavenou této utopické části, a bezpochyby by mohl dodat, že tento utopický prvek bychoem přesto mohli označit za „humanistický“ na rozdíl od anthropanistických pohnutek fašismu a zejména nacismu. Souhlasím v tomto bodě s Merleau-Pontyem a jsem přesvědčen, že byste s ním souhlasil také – proto si myslím, že současná situace je charakteristická tím, že to, co je na ní tak vášnivě kritizováno, ve skutečnosti není „ničím obzvláště mimořádným“.

OTÁZKA REVIZIONISMU

Opravdu, existuje řada hlubokých důvodů, díky kterým problémy, jimiž se právě zabýváme, a které se z jistého úhlu pohledu jeví jako banální, narážejí na tak tuhý odpor. Na prvním místě je nutné zmínit již dlouho zakořeněné přesvědčení, že marxistický socialismus, a dokonce leninský bolševismus jsou absolutně odlišné od fašismu, že jsou jeho úplným protikladem. Samozřejmě, že v dnešní době byl „stalinismus“ opuštěn všude, ale staré přesvědčení se v různých podáních a v různé oslazených podobách udržuje jak mezi reformními komunisty, tak mezi liberály. Musíme připustit, že i toto přesvědčení má „racionální jádro“ a ani vy, ani já jsme nepřistoupili k jeho „identifikaci“. Spor však dosahuje emocionálního vrcholu, dotkneme-li se otázky skutečného rozsahu holocaustu, či dokonce jeho existence či neexistence. V žádném jiném případě není hněv a rozhořčení pochopitelnější, neboť v tom, co se nazývá revizionismem, jde o neistoučné popření hmatatelných skutečností, které jsou přesně doloženy více než dostatečným způsobem. Toto rozhořčení se může týkat i postoje, který jsem nastínil ve svém díle *Strejčipunkle* a který lze shrnout do jednoduché teze, podle níž je nutné na

argumenty revizionistů odpovídat, a nikoli proti nim vést soudní žaloby. Váš názor na tuto otázku mne mimořádně zajímá.

Ale dovolte nejprve, abych vysvětlil důvod, proč se pro mne problém revizionismu stal v posledních letech tak důležitý.

Vzpomínám si, jak jsem byl revizionismem vyzván ve svém prvním a nejsilnějším přístupu, tj. ve své základní hypotéze. Když jsem na počátku šedesátých let připravoval knihu *Fasismus ve své epoše*, nenašel jsem archivy státního muzea Osvětim, abych zde studoval dokumenty týkající se vybudování tábora, ani jsem se nedotazoval žádného svědka. Znal jsem pouze nejdůležitější písemné prameny, jako prohlášení Kurta Gersteina a Rudolfa Hösse, knihu Egona Kogona a zveřejněné spisy Norimberského procesu. To se mi zdálo dostatečné, neboť v té době nikdo nepochyboval vyhlazení miliónů lidí ani užívání plynu, nezpochybovali to dokonce ani advokáti, kteří tenkrát začínali. Neznal jsem ještě jméno Rassinierovo, ale udělal jsem něco, co v té době nebylo vůbec samozřejmé: studoval jsem první prameny Hitlerova „světového názoru“, jeho první dopisy, jeho první projevy a také písemnosti Dietricha Eckarta, toho již dávno zapomenutého básníka, v němž Hitler viděl svého rádce, dále články Alfreda Rosenberg, otištěné v nevyznamném časopise *Auf gut deutsch*, esjeje Erwina von Scheubner-Richtera, starého diplomata, kterého Hitler považoval za „nenahraditelného“, když byl zabit v průběhu roku 1923.

Tehdy jsem udělal jeden z několika objevů, které si mohu přičíst ke svým zásluhám: objevil jsem brožuru s názvem *Bolševismus od Mojžíše k Leninovi. Dialog mezi Adolffem Hitlerem a mnou*. Brožura nese jméno žádného autora, ale napsal ji bez jakékoli pochyby Dietrich Eckart. Ještě dnes považují tento text za vůbec nejdůležitější a nejpoučnější ze všech „rozhovorů s Hitlerem“, neboť jeho pozdější partneři jako Otto Strasser a Hermann Rauschning byli druhoradi spolupracovníci, zatímco v Dietrichovi Eckartovi viděl Hitler podle svých vlastních slov svou „Polárku“. Tato čtba posílala mě přechozí přesvědčení, k němuž jsem došel po přečtení knihy *Mein Kampf*, totiž že Hitler byl skutečně fanatický ideolog, pro nějž antikomunismus a antisemitismus představovaly – do míry až dosud bezprecedentní – jednotu, a to se dá vytušit již z titulu citované brožury. Hitler byl sociobiologem, pro nějž národy a rasy byly konečnou určující realitou, tj. „živé bytosti z masa a krve“. A proto nic jiného než „Osvětim“ ne-

mohlo z této antideologie ve smyslu jejího nejvyššího postulátu vzejít. Pokud vím, byl jsem první, kdo se domníval, že lze prokázat, že již raná Hitlerova prohlášení, zejména jedna věta z „rozhovoru“ s Eckartem, obsahují jasnou předpověď vyhlazení Židů.

Toto je ústřední bod, kolem něhož se tehdy točila celá má interpretace. Má-li radikální revizionismus pravdu, když tvrdí, že – mimo partyzánskou válku, vcdenou na obou stranách, obzvláště tvrdě potom v Sovětském svazu – „holocaust“ neexistoval ve smyslu celkových a systematických vyhlazovacích opatření, přijatých hlavou státu, a že se konaly jen rozsáhlé deportace – srovnatelné s internacemi Němců v Anglii a občanů japonského původu ve Spojených státech –, během nichž došlo k velkému počtu obětí v důsledku extrémních podmínek, má-li v tom pravdu, potom bych musel učinit následující doznání: Považoval jsem za ideologa poháněného vyhlazovací zuřivostí politika, který příležitostně, stejně jako jiní politici, závažně vyhrožoval svým nepřátelům, ale který v řešení „židovské otázky“ nechtěl nic jiného než to, co si přáli sionisté, tedy rozvod dvou národů poté, co neuspěly jejich snahy o společný život. A v důsledku této interpretace by se má interpretace stala neplatnou: během poslední války to nebyly dva státy poháněné ideologií, které stály proti sobě rozhodnuty se vzájemně vyhladit, ale šlo o pouhé pokračování bojů mezi velkými mocnostmi první světové války, nacismus nebyl „deformovanou kopií bolševismu“, ale vedl pouze boj za přežití Německa zahnaného do defenzivy světovou politikou. Žádný autor nepřijme dobrovolně myšlenku, že jeho dílo je zničeno, mám tedy i já životní zájem na tom, aby revizionismus – alespoň ve své radikální podobě – neměl pravdu. A právě to je důvod, proč jsem se cítil vyprovokován revizionismem, přesto si nemyslím, že bych byl ochoten spojit se s těmi, kdo proti němu chtějí zmobilizovat policii a státní zástupce. A právě to je důvod, proč se cítím nucen položit otázku, zda revizionismus má důkazy či zda jde jen o agitaci propletenou se lží.

Zde je v sázce základní schopnost historika – o nic víc a o nic méně. Historik ví, že „revize“ jsou denním chlebem vědecké práce a že se v dějinách 19. a 20. století neustále objevovaly různé typy „revizionismu“, a to dokonce i v táboře vítězů, kde se revizionistické představy těšily privilegia nenapadnutelnosti již v průběhu velkých událostí nebo až v jejich důsledku. To se přihodilo za války Severu proti Jihu, po první světové válce a i v počátcích „studené války“; tehdy se na Západě objevil revizionismus, který

pořádal ústřední názor „Západu“, tj. názor, že odpovědnost za vypuknutí konfliktu „Východ-Západ“ bude na Sovětském svazu. Historik také ví, že některé revizionistické názory jsou v zásadě *establishmentem* přijaty nebo alespoň zahrnuty do analýz. Tak například donedávna tak vysmívané tvrzení Gara Alperovitz, že první atomové bomby mířily spíše na Sovětský svaz než na Japonsko, se v současné době, pokud vím, těší širokému uznání. Nemohu se vyvarovat otázky, zda se tato analogie nemůže rovněž uplatnit pro „revizionismus vůči holocaustu“ Rassiniera, Faurissona, Mattogna a časopisu *Journal of Historical Review*.

Mohli bychom odpovědět pouhým zápořem jen v případě, že by až dosud v oblasti „konečného řešení“ neexistovala žádná „potřeba výzkumu“ ani tvrzení, které by stálo za kritiku. Ale není to-
mu tak.

Ve Stuttgartu se v roce 1984 konal kongres, kterého se účastnili největší odborníci na holocaust. Všichni patřili k „uznané škole“, mezi nimi byli Raul Hilberg a Yehuda Bauer. Bauer při této příležitosti kritizoval názor, v Německu stále platný a nena-
padnutelný, podle něhož bylo vyhlazení Židů „přijato“ na „konferenci ve Wannsee“. Hilberg trval na tom, že často předkládané číslo dva a půl miliónu židovských obětí v Osvětimi není možné, a tvrdil, že počet obětí nemohl přesáhnout milión. (O několik let později se tato revize stala oficiální verzí: na osvětimských pamětních medailích byly „čtyři milióny“ nahrazeny číslem „jeden až jeden a půl miliónu“.) Člen berlinského Ústavu výzkumu antisemitismu udával, že cyklon B, „což bylo mnohdy přehlíženo“, se často používal na boj s hmyzem a že jeho užití bylo nezbytné v tábo-
rech, kde řádil tyfus. Varoval před „přeceněním počtu těch, kdo byli zabiti v táboře Ospeřim-Birkenau“: Eberhard Jäckel se odvo-
lával na některé zprávy, podle nichž Göring a Goebbels, ba i Himmler, vyjádřili výhrady vůči prvním masovým popravám. Hilberg zdůraznil význam „řečí“, které hrály závažnou roli do-
 konce i v čele aparátu nacistické strany, totiž prohlášení, která se neopírala o osobní zkušenost, ale odvolávala se na jiné osoby. Proto se – a tak to bylo také zamýšleno – během války a těsně po-
 válce neobjevovaly zmínky, že se masové popravy prováděly pou-
 štěním vařící páry do uzavřených místností, elektrickým proudem na obrovských deskách nebo nehašeným vápnem. Mlčení o vypovědích tohoto typu vedlo k tomu, že byla prohlášena za oči-
 vidně mylná, stejně jako pověsti, podle nichž se z mrtvých židov-
 ských těl vyrábělo mýdlo a které přesto nedávno v Německu zo-

pakoval známý režisér v tisku. Dokonce i svědectví *de visu*, která byla velmi rozšířena v padesátých letech, totiž svědectví vysokého činitele SS Kurta Gersteina, člena vyznávající církve, 10 již nejsou přejímána do bibliografie ortodoxních vědců. A je známo, že Jean-Claude Pressac, jenž je i přes neobyčklé předchozí postupy uznáván jako spolehlivý vědec, nedávno snížil počet obětí osvě-
 timských plynových komor asi na půl miliónu.

Obdobné úpravy detailů se nijak zásadně neliší od některých tvrzení, která, pokud vím, pronášeli pouze „revizionisté“: že např. první doznání osvětimského velitele Hösse byla získána muče-
 nim, že vysoké plameny, které vycházely z komínů krematorií a které pozorovali mnozí očí svědkové, byly pouze optickým kla-
 mem, že technické podmínky neumožňovaly provádět každodenní kremaci 24000 mrtvol, že márnice v táborových krematoriích, které během tyfové epidemie napočítaly kolem tři set mrtvých „přirozenou“ smrtí, byly prostě a jednoduše nezbytné a přinej-
 menším během těchto období nemohly být používány k masovým popravám.

Historika, který je již od Hérodotových dob svou denní prací poučen, že velká čísla, pokud nepocházejí od odborníků na sta-
 tistiku, mohou být jenom sporná, a který dobře ví, že velké množ-
 ství lidí, soustředěných v extrémní situaci a vystavených obtížné
 vysvětlitelným událostem, bylo a je skutečným ohniskem nejtrůz-
 nějších lám, nemožou překvapit ani podobné názory. Nicméně
 všechny tyto úpravy a výhrady neuvádějí v pochybnost jádro vě-
 ci, a proto požadavek, aby nebyly vyňaty ze svobodného vědecké-
 ho zkoumání, je přímo nutností. Možná, že znáte lépe než já při-
 slušnou literaturu a můžete mi označit pasáže, kde jsou tyto pro-
 blémy a pochybnosti objasněny. V Německu, nemylim-li se, se
 nic takového nenajde.

TO HLAVNÍ JE NESPORNÉ.

Dvě další tvrzení jsou jiného druhu: popírají totiž zcela a od-
 základu vyhlazování v plynových komorách. Tvrzení, že márnice
 krematorií nemohly být užívány jako plynové komory, protože na
 rozdíl od místností, v nichž se likvidoval hmyz, nenesou žádné
 stopy po kyanidů, by mohlo vést k příkladné porážce revizionis-
 tů, pokud by se toho ovšem mohla účastnit veřejnost. Jiné tvrže-
 ní, předkládané v poslední době, říká, že otvory ve střeše krema-

10 „Vyznávající“ církev byla součástí německé luterské církve a její příslušníci
 přejevováli za nacismu jistou opozici vůči Hitlerově vládě (pozn. M.N.).

torií, které měly sloužit k sypání jedu, mohly být používány až příliš pozdě a ještě dnes nejsou upraveny tak, aby jimi mohlo procházet potrubí.

Nicméně, i kdyby obě tvrzení byla definitivně vyvrácena, nestačilo by to na odsunutí této otázky mimo, aniž bychom se zamysleli, zda revizionismus, jenž si udržuje odstup od provokační agitace a jenž argumentuje, není extrémní formou revizionismu v zásadě legitimního a zda by tedy neměl být přijímán jako inter-ní jev vědeckého vývoje. Je zřejmé, že rázná kritika by se tím nevyloučila, ale že by se v ní nadále pokračovalo. Jsem nakloněn na tuto otázku odpovědět kladně, neboť co by se stalo s vědou, jestliže by nebyla znovu nucena bádáním zkoumat svou kritiku vlastních vědeckých omylech našla další pravdivá jádra?

Zdaleka přesvědčivější než všech argumenty revizionismu tu však – aspoň podle mne – zůstává věta z Hitlerovy politické závěti: viník, tj. judaismus, již mžitím podstoupil trest „byť byl udělen těmi nejhumánnějšími způsoby“. Navrhl bych, aby byl všem revizionistům poslán jeden pamětní výtisk, vydaný archivy Spolkové republiky, o *obětech a perzekucích Židů v období nacionálně-socialistické diktatury v Německu v letech 1933 až 1945*. V tomto díle je ve dvou svazcích registrováno více než 100000 jmen mužů, žen a dětí i s udáním místa posledního známého pobytu. V jednom sloupci jsou uvedeny zprávy o jejich osudu. Tyto údaje neupřesňují, kdo byl poslán do plynu a kdo zemřel na tyfus, v jednotlivých případech se ani nedá přesně zjistit, co se stalo, uvádí se zde pouze „nezvěstný“ nebo „zemřel“. A bez ustání – bytí nikoli pokaždé – se jako poslední místo uvádí „Osvětim“. Tato publikace o 1700 stranách velkého formátu obsahuje to nejpodstatnější a to, co je prostě nepopíratelné, a ve svém celku je důležitější a dojmavější, než může být sebecitlivěji pojaté zobrazení jednotlivých osudů či seberozsáhlejší historikova práce.

Mohu-li projevít přání, chtěl bych, aby jeden ze známých odborníků – archívnických analytiků z „uznané školy“, napsal knihu, kde by bez očívidného hněvu a rozhořčení zaznamenal argumenty revizionistů a podrobil je detailní analýze, takže by nakonec došel k výsledku, který by byl srovnatelný s výsledkem předchozích zkoumání revizionistických argumentů, a vydal je formou: „Je nutné připustit, že.... ale podstata věci se tím nikterak nepochoybňuje.“

Ze zásadně chybné považují tvrzení, že je-li nesporná podstata, nemusejí být další jednotlivosti zkoumány, a že veškeré pochybnosti jsou činěny ve špatném úmyslu. Domnívám se, že je naopak ohroženo jádro věci, chceme-li uchránit slupku před diskusí, pochopitelně tu nejde o faktický charakter jádra, ale o místo a důležitost, které mu přikládáme.

Pokud by se věci měly ubírat jiným směrem a my bychom se zatvrdili v přesvědčení, že sebermenší zlomek vytržený z celé stavby nutně způsobí její zhroutčení, a že ji tudíž musíme bránit voláním po justici a po policii, ať jsou důkazy jakkoliv diskutabilní a číselně údajně jakkoli slabě ospravedlnitelné, jsem přesvědčen, že se vydáváme na neblahou cestu. V Německu se již volalo po tom, aby se proti vědcům, kteří přičítají Stalinovi významný podíl odpovědnosti za válku a kteří mluví o „preventivní válce“ místo „o německé agresi proti Sovětskému svazu“, použilo těch článků Trestního zákona, které se týkají nacionalistického štvání. Nebude to dlouho trvat a historikové, kteří přičítají komunismu zásadní podíl na vzniku fašismu, se budou muset bránit před soudem. To se může týkat i těch historiků, kteří stavějí paralelu mezi komunismem a nacismem, a tím prý nacismus „banalizují“.

Ve znovusjednoceném Německu existují vlivné proudy, které by chtěly nejen přijmout – s určitými úpravami – podstatné části z té vize dějin, jakou měla zmizelá NDR, ale také užívat metody, které byly běžné v době, kdy se zakládala.

To vše budi vážné obavy a já vám navrhuji, abychom v závěru této korespondence hovořili o současně intelektuální situaci, o přítomnosti, kterou zdánlivě představuje „víceztví Západu“ a která nicméně vyvolala tolik zklamání. Ale především bych rád věděl, jak pohlížíte na mimořádné choulostivou otázku, jaký by se měl zaujmout postoj k revizionismu, a zda můžete alespoň zčásti souhlasit s koncepcí, kterou jsem v tomto dopise předložil způsobem až příliš zhuštěným a zestručněným.

Zůstávám, vážený kolego, v hluboké úctě.

Ernst Nolte

Berlín, 5. září 1996

Moderní antisemitismus

François Furet

Vážený kolego,

děkuji vám za váš třetí dopis, jenž vnáší nové prvky do naší diskuse. Začnu svou odpověď vašim prvním bodem: tím, co nazýváte „racionální jádro“ antisemitické posedlosti. V obou příkladech, které uvádíte, spočívá „racionální“ prvek v tom, že Židé tvoří v moderním světě skupinu lidí – nebo bych snad měl říci národ –, kterou mimořádně přitahuje demokratický universalismus ve formě politické i filosofické. Důvodů, proč tomu tak je, je mnoho: některé jsou celkem jasné, jiné záhadnější: je snazší pochopit, proč Židé nadšeně oslavovali lidskou emancipaci vycházející z rovnosti každého jedince, než vysvětlit jejich mimořádný přínos evropské vědě a literatuře v posledních dvou stoletích. Ale sama tato skutečnost je nesporná a její různé aspekty mohou být jako takové předmětem racionálního zkoumání, byť historické práce věnované tomuto tématu jsou zatím relativně vzácné.

VYSADNI VZTAHI

Právě toto konstatování přednostního vztahu Židů k demokratickému universalismu umožňuje pochopit zvláštní povahu moderního antisemitismu ve srovnání s antisemitismem středověkým. Tyto dvě formy nenávisť vůči Židům nejsou neslučitelné a mohou svůj účinek násobit. Ale ta starší forma má své kořeny v křesťanství, v tom, že Židé odmítli uznat v Kristu Boha, zatímco la novější obsahuje něco jiného než křesťanská obžaloba: obviňuje totiž Židy, že za abstraktním universalismem světa peněz a lidských práv skrývají vůli po světovládě, která začíná spíknutím proti každému jednotlivému národu. V obou případech se židovská představa o vyvolenosti od Boha obrátila proti Židům jako prokletí. A současné dějiny Evropy ukázaly, že moderní antisemitismus je ještě radikálnější hrůzný než antisemitismus křesťanský.

Zdá se mi, že až posud mezi námi není neshoda. Ochoťně uznávám, že u antisemity vychází smyšlená představa žida nejen z historického dědictví, ale také ze souhrnného pozorování účasti Židů na kapitalistickém hospodářství, na levicových hnutích a duchovních výkonech. Ale právě proměna tohoto hodnocení (které můžeme nazvat „racionální“ i v případě, že je vysloveno jako politování nad tímto stavem věcí) ve vylučovací nebo vyhlazo-

vaci ideologie mi připadá charakteristická pro přechod od racionálního k iracionálnímu. Úchylka nevzniká přechodem od chvály či neutrálního postoje k pejorativnímu hodnocení. Nastává posunem myšlenky, která zdůrazňuje roli Židů v moderní době, v prostředek mobilizace mas a v požadavek politické akce. Židé pak už nejsou líčení a analyzování takovi, jací jsou. Stávají se stálými a aktivními pachateli spiknutí proti národu. Odpůrci liberální demokracie v nich našli svého obětího beránka.

PŘEDSTAVA SPIKNUŤI

Minění, podle něhož Rijnová revoluce je výsledek spiknutí mezinárodního židovstva, patří k tomuto typu představ. Ani na okamžik nepopírám, že v prvním bolševickém vedení byla řada židovských aktivistů, a to zejména v zemích evropského východu, ale z takového zjištění nelze *ex definitione* vyvodit žádné zvláštní židovské spiknutí. Obžaloba patří do jiného rejstříku než racionální myšlení nebo historická analýza.

Píšete mi o sciózně myslících lidech našeho století, kteří sice nešli až k představě židovského spiknutí (ta totiž vyžaduje přílišnou zaujatost, aby se mohla obejít bez důkazů), ale kteří analyzovali kapitalismus a bolševismus jako dvě strany téže mince. Totiž modernosti posedle produktivistickým individualismem proti křesťanskému nebo *völkisch* společenství. Samozřejmě, že o tom vím, a dokonce si myslím, že to je jedna z učených filosofických konstrukcí, kterou můžeme být dovedeni k ideologii antisemitismu, kde žid ztělesňuje syntézu kapitalismu a bolševismu. Dobrý příklad by mi dal ve vaší zemi Carl Schmitt. Ale já z toho neusužuji, že by se jeho dílo dalo redukovat jen na tohle! Je třeba udr-
žovat co největší odstup vědeckého myšlení od ideologie. V příkladu, který rozebírám, platí, že z filosofického hlediska lze pohlízet na kapitalistickou demokracii a socialistickou kritiku kapitalistické demokracie jako na plody jedné a též dějin, mající stejný původ. Ale není možné z toho vyvodit, nechceme-li překročit hranice racionálního myšlení, ani nacistický antisemitismus, ani mimořádnou evropskou tragédii 20. století, ve které se Hitler fakticky stal nejučinnějším pomahačem bolševismu. Patří k nejobtížnějším úkolům historika pokusit se pochopit, co se děje v tomto hraničním území, a jak se politická představitost demokracického člověka může stát doslova šílenou.

CO JE NACISTICKÉ A CO JE NĚMECKÉ

Dovolte mi, abych se vrátil k dalším dvěma bodům vašeho dopisu, které bych rád komentoval. První se týká povahy fašismu jako ideologie a jako režimu. I když jsem byl od roku 1965 obdivovatel vaší knihy *Der Faschismus in seiner Epoche* (česky překlad *Fašismus ve své epoše*, Argo, Praha 1999), vaše dokazování, že Maurras byl předchůdce fašismu, mě nikdy doopravdy nepřesvědčilo. Podle mého názoru jsou Maurras a s ním i *Action française* příliš pozitivističtí, příliš filosoficky blízci Augustu Comtovi, aby mohli zapadnout do této kategorie. Mám bezpochyby víc než vy sklon nespátřovat ve fašismu kontrarevoluci. Fašismus naopak evropskou pravici posílil tím, že jí dodal myšlenku revoluce, tj. radikálního rozchodu s tradicí. To je smysl první kapitoly mé knihy: dokud se neobjevil fašismus, vězela „antimoderní“ politika ve slepé uličce kontrarevoluce. V Mussolinim našla pro lidové masy svůj půvab a kouzlo. Zdá se mi, že ve fašismu je přítomna myšlenka budoucnosti, která naprosto schází v kontrarevoluční ideologii a politice 19. století.

Druhý bod z vašeho dopisu, o němž s vámi chci diskutovat, se týká zvláště německých dějin 20. století. Když jsem čel váš dopis, stále jsem cítil, jak zranily vaše vlastenečtí. Tomuto pocitu rozumím o to víc, že ho z mé strany mohu sdílet jako Francouz: v dějinách Francie 20. století je mnoho epizod, které neslouží ke cti mé země, a vy uvádíte jednu z nejhrošších, totiž kolaboraci ke licii a vlády ve Vichy s nacistickými úřady při deportacích francouzských nebo ve Francii usidlených Židů. Nicméně hitlerovská apokalypsa je bezprecedentní a morální odsouzení, které od roku 1945 postihlo Německo, nemá v dějinách národu obdoby. Dokážu si tedy snadno představit existenciální púdu, kterou se vaše historické dílo živilo, i druh zaujetí, s nímž jste rozlišoval, co je ve zločinech německého nacismu nacistické a co je v nich německé.

Sdílim názor, že Hitlerova osobnost sehrála v tragédii základní roli. Bez něho, bez jeho politického génia namířeno ke zlu, by všechno bylo jinak. Historici naší doby, posedli ideou determinismu a sociologickým pojetím dějin, mají často sklon přehlížet, co v evropské tragédii 20. století bylo náhodné, a jakou roli v ní sehrálo několik lidí. Nechtějí vidět, že hrůzné události mají někdy malé příčiny. Nicméně historik musí přihlížet i k tomu, co je na funkcionalistickém pojetí pravdivé, protože německá válčická mašinérie splnila až do samého konce poslání, které jí *führer* určil. Konečně pak nemůže nebrat v úvahu, kolik nacionalistické-

kého revolučního „antimoderního“ násilí šířila německá kultura před rokem 1914 i po něm. Milerád souhlasím s tím, že tento typ myšlení byl ve své době v Evropě značně rozšířen, ale zdá se mi nesporné, že jeho prioritní laboratoři bylo Výmarské Německo, zejména jeho university. Pokud měl konec nacismu ve vaší zemi tak apokalyptický průběh, zatímco nic srovnatelného neprovázelo pád italského fašismu, důvodem není jenom „totální“ charakter války, ale také to, že nacistická diktatura Německo skutečně vykořenila z jeho tradice, využívajíc některých prvků této tradice ve svůj prospěch.

ROLE ANTIFAŠISMU

Tato otázka nezávisí na tom, zda připomínání nacistických zločinů nemělo alespoň zčásti za účel zakrýt sovětské zločiny. Jak víte, v tomto bodu sdílím váš názor. Komunistický „antifašismus“ hrál vsutku tuto roli: měl namlouvat, že komunismus byl jen vyšší formou demokracie. Jeho propaganda byla ostatně ještě silnější v desetiletích, která následovala po konci fašistických režimů. Pokud vás však toto „flišťinské“ (jak by řekl Marx) odmítnutí srovnat fašistické zločiny a zločiny komunistické zamrucuje či rozhořčuje z důvodů, kterým rozumím, nemělo by vás též vést k přehléžení role wehrmachtu v hrůzách spáchaných v Polsku nebo v Rusku, a k popření odpovědnosti Německa za nacismus.

Nakonec se dostávám k vašim poznámkám o obětech, se kterými se setkáváme při práci na dějinách našeho století, a obzvláště v otázce „revizionismu“ týkající se židovské genocidy.

ROZDILNÁ NEVÁŽNOST

To, že fašismus a komunismus neupadly v srovnatelnou nevážnost, lze vysvětlit nejprve příslušnou povahou obou ideologií, které stojí proti sobě jako zvláštní a obecné. Porazený fašista, který zvestuje nadvládu silných, ukazuje pouze své zločiny. Komunista, který prorokuje lidské osvobození, též i ve svém politickém a morálním fiasku z jemnosti svých záměrů. Svou roli v tomto nakládání se vzpomínkami sehrály také některé okolnosti. Druhá světová válka, jejíž temný stín dopadá až na nás, uvrhla fašismus do klatby celého lidstva, zatímco Sovětský svaz byl počítán mezi její vítěze. A komunismus se rozložil zevnitř, aniž by byl poražen. Jeho oběťmi jsou především národy SSSR, s Rusy a Ukrajinci v čele, zatímco nacistické Německo zabývalo zejmé-

na mimo své hranice: Židy, ale také Poláky, Rusy, Ukrajince, Holanďany, Francouze atd. Západ projevil jen málo soucitu s oběťmi komunismu, vzdálenými národy evropského Východu, zatímco s nacistickým útlakem měl konkrétní zkušenost.

Tudy se dostáváme k vyhlazování Židů, které tvoří vrcholný, kulminační bod zločinů, spáchaných v tomto století ve jménu politické ideologie. Neomlouvá žádný z dalších zločinů: ani masakr kulaků na počátku třicátých let, ani hromadné vyvražďení polské elity v Katyni a jinde v letech čtyřicátých, ani nám ještě bližší hrůzy „Velkého skoku“ v Číně či kambodžskou genocidu. To, čím se židovský holocaust od ostatních politických tvárností Zla odlišuje, čím se mezi ostatními vyznačuje, pochází asi ze dvou důvodů. První spočívá v tom, že se vyhlazování Židů týká mužů, žen a dětí jen proto, že se taková narodili, nezávisle na jakémkoli srozumitelném vztahu k boji o moc. Antisemitský teror ztratil veškerou souvislost s politickou sférou, ve které se zrodil.

Druhá série důvodů se vztahuje k povaze židovského národa v dějinách lidstva a obzvláště Evropy. Biblický národ je neoddělitelný od klasického starověku a od křesťanství. V křesťanském středověku přžívá jako pronásledovaný svědek jiného zaslíbení. Neúměrně k počtu svých členů se podílí na vystoupení národů a na nástupu demokracie. Jeho mučením, snahou o jeho zničení zabíjejí nacisté evropskou civilizaci zbraněmi jednoho z nejvíce zvanějších národů Evropy a my – tím chci říci my Evropané, nejen Němci – jsme se dosud nedostali z tohoto neštěstí, které nás přejíže. Způsob, jakým se připomíná, ani způsob výchovy, který podněcuje, nejde vždycky do hloubky a může být užíván k úzce politickým účelům. Ale to, co vyjadřuje, musí být bráno jako podstatný politický pocit u občanů demokratických zemí na konci tohoto století. Je na historících, a obecněji na intelektuálech, aby z něho vytvořili více informované a méně zaujaté poučení. Přiznávám, že to není snadné. Ale je to nutné.

K otázce, kterou se zabýváte na posledních stránkách svého dopisu, nemám co dodat. Literaturu, která se v Evropě a ve Spojených státech snaží popřít skutečnost vyhlazování Židů německým nacismem, znám špatně. Z toho mála, co jsem z ní přečetl, jsem totiž nabyl dojem, že mám co do činění s autory vedenými spíše starým antisemitským zaujetím než touhou po poznání. Naopak sdílím Vaši představu Hitlera jako vůdce naprosto posedlého svou nenávistí k Židům a obzvláště k „židobolševismu“. Příkladním se také k vašemu názoru, že vyvrácení „negacionistické

kých“ tezi (dávám přednost termínu „negacionismus“ před termínem „revizionismus“, protože historické poznání přece postupuje stálými „revizení“, přehodnocováním dřívějších výkladů)¹¹ není nijak v rozporu s pokrokem našeho poznání. Naopak je předpokládá. Není nic horšího než se pod jakoukoli záminkou snažit zastavit vývoj poznání, i kdyby to vycházelo z těch nejlepších úmyslů. Takový přístup je ostatně dlouhodobě neudržitelný a vydává se v nebezpečí, že dospěje k přesně opačným výsledkům, než jakých chtěl dosáhnout. Proto sdílím váš nepřátelsky odmítavý postoj k tomu, aby se s historickými otázkami zacházelo z předem autoritativně určených pozic. Holocaust je bohužel součástí evropské historie 20. století. Nesmí se stát předmětem předběžného zákazu tím spíš, že řada jeho prvků zůstává zahalená v tajemství, a že historiografie k tomuto tématu je teprve v plenkách.

V úctě

Francois Furet
Paříž, 30. září 1996

Situace
Ernst Nolte

Vážený kolego,

mnohokrát děkuji za vaši odpověď na můj poslední, velice dlouhý dopis. Odpovídáte znovu s jasností, kterou v Německu nazýváme „latinskou“ nebo „francouzskou“. Rozdíl, které mezi námi ještě přetrvávají, mi připadají spíše jako rozdíly v přízvuku. Souhlasím bez výhrad s vaší definicí vlastní podstaty Osvětimi ve srovnání s Gulagem, snažil jsem se uchopit rozdíl tak, že jsem proti sobě postavil myšlenku „sociálního vyhlazování“ a „biologického vyhlazování“, a chtěl jsem prostě dodat, že dělicí linky nejsou tak ostře vyznačené ve skutečnosti jako ve světě pojmů.

Sdílím rovněž vaše vysvětlení výsadního postavení, kterému se ve veřejném mínění těší komunismus ve srovnání se svým nejzřetlivějším protivníkem, ale chtěl bych při této příležitosti vznést dotaz: nemělo by být hnutí, jehož záměry jsou prohlasovány za

¹¹ „Negacionismus“ je učení těch, kdo popírají nacistické vyhlazování v plyno- vých komorách. Termín „revizionismus“ má naproti tomu i řadu jiných významů (pozn. M.N.).

„jemné“ a které se ve skutečnosti všude prosadilo násilím a vyvolalo gigantické množství obětí, souzeny přísněji než strana, jejíž záměry jsou rázem označeny za špatné?

Obzvláště radost jsem měl z toho, že i vy odsuzujete, že trestním sankcím podléhají prohlášení, zdůvodňování a posuzování v této věci, samozřejmě s výhradou, že nejde o urážky či hrubou agitaci – ale není kvůli tomu nutné vytvářet speciální soustavu trestů.

ACTION FRANÇAISE (FRANCOUZSKÁ AKCE)

Kladete mi otázku, na kterou odpovím rád. Viděl jsem v *Action française* jakýsi „prefašismus“, neboť – z mého hlediska – byl na počátku 20. století nejoriginálnějším projevem „kontrarrevoluční“ tradice. Myslím si, že tato originalnost se nejnápadněji projevila v krátkém Maurrasově prohlášení: „Jsem ateista, ale jsem katolík.“ Když se nějaká politicko-kulturní síla uchýlí v obtížné situaci k neobvyklým prostředkům konfrontace, když například neznamená to, že se tak projevila hluboká změna zásadní důležitosti, proto nepovažují zejména termín „austrofašismus“ za oprávněný.

Když se ale přivrženec katolického konzervatismu označí za „ateistu“ a cení si natolik svobody přesvědčení, že se jí odmítá vzdát, a to ani povrchně, naplňuje uvnitř kontrarrevoluce revoluční čin, který opravňuje užít nového přívlastku, o nic pozoruhodnějšího, ať už se čin sám zdá jakkoli neokázalý. Joseph de Maistre bezpochyby věděl, co chce říct, když tvrdil, že si nepřije kontrarevoluci, ale opak revoluce. Pojem kontrarevoluce v sobě skrývá jedním rázem část revoluce, což je obzvláště patrné u Maurrása. To je i přes zdánlivý paradox ještě patrnější u Hitlera, který je právě svým antijudaismem blíž Maurrasovi než Mussolinimu.

Dovoňte, abych se ještě stručně vrátil ke svému „vlastenectví“, o němž mluvíte jako o „existenciální půdě“. V mé rodině jsme nebyli *deutschnational*, a když jsem byl dítě, patřila má první láska udučené královně Marii Terezií, má první averze agresivnímu pruskému králi, jejím nepřítelem. Muselo dojít k řadě událostí, abych se mohl postavit na stranu Bedřicha II. Byl odsuzován ze všech stran a setkával se s takovým nesouhlasem jakožto ztělesnění „absolutního zla“, že jeho celkový obraz musel být hrubě zdeformován. To je metafora a vy pochopíte, co tím chci říci. Ale

v souvislosti s tím, co jsem říkal a co mohlo vypadat zjevně „vlastenectvy“, ba dokonce mohlo být „ospravedlnováním Hitlera“, jsem se ptal sám sebe, zda bych napsal totéž, kdybych byl Američan, Angličan nebo Francouz. Myslím, že bych mohl pokáždě odpovédět kladně. Přesto, abych se ještě uchýlil ke své metafoře, ano, na okamžik jsem nezapomněl, že Bedřich Veliký se skutečně nepustil do útočné a anekční války proti Marii Terezií.

SITUACE

Co se týká současnosti, o níž budeme na závěr hovořit, v poslední době jsem velmi často přemýšlel nejen o situaci, v níž se nyní nacházíme, ale i o smyslu, jaký mohou mít situace obecně a zejména v pohledu historika. Mýšlenka, že každý je „synem své doby“ je zřejmě banální, ale nežijí všichni ve stejné epoše a stejné situaci. Nemýlím-li se, doba, kdy jste studoval a později začal vyučovat, byla poznamenána „vzestupem levice“, jejímž nejpozoruhodnějším reprezentantem byl Jean-Paul Sartre. Když jsem vydal *Fašismus ve své epoše*, bylo za levicové také považováno jednání uvedení generického pojetí fašismu a všeho, co s ním šlo ruku v ruce, dále pak relativizace teorie totalitarismu, která byla v Německu více méně bez námitek uznávána jako teorie dominantní. A právě proto jsem byl často počítán mezi ty, kdo razili cestu „hnutí roku 68“. Ale zpětně si velmi jasně vzpomínám, že jsem s plným vědomím odmítl učinit poslední krok, neboť jsem o sobě věděl, že se podílím na obecné situaci Spolkové republiky Německo, která odmítala veškerý nacionální boj „za znovusjednocení“ a v dlouhodobém výhledu věřila, že rozdělení země se na konec ztratí, pokud ho přechodně přijmeme. Byla to jedinečná situace z hlediska světových dějin, neboť utrpenost nikdy nebyla utrpeností rozdělených zemí. Hlavní myšlenky knihy *Fašismus ve své epoše* by mohly být formulovány takto: Německo, dokonce i Německo meziválečné, bylo nedílnou součástí Evropy. Dostalo se na scénu až po radikalizaci jedné obecné tendence. Poté si musí najít generální linii své historie tak, že se samo z vlastního rozhodnutí, a nikoli proto, že se pouze podřídí vnějšímu tlaku, vzdá druhého pokusu o nacionalistické navrácení svého území.

Mezi německými historiky nebyly významné rozdíly ve způsobu uvažování a já jsem se rovněž cítil nesen touto shodou názorů. Ale mezi mladou generací roku 68 se tato utrpenost rychle změnila v takovou formu netrpenosti, která negativně obrátila představu „západní kultury“ a chtěla bojovat proti „imperialismu

Západu". Ve stejné době byl cíl této trpělivosti opuštěn, protože se vyžadovalo „uznání NDR“ a tím i souhlas s rozdělením na dva státy. Tito mladí lidé byli zřejmě vedeni přesvědčením, že NDR jako socialistický stát ztělesnila i přes některé „deformace“ nejlepší možnosti Německa a že v daleké budoucnosti se jednou stane základem, na němž se vybuduje spojené socialistické Německo uvnitř socialistické Evropy.

Jen náhodou jsem byl jmenován na Svobodnou berlínskou universitu právě v letech, kdy se od první fáze studentické revoluce, ještě velmi nejisté a poznamenané především jménem Rudi Dutschkeho, přecházelo k fázi druhé, dogmaticky komunistické a maoistické. Tady se jasně vytvářelo - ohraničeno ovšem na studenty a asistenty, výjimečně některé profesory - hnutí, které bylo analogické „vzestupu levice“ ve Francii padesátých a šedesátých let. Ale pro velkou většinu univerzitních profesorů, tak jako pro většinu obyvatel Západního Berlína, se starý konsensus udržel a má kniha z roku 1983 *Marxismus und industrielle Revolution* (Marxismus a průmyslová revoluce) neskrývala úmysl situovat marxismus v dějinách, a zbavit ho tím jeho nároku na absolutní pravdu. Ale abych tak řekl, ve zbytku Spolkové republiky se skrytě prosazoval jistý kompromis - zejména mezi profesory a novináři - , který nešel tak daleko, aby se chtěl ztotožnit s NDR, ale který obracel pozornost téměř výhradně na „zločiny nacismu“ takovým způsobem, že teorie totalitarismu, ještě nedávno evidentní, a pojetí dvojí formy totalitárních hnutí a režimů byly nejen považovány za zastaralé, ale platily za úchytku, ne-li dokonce za ha-

MA TEORIE TOTALITARISMU

A tak se stalo morální povinností potvrzovat dualitu německých států. Do jaké míry jsem byl v rozporu s obecným konsensem Spolkové republiky, vyslo najevo den poté, co byl publikován ve *Frankfurter Allgemeine Zeitung* z 6. června 1986 můj článek, který vysvětloval hlavní linie „historicko-genetické verze“ teorie totalitarismu. Vyvolal téměř jednohlasnou nevoli, které se následně říkalo „spor historiků“. Nestanovoval jsem tam vazbu na „německou otázku“, v mých očích byla tato vazba druhořadá. Přesto tak činili někteří moji protivníci, kteří ji velmi zdírazňovali. Ale když tehdejší prezident Spolkové republiky zaujal oficiální stanovisko, a tím, jak se zdálo, spor ukončil a vyřešil ho definitivně ve prospěch mých protivníků, netrvalo ani rok, než došlo

k vnitřnímu zhroucení komunistického režimu ve východní Evropě a než se „trpělivost“, připomínaná v souvislosti se znovusjednocením, dočkala až nečekaně šťastného konce.

Náhle se obecný konsensus uvolnil a až na několik výjimek ti, kdo ještě věra byli přáteli NDR, přijali myšlenku totalitarismu. Pokládat vedle sebe Hitlera a Stalina, ba dokonce Osvětím a Gulag, se brzy stalo svým způsobem běžné. Tak vznikla současná situace a mohlo se zdát, že všichni ti, kdo se napříště dají nésti novým obecnějším konsensem, byli také ti, kteří odmítli souhlasit s absolutní pravdou, jak ji vyžadoval marxistický komunismus, když jim větší a aktivnější část mládeže byla prodchnuta. Byla-li ale podobná očekávání pochopitelná, velmi rychle se ukázala jako mylná.

SJEDNOCENÍ NĚMECKA

Na počátku roku 1990 se misty objevovala myšlenka vytvořit „Německou národní nadaci“, která by financovala náklady na znovusjednocení. Doufalo se, že široké okruhy německého národa jsou ochotny přinést značné oběti. Ale politici tento projekt odmítli, a měli pravdu, neboť částku několika set miliard marek, která, jak se postupně ukázalo, byla nezbytná, se nedala sbírat, máždit dobrovolnými dary. Nicméně nešťastným politickým rozhodnutím vznikl v roce 1990 dojem, že spojení se zaplatí jaksi levou rukou z kapesného. A tak byli Němci ze Západu zbaveni možnosti napodobit své předky, kteří v době osvobozenecých válek dávali „zlato za železo“. Nebylo jim dovoleno, aby ukázali formou viditelné oběti svým osvobozeným krajanům z bývalé NDR, že řeci o „společnosti, kde se neustále používá tvrdých loktů“, kterými byli po dobu čtyřiceti let indoktrinováni, jsou lživé. Tento dojem byl tedy u řady obyvatel bývalé NDR posílen, protože se snažil jenom stát, ale od obyvatele žádný hmatatelný čin nepřišel.

Výtky, že průmysl NDR vykoupil západoněmecký kapitalismus, aby ho z konkurenčních důvodů zničil, byly pochopitelně nespravedlivé. Při pohledu na Polsko nebo na Maďarsko by bylo nutné uznat, že se počala obecná modernizace a že životní úroveň obyvatelstva se i tak zlepšuje. Ale způsob, jakým byl tento průmysl nabídnut investorům celého světa, posílil dojem, že obyvatelstvo Východu bylo jen hračkou prožitého převratu a zahraničních akcí.

Včerejší, extrémně autoritářský systém plánovaného hospodářství byl rozložen takřka bez přechodného období a bez vysvěl-

tení, a byl nahrazen systémem hospodářské soutěže a pluralitou stran. Pluralita stran jako taková není rozhodující a nemůže poskytovat ospravedlnění. Západní Němci na druhé straně došli k názoru, že „kapitalismus“, systém tržního hospodářství, rozšířeného do celého světa, o němž Marx a Engels prohlásili v roce 1850, že je těsně před zánikem, se během desetiletí studené války vyvinul daleko nad stav roku 1945 a že v okamžiku, kdy již neměl v dějinách odpůrce, rovněž ztratil charakteristické znaky, které ho jako „liberální systém“ a skutečnou demokracii činil hodným toho, aby byl ochraňován, ba dokonce milován, velkou většinou obyvatel. V té míře, v níž protivníci tohoto systému již nemohli nabídnout jinou alternativní možnost, nabývaly jisté důvěryhodnosti projevy o jeho obłudnosti a povaze, jež je v rozporu s lidskou přirozeností. Posílil se dojem, a to nejen v Německu, že skutečná rozhodnutí – například o monetární unii a o problémů přístěhovalectví – se přijímají v Bruselu a ve Washingtonu pod tlakem anonymních procesů, aniž se jich mohl prostý občan sebeně účastnit.

JAK SE DÁL ORIENTOVAT?

Končím s tímto náznakovým popisem situace a shrnu to, co má pro historika obzvláštní význam: jasná situace studené války byla nahrazena jakousi absencí situace, v níž je mimoriádně těžké se orientovat. Zapojit se do práce pro lepší svět je jistě chvaly-hodné, ale mimo to, co v sobě tento postoj může mít banálního a očividného, může se takové zapojení zaplést do obrovských téžkostí. Nebylo by lépe angažovat se ve „sítěti civilizací“ ve smyslu Samuela Huntingtona? Anebo spočívá realističtější perspektiva v tom, že každý vezme v úvahu celý svět a prokáže co největší schopnost přizpůsobení se požadavkům svého díla nebo svých děl? V tom, přeneseno do světa historických disciplín, že každý doktorát bude moci zpracovávat – pobízený touž objektivitou, ale i touž lhostejností – kterékoli téma, jež bude někde, zcela jedno kde, „volné“? Neměli bychom my starší přiznat, že naše práce je závislá více, než jsme si uvědomovali, na určitých „situacích“, což znamená, že jsme se svou prací angažovali? A nebude toto jarmo situace – za podmínky, že se budeme snažit udržet si jistý odstup a současně si vyhradíme jistý podíl na sebekritice –, nebude přece jen, ne-li vědeckější, tedy alespoň historičtější než to, co vytváří absenci „situace“, absenci, která charakterizuje jediný svět tržní ekonomiky a konkurence, kde jsou všechny věci stejně blízké.

a mohou tudíž být zkoumány a analyzovány s chladnou a neutrálnou objektivitou? Anebo jsou podobné úvahy pouze ideálickými náznaky, které vyvolávají abstraktní, nerealné obavy, jež odvádějí od skutečných nebezpečí?

Vidím, že tu vyvstává konkrétní hrozba: kapitalismus, puštěný z řetězu, který opanoval celý svět, zanechává po sobě prázdnotu a ta se zaplňuje antifasismem, jenž zjednoduší a zmrzačí historii stejným způsobem, jakým ekonomický systém zuniřoval svět. Ale pokud bude budoucnost tohoto typu pocílována jako nebezpečí, je možné mu čelit, nikoliv proto, abychom si vyutíli jinou konkrétní představu budoucnosti, ale abychom se mohli spolehnout na přesvědčení, že vědomí toho, že lidé mohou sami potřebovat historickou reflexi, nebude uskutečňováno pomocí počítačů, ani nahrazeno informačním truismem. Tak by z absence situace, která nemůže být nikdy úplná, mohla vzejít nová situace, v níž bude udělena významná hodnota skutečnosti a osvojit si dějiny, i když již nemusejí existovat historické situace v dnešním běžném slova smyslu.

Promiňte, prosím, že jsem tolik mluvil o Německu a o sobě. Budu šťasten, budete-li chtít zase vy popsat francouzskou situaci v poválečném období, a souvztažně situaci historiografie ve Francii, ať už je jakkoli odpuzující stručnost, kterou vyžaduje malý prostor, jenž máme k dispozici. Předpokládám, že co nás dělí, může pak vyniknout stejně jako to, v čem jsme se přiblížili. Do konce by se tak mohly ukázat i naše shody.

Zůstávám, vážený kolego, v hluboké úctě.

Ernst Nolte
Berlin, 11. prosince 1996

Takový je hluboce melancholický obraz konce tohoto století
François Furet

Vážený pane,

Děkuji vám za vaši poslední dopis. Teď je na mě, abych nás oba, vás i sebe, postavil do situace – pochopitelně s větší jistotou pokud jde o mě.

Do té míry, v jaké je historik vězném své doby, a v jaké jsou dějiny, které píše, také v dějinách, jsme my dva dětmi dvou různých situací. V době, kdy jsem v poválečné Francii studoval, intelektuální atmosféru z různých důvodů ovládala marxistická fi-

losofie dějin. Některé z těch důvodů byly intelektuálního rázu, ale měly menší vliv než se obecně soudí: marxismus jako doktrinální soustava neměl hluboké kořeny ani u inteligence ani na universitě a filosofickou krajuru doby osvobození ovládal sartrovský existencialismus, který se opíral víc o Heideggera než o Marxe. Mnohem mocnější však zapracovaly politické důvody. Konec druhé světové války, kterou provázelo odhalení nacistických zločinů před očima veřejného mínění, se zdálo být názorným dokladem soudu Dějin, a Rudé armádě se připsávalo k dobru, že zaplatila největší daň velkému úkolu lidstva, kterým byla porážka Hitlera.

MOJE A VAŠE SITUACE

K tomuto obecnému stavu přistupovaly dále zvláštní okolnosti nedávné francouzské historie. Francii v květnu a červnu 1940 vojensky rozdrtilo Německo a tato porážka vedla k neslavnému režimu ve Vichy. Tato zcela nedávná minulost těžce doléhala na zemi osvobozenou v letech 1944-45. Mladý Francouz té doby, který tak měl dva důvody, aby se cítil z dějin své země nešťastný, mohl najít útěchu v tom, jak se – pravda, pozdě – rozmohlo odbojové hnutí proti nacistické okupaci. Toto odbojové hnutí přineslo ve srovnání s 3. republikou, jejíž fiasko bylo jednoznačné, jen dvě nové myšlenky: gaullismus a komunismus. Gaullistická idea byla dvojnásob handicapována: jednak ve vztahu k levicové tradici, jednak ve vztahu k republikánské ideologii. K levicové tradici svou nacionální omezeností, a to právě v době, kdy poražený fašismus ukázal nebezpečí nacionalismu. Republikánské ideologii bylo zase na gaullismu podezřelé to, že se uchýlil k muži se slávanému Prozetetelnosti. Pokud jde o druhou novou myšlenku, tj. komunismus, v jeho prospěch mluvilo, že svůj plán národní obnovy zaobalil do demokratického universalismu. Na národní úpadek a zradu elit komunismus nabízel – nebo se to aspoň zdálo – lék radikálnější a zároven modernější. Mladý Francouz mé generace, který vyrostl za války, aniž by se jí sám zúčastnil, mohl v komunistické myšlence živit iluzi, že se tak při práci na národní obnově dovrtí smysl demokracie. A to byl můj případ.

Situace mladého Němce, kterým jste byl tehdy vy, mi připadá – pokud to mohu posoudit – zcela odlišná. Poválečné Německo muselo myslet na národní katastrofu nacismu, kvůli němuž se stalo všude ve světě předmětem všeobecného odsouzení. Zůstalo však imunní vůči kouzlu komunistické myšlenky, protože ho zčásti dobyla Rudá armáda, která se pevně usadila v jeho vy-

chodní části. Tento stav věci uvolnil prostor koncepci totalitarismu, která se v té době těšila, jak píšete, „nepochybnému vzestupu“ v Německu, jako ostatně i ve Spojených státech. Právě v tomto prostoru jste napsal knihu o „fašismu ve své epoše“. Rozumím-li vám dobře, přece jen jste ve své knize váhal vyvodit z totalitní koncepce všechny důsledky. Obával jste se, že by to vypadalo jako byste vyzýval k znovusjednocení Německa proti SSSR. A tak zatímco ve Francii je antikomunismus odmítán z ideologických důvodů, v Německu je odmítán z vynucené opatrnosti a umírněnosti.

Zpočátku se tedy my dva ocitáme každý ve značně odlišné politické a intelektuální situaci. Ale tento stav netrvá dlouho, protože od poloviny 50. let patřím do první diaspory francouzských komunistických intelektuálů, kteří se s komunismem rozešli. A když v roce 1965 vychází francouzsky vaše kniha *Fašismus ve své epoše*, jsem jedním z jejích prvních obdivovatelů. Tedy přestože nesdílím všechny vaše soudy (zejména analýzu *Action française*, k níž se ještě vrátím), bez potíží jsem přistoupil na konceptuální schéma vaší knihy, podle kterého se fašismus (a nacismus) rodí z dvojí radikalizace kritiky liberalismu a marxismu.

Rok 1968 A ANTIKOMUNISMUS

Avšak poté, co se naše situace staly srovnatelné, znovu se rozcházejí po velké studentské bouři šedesátých let, která vyvrcholila v roce 1968. Píšete, že v Německu toto hnutí dospělo k odsouzení „zapadného imperialismu“. Současně mládež jaksi rehabilitovala NDR, a to do té míry, že se v ni spatřoval základ budoucího znovusjednocení Německa. Komunismus tak se zpožděním získal jakousi imunitu vůči kritice, které se těšil ve Francii o patnáct nebo dvacet let dříve. Naproti tomu ve Francii „revoluce“ (používám toho slova jen proto, že nenacházím lepší) roku 1968 vedla k opačným výsledkům. Francie rovněž zažila svůj maoistický proud vedle řady jiných směrů, z nichž některé byly radikálně liberální, jako např. hédonistický individualismus. Ale ani maoistický směr nebyl zdaleka jen neostalinský: ať se to zdá jakkoli bizarní, obsahoval libertariánské a anarchistické odstíny. A je charakteristické, že ve Francii kolem roku 1975 mnozí bývali maoisté s nadšením přijali Solženicynovo dílo. Jinak řečeno, osmašedesátý živil také antikomunismus. Právě díky Solženicynovi pojem totalitarismus získal v Paříži domovské právo. Úspěch mé knihy se dá připsat na účet pokračování toho, co tam začalo.

V tom spočívá výjimečnost francouzských intelektuálů v evropském Západu, kde myšlenkový vývoj probíhal naopak spíš v souladu s německým příkladem. Tím chci říci, že pojem totalitarismus zde postupně zrácel na vážnosti právě v době, kdy ve Francii se zpozděním nabýval své oprávnění.

ATMOSFÉRA NESMÁSENIVOSTI

Tehdy se téměř všude mávalo jedinečným rázem nacismu. A to nikoli proto, aby ho bylo možné lépe historicky pochopit. Právě naopak: z hrůzy ze zločinů, které spáchal, se mělo zakázat ho analyzovat. Pokud je každý pokus, každá snaha o posuzování fašismu (a nacismu) z historického hlediska – tím spíše pak o jeho srovnání s jinými současnými zkušenostmi – považován za provinilé „porozumění“ ve vztahu k jeho zločinům, pak historikům 20. století nezbývá než se odmíčet, nechťejí-li být obviněni z pomrtné spoluviny a komplicity. S touto atmosférou nesnášenlivosti, pro intelektuální práci tak nepříznivou, se ve Francii také setkám, zejména v tisku, ale není tak všeobecná, aby zabránila úvahám o tragédiích našeho století. Dokladem je i přijetí, jakého se dostalo mě knize, a to i u levic, dokonce i u komunistů, kteří o ní diskutovali, aniž by se pokusili mě diskvalifikovat.

Pokud jste se vy naopak stal předmětem skutečného procesu démonizace ze strany německé levic, zdá se mi, že je to v důsledku dvou druhů důvodů, kterými se vaše situace liší od mé. První druh důvodů spočívá v politických a „národních“ okolnostech Německa, které paradoxně čini otázku komunismu ožehavou právě v okamžiku zhroucení komunismu, jako kdyby otázka totalitarismu v našem století neustále pronásledovala německý osud. Druhá řada důvodů se týká vás osobně a je v centru naší diskuse. Dovolte mi, abych se k nim vrátil.

NĚMECKÉ TRÁPENÍ

Pišete mi, že nepatříte k nacionalistům ani na základě tradice, ani ze svého rozhodnutí, a že kdybyste byl Američan, Angličan nebo Francouz, psal byste zhruba totéž. Pokud jde o první bod, nemám důvod vám nevěřit: svědectví, které sám o sobě vydáváte, nelze vyvrátit. Ve druhém bodě je tomu však právě naopak. Jak vysvětlíte, že všichni vaši čtenáři ve vašich knihách vycítili zvláštní trápení německého občana poznamenaného tragédií svého národa a bezpříkladnou ztrátou vážnosti, která jeho zemi postihla v důsledku nacistických zločinů? Říkám-li všichni vaši čtenáři,

nemám na mysl jenom vaše odporce v Německu, ale například i sebe; já jsem vás četl neustranně a ostatně mi ta četba byla k prospěchu. Vezměme si vaše tvrzení, o němž jsme už diskutovali, a podle něhož fašistická hmota vzešla z hrozby bolševismu. Považuji ho za nepřesné v té míře, jak fašistická ideologie byla, zdá se mi, ne-li plně vypracována, tak přinejmenším ve svých hlavních rysech koncipována už před 1. světovou válkou, bez jakékoli souvislosti s tehdy zcela malou Leninovou stranou v carském Rusku. Avšak nezávisle na té debatě, jak nevidět v tom, co říkáte o druhém, následném rázu nacismu ve vztahu k bolševismu, pokus o diskulpování, ospravedlnění nacismu a o přilížení bolševismu? Jsou-li nacistické zločiny odpovědí na zločiny bolševismu, sice tím zcela pochopitelně nenabývají ráz méně zločinný, ale přece jen méně záměrný, méně první ve všech významech toho slova. Ale nechci se spokojit jen s tímto konstatováním zdravotního rozumu. Chci jít dál k jádru věci a znovu nastolit otázku fašistické ideje existující před fašistickým hnutím. Vy tak dobře víte, že „prehistorie“ fašismu, nezávislá na marxismu, existuje už před 1. světovou válkou, že ji věnujete první díl své knihy z roku 1965. A koho si vybíráte jako typického představitel této prehistorie? Maurras, zakladatele Francouzské akce (*Action française*).

VYBĚR MAURRASE

Dejme tomu, že jste nevybral francouzského spisovatele Maurrasa úmyslně, i když by bylo přirozenější, pokud jde o rodokmen fašismu a nacismu, obrátit se na italskou nebo německou politickou literaturu. Domyívám se, že jste to neudělal proto, že si stejně jako Heidegger myslíte, že fašismus je ještě víc dcerou Evropy než dcerou jednoho z evropských národů zvlášť. A to není nepravda. Nicméně mimořádná spoušť, kterou způsobil v Německu, bezpochyby opravňuje, aby se historik zaměřil zvláště na jeho německé prameny, kterými před 1. světovou válkou a za výmarské republiky dějiny myšlení hojně oplývají. Nevidím, kde jině by se dalo ve věci antiliberalního myšlení najít bohatší a radikálnější repertoár. Obrátíme-li se k Francii téže doby, přijímám bez problémů výklady našeho izraelského kolegy Sternhella, že tam tehdy existovala „prefašistická“ ideologie.

Ale zdá se mi, že Maurras je špatně zvolený příklad. Podle mého názoru – a ostatně i podle vašeho – ztělesňuje koncem 19. století francouzskou kontrarevoluční tradici, oslavu „organického“ preindividuálního společenství. Avšak právě z toho důvodu je

podle mě Maurrasovi cizí duch fašismu, který je revoluční, neruční nad hierarchickým světem minulosti, ale je naopak otevřen bratrské pospolitosti, která se má teprve vybudovat. Vzor francouzské absolutní monarchie je u Maurrassa vsudyprítomný, zatímco u Mussoliniho nebo u Hitlera (nebo také u Marinettiho či Jungera z počátku 30. let) nenajdeme žádné odkazy na minulý režim. Argumentaci by mohl doplnit rozbor příslušných filosofii; filosofie fašismu je založena na přitakání iracionálním silám života, Maurrasovu filosofii tvoří naopak pozitivistický racionalismus, převzatý od Augusta Comta. Pišete mi, že podle vás lze Maurrassa zařadit mezi prefašistické nebo parašafistické myslitele pro jeho postoj ke katolicismu: oslavuje katolickou církev, aniž by byl věřící. Má rád církev jako útvar, jako sociální organizaci, jako předobraz duchovní jednoty Francouzů. Nemůže však věřit v to, co církev učí; nikoli proto, jak tvrdíte, že by šel na své „svobodě svědomí“, ale proto, že jako racionalista nemůže podřítit svůj duch souhrnu iracionálních prvků víry. Tento postoj není pro něj mezi Francouzi 19. století ojedinělý. Před ním ho zastával už Napoleon, když podepisoval konkordát, a tento slav myslí širou sdílí voltairiánská buržoazie po roce 1848. Využívání církve k politickým a sociálním cílům je past, do níž padají i dobří katolíci, a co pak říci o těch druhých...

To, že zakladatelé Francouzské akce postavili katolickou církev do role duchovní moci národa, zatímco sami v její dogmata nevěřili, tvoří vskutku její základní rozpor. Rozpor, který nakonec přivedl pád Francouzské akce poté, co Vatikan toto hnutí odsoudil. Ale nevidím, v čem by měl být tento její rozpor originální nebo „revoluční“.

FAŠISMUS JE REVOLUČNÍ

Tím posledním adjektivem se možná dotýkám toho, co dělá moje pojetí fašismu od vašeho. Podle mě novost fašismu v dějinách spočívala v tom, že vymánila evropskou pravici ze slepé uličky, do které ho uzavřela myšlenka kontrarevoluce. Myšlenka kontrarevoluce v 19. století vskutku neustále vzešla v pasti rozporu: k vítězství porážkovála, užívát revolučních prostředků, ale nemožná si stanovit žádný jiný cíl než restaurovat minulost, z níž přece zlo vzešlo. Nic takového neplatí o fašismu: ten se už neúčtuje jako re-akce (návrát zpět) na revoluci, ale je naopak sám revolucí. Myslím, že tím, jak urputně zdůrazňujete reaktivní, reaktivující charakter fašismu, podceňujete jeho novost. Koneckonců

jde přece o to, pochopit obrovskou přitažlivost, kterou působil na masy ve 20. století, zatímco myšlenka kontrarevoluce nezískala v předchozím století nikdy takový vliv.

MELANCHOLIE

Končíte svůj dopis dotazováním o přítomnosti, které sdílím. Velmi správně poznamenáváte, že zároveň se zhroutecním sovětského komunismu se evropské veřejné mínění kuriózně posunulo směrem doleva. Čím víc kapitalismus triumfuje, tím víc je nezáviděn. Zánikem Sovětského svazu ztratil jednoho ze svých nejlepších postrkovačů, díky němuž mohl snáze představitovat výkladní skříň svobody. Je zbaven svého nejlepšího argumentu, totiž antikomunismu. Kritizování nešvarů kapitalismu je nenucenější, upřímnější a lehčí od okamžiku, kdy už se přitom nemusí navíc oslavovat policejní socialismus. Je na tom kuriózní, že evropská levice není volána k odpovědnosti ani za svou úslušnost vůči tomuto policejnímu socialismu, ani za to, že ho podporovala. Tím, že už používá myšlenky socialismu jen negativně, tj. jako kritiky kapitalismu, a tedy už se tím nehlásí k nějakému stávajícímu, existujícímu režimu, její diskurs se stal méně zranitelný. Nemusi už ospravedlňovat jinou společnost, protože už jiná společnost neexistuje. Může se spokojit s tím, že bude demokratickou společností kritizovat, že demokratická není, tj. že není schopna odpovědět na očekávání, která vyvolává, a na sliby, které dává. Evropská levice má teď kořeny už jen v nejstarším smru moderní demokracie. Ten spočívá v oddělení demokracie a kapitalismu: první se ponechá a druhý se zapudí, třebaže oboje tvoří spolu jednu a tytéž dějiny.

Takové je melancholické pozadí tohoto konce století. Jsme uzavřeni do jediného horizontu dějin. Jsme strženi do proudu, který nás unáší k uniformitě světa a k odcizení jedinců v hospodářství, odsouzení k tomu, abychom zpomatovali jejich účinky, ale aniž bychom mohli ovlivnit jejich příčiny.

Dějiny se nám zdají svrchovanější tím spíš, že jsme právě ztratili iluzi, že jim vládneme. Ale historik musí jako vždy reagovat proti tomu, co se v době, kdy píše, podobá neodvratnému osudu: příliš dobře ví, že takové kolektivní samozřejmosti jsou pomíjivé. Síly, které pracují na universalizaci světa, jsou tak mocné, že vyvolávají řetězení okolností a situací, které jsou neslučitelné s myšlenkou zákonů dějin, a tím spíš s možným předvídaním.

Méně než kdy jindy si můžeme hrát na proroky. Už i pochopit a vysvětlit minulost není tak snadné.

Přijměte, vážený kolego, výraz mé nehlubší úcty

François Furet
Paříž, 5. ledna 1997

Je levice antifašistická nebo antitotalitní?

Korespondence mezi Françoisem Furetem
a Jeanem Danielem

Dne 23. května 1993 jsem otiskl v č. 1489 časopisu *Nouvel Observateur* úvodník o televizním pořadu *Marche du siècle* (Pochod století), který se týkal knihy Thierry Woltona *Le Grand Recrutement* (Velký odvod, nakl. Grasset).

Konstatoval jsem, že jsme postaveni do procesu relativizace nacismu vzhledem k tomu, že se nakupila odhalená komunistických zločinů. Nacismus byl absolutním zlem. Hitler jeho zléčněním. V okamžiku, kdy začneme říkat, že Hitler je roven Stalinovi, zlo přestane být absolutní, stane se relativní. To je totalitarismus o dvou tvářích, který se popřípadě může stát Absolutněm zlem.

To mi připadá normální, ale chovám obavu, že v okamžiku, kdy nestvůra (nacistická nebo komunistická) přestane být jedinou nestvůrou, se náhle bude zdát trochu méně nebezpečná.

A dodal jsem: „V žádném případě by nemělo dojít k tomu, aby relativismus znovu zpochybnul základní rozhodnutí: rozhodnutí všech bojovníků proti nacismu, mezi nimiž bylo, jak Daniel Cordier skvěle prokázal, velké množství antikomunistů. Jestliže je Hitler roven Stalinovi, proč se stavět na odpor jednomu více než druhému? Z jakého důvodu volit dokonce i během války spíše Sovětský svaz než hitlerovské Německo? Tím spíše, že mezi oběma mocnostmi Zla existoval v roce 1939 německo-sovětský pakt, který by byl mohl vydržet.“

Je tedy zřejmé, že nebylo možné spojit se s Německem, aby byl poražen Sovětský svaz; člověk mohl být naproti tomu zcela antinacistou a bojovat proti SSSR a zcela antibolševikem a bojovat proti nacismu. Ale nepřítel byl jeden: Hitler. Po boku jediný společník: Churchill.

Domníval jsem se, že nic z toho nemohlo podráždit mého přítele François Fureta. Dokonce bych řekl: právě naopak. Ostatně jsme na toto téma vedli při každé příležitosti myšlenkové boje a dlouhé telefonické rozhovory.

Ale, aniž bych to věděl a chtěl, když jsem namířil na Thierry Woltona, který nakonec viděl téměř ve všech velkých antinacis-
tech lokaje Sovětského svazu, dotkl jsem se Françoise Fureta, který se v daném případě pustil do obrany Thierry Woltona, nikoli proto, co říkal, ale proto, že se na něj příliš útočilo.

V každém případě po otáčení úvodníku jsem dostal dopis, který si čtenáři *Commentaire* přečtou a na něj jsem napsal následující odpověď.

Musím dodat, že François Furet a já jsme v tomto sporu nesc-
trvali víc než dvacet čtyři hodin. Hned poté jsme pokračovali ve
výměně dopisů a telefonů ještě bratrštěji než kdy předtím.

Jean Daniel

Je levice antifašistická, aniž by byla antitotalitní?

François Furet

Jeanu Danielovi v neděli 23. května 1993

Můj milý Jeanc,

právě jsem se vrátil z Polska a přečetl jsem si poněkud kon-
sternován Tvůj úvodník na tento týden. Poněvadž se mi zdá, že
v něm chceš mimo jiné vyvrátit jednu z mých předchozích statí,
v níž jsem mluvil o nutnosti přepracovat 20. století, mám potře-
bu s Tebou opět diskutovat.

Proč v této věci vyvolával Faurissonův přízrak? To je zstrašo-
vání, které Tě není hodno. Faurisson popírá vyhlazování Židů na-
cisty v plynových komorách. Absurdní a morálně děsivé popření,
které ovládá jeho život, nemá s naší debatou nic společného.

To, co je v sázce, je způsob jak nakládat v dějinách století s ko-
munismem a nacismem. Nikdo netvrdí, ani nenažnačuje, že oba
režimy jsou totožné, jak implikuje Tvé pobouření – znaménko =.
Problém spočívá v tom, zda je oprávněné je srovnávat. Komunisté
to vždy vehementně popírali, a dokonce to v době, kdy byli silní,
ve jménu „antifašismu“ zakazovali. Zájem, který na tom měli
a mají, je pochopitelný: zaradit komunismus do tábora demokra-
cie. Je srozumitelná také síla tohoto tabu ve francouzské levici,
jejíž dva krystalizační body 20. století jsou rok 1936 a léta 1944-
1945. Ale je zřejmé, že tento zákaz, který si neutěšitelní zvrtní-
li jako kvazináboženskou pravdu, nedovoluje, aby byl komunis-
mus promyšlen ve své nejhlubší podstatě – která je totalitní.
Z Paříže to lze popřípadě ignorovat, protože KS nebyla nikdy

u moci. Ale z Moskvy, Bukurešti, Varsavy či z Havany? Kdy skon-
čí arogance francouzských intelektuálů, kteří berou národní zku-
šenost za universální historii?

Dodávám, že srovnání fašismu a komunismu či spíše nacismu
a komunismu (neboť režim Stalinův a režim Hitlerův měly více
společných bodů než Mussoliniho režim s režimem Hitlera) lze
najít všude v evropském myšlení již od roku 30. let: u Kautské-
ho, Orwellů, ve Francii u Simony Weilové, Mause, Bouglého, Elie
Halévyho atd. (abychom mluvili jen o spisovatelích, kteří byli ne-
přátelští vůči oběma režimům), ale mohli bychom citovat také ty,
kteří s oběma sympatizovali, jako Drieu, Bernard Shaw a řada
méně známých jmen v německé „nacionálně-bolševické“ pravici).
Po válce tu máš Hannah Arendtovou, Arona a řadu dalších. Po-
střední, strhující kniha Alana Bullocka, velkého anglického histo-
rika hitlerismu, je věnována paralelnímu životopisnému zkoumá-
ní Hitlera a Stalina. Strávil jsem jistý čas pročitáním této bohaté,
podle mého názoru často vynikající literatury, jejímž základem je
srovnávání hitlerismu a stalinismu. Mnohem více vysvětluje to,
co se v tomto století stalo, než dichotomie fašismus/antifašis-
mus. Neboť evropská tragédie, která se osnuje po první světové
válce, je trojrozměrnou a nikoli dvojrozměrnou tragédií. Ostatně
důkazem toho je – aniž bychom mluvili o epizodě let 1939-1941
– že porážka fašismu ponechala tváří v tvář komunismu a de-
mokratic. Sovětský vojáci, kteří bojovali s nacisty v letech 1941-
1945, bojovali za svobodu, nikoli však jejich vůdcové. Jejich ví-
tězství odbilo hodinu svobody na Západě a hodinu nového otroc-
tví na Východě.

Zkrátka jsem více než kdy předtím přesvědčen, že v tomto sto-
letí existovaly dva zločinné režimy, nikoli jen jeden. Cožpak prav-
divý pohled na sovětský komunismus oslabí morální odsouzení
nacismu? Proč by tomu tak mělo být? To by bylo příliš smutné,
kdyby zlověstný svět židovské genocidy byl použit jako prostředek
zapomnění nebo zakrývání desítek miliónů lidí, kteří se stali obě-
tí sovětského teroru. Oběšenci z Norimberku měli mezi svými
soudci vrahy z Katyně. To nezlehčuje jejich zločiny. Ale to by ta-
ké nemělo amnestovat tyto jejich soudce! Katyně zůstane Katyní,
i když ji nacisté využili ve své propagandě. Poláci mají také právo
na svou paměť.

Argument, podle něhož marxismus-leninismus vychází na
rozdl od nacismu z rodokmenu demokracie, je pochopitelně
pravdivý, ale nemá význam zproštění vln, který mu Ty propůjču-

ješ. Nejprve proto, že dějiny se netvoří, dokonce ani podle svědectví marxistů, záměry, ale činy: nevidím důvod, proč by měla tragická historie Sovětského svazu téžít z posmrtné Marxovy přimluvy. A potom, obě hnuť, jak potvrzují dějiny, a ty naše zejména, vyvolávají společně vášně, nenávist k buržoaznímu individualismu a ke křesťanství a vyzvedávají kult jednoty národa. Nakonec můžeme ještě podtrhnout, že komunistická ideologie tím, že pochází z vědeckého pramene a universalistické tradice, vytváří nebezpečnější lež než nacistická ideologie, která je mnohem primitivnější, a tudíž méně klamavá.

A ještě poslední slovo, můj milý Jeane. Jsem nešťastný při myšlence, že se *Le Nouvel Observateur* stává místem netolerance. Joffrin zakazoval číst Yonneta. Máme teď sdílet kanonickou interpretaci 20. století pod záminkou, že ona jediná je „politicky korektní“? Ty nám našeptáváš, že jakákoli jiná interpretace než ta tvá rehabilituje fašismus. Nic není méně pravdivé. Nejnálchavějším povinností francouzských intelektuálů je vydat konečně dělení děsivému Orwellovu tvrzení: „Levice je antifašistická, není antitotalitní.“

Máš-li v příštích týdnech volný oběd či chvílku času, rád bych s Tebou o tom všem mluvil osobně: tento problém nás bude zajímat po celý čas, který nám zbývá, jak bys to řekl Ty. Na konci Ti sdělují, že na rozdíl od Tvého posledního úvodníku, ten předposlední se mi moc líbil.

Přátelsky

François Furet

Musíme soudit podle činů a podle záměrů

Jean Daniel

François Furetovi, pondělí 31. května 1993

Můj drahý François,

dostal jsem Tvůj dopis až poté, co vyšel můj poslední úvodník, kde jsem pocítil neobyčejnou potřebu upřesnit, že v mých očích byla jen jedna totalita a že nemohla mít několik tváří. V podtextu mním tvář nacismu a tvář komunismu. Prostě jsem si přečetl článek Annie Kriegelové, která mi nejprve adresovala přátelský pozdrav, a potom se snažila dost hrubým způsobem postavit nás do protikladu.

Ty jsi tedy četl můj předposlední úvodník „poněkud konster-nován“. Já četl Tvůj dopis s posmutnělým a chvílemi podrážděným úzase. Skutečnost, že ses mohl domnívat, že jsem při redigování toho, co jsem napsal, měl na mysl Tebe, mne nejprve uvedla do rozpaků, ale potom mne zneklidnila. Jak ses mohl poznat v myšlenkovém postupu, který patří připisuji některým lidem, k nimž se vrátím adresněji? Myslel jsem, že jsem Ti ukázal, že vim vše o tvé dráze, že jsem Tě na ni doprovázel v téměř neutrálním úcastenství a že jsem se hlavně na Tebe odvolával, když jsem si kladl cíl, který byl bezpochyby příliš domyšlivý, *odmarxizovat levice*. Během jedné veřejné přednášky v Národní knihovně jsem silně zdůraznil tvou věrnost jistému levicovému proudu a blahopřál jsem si, že ukážeme, Ty a já, že levice může být anti-totalitní.

V šestnácti letech jsem odkryl totalitarismus nikoli v nacismu, ale díky Gidovi v komunismu. Obrnil jsem se proti němu během německo-sovětského paktu. Vyprávění španělských revolucionářů, kteří se připojili k Leclercově divizi v Tripolsku, mi odhalilo skrytou tvář války ve Španělsku. Při osvobození jsem nepocítil pokušení konvertovat ke komunismu díky Camusovi a textům Simony Weilové, které publikoval a které jsem četl v rukopisu. A nakonec patřím ke generaci, poznamenané dvěma knihami: knihou Margarety Buber-Neumannové, která prošla z hitlerovského koncentračního tábora do tábora stalinského, a knihou Život a osud od Grossmanna, který měl stejné bohaté zkušenosti. Nevim, zda levice je, jak říká Orwell, více antifašistická než antitotalitní. Vim, že jsem jako člen levice nikdy nesdílel okouzlení, které by mne přimělo zřít se svobody.

Ve svém úzase jsem byl nicméně zneklidněn, že ses mohl identifikovat s těmi, které usvědčuji. Domníval jsem se (měl jsem to ovšem upřesnit, ale neměl jsem chuť obnovit debatu na toto téma), že jde o větu Thierry Woltona a o přijetí, jakého se této věti dostalo od několika bývalých komunistů v *Le Figaro Littéraire*. Citují: „Všichni, kdo věřili, že musí zvolit Moskvu proti Berlínu, prokázali, že jsou naivní nebo zrádlní.“ Tato věta mi připadá nepřijatelná. Zdá se mi, že zpochybňuje odpor proti každé totalitě. Připadá mi, že pod záminkou odhalení podezřelých motivací jistých odbojářů, blízkých komunistické straně a blízkých sovětským agentům, dává tato věta zelenou procesu s celým odbojem. Řekneš mi, že s tím souhlasíš. Nikdy jsem o tom nepochyboval, protože jsem četl Tvé texty a protože Tě znám. Ale Ty jsi to nepozna-

menal. A věc je taková, že z jiných důvodů ses zaručil, aniž jsi to opravdu chtěl, a to mohu dosvědčit, za Woltonovu knihu. Budeš se mnou souhlasit v tom, že Tvůj první článek o Woltonovi byl kvapný, a jak to říct, účelový. Zeela zahloubán ve svém projektu přepracovat století, čerpal jsi z argumentů, které ti vyhovují. To prokazují opravy, s nimiž jsi na můj návrh souhlasil.

Ale ještě jednou – nejde o Tebe. Když jsem projevil své znepokojení – posud moji toleranci – přímo Thierry Woltonovi, jak myslí zmíněnou větu, zamotal se do protestů a projevil litost, aniž by jeho vysvětlení zaplašila podezření v otázce zpochybnování odbojářů, a to bez ohledu na přímou míru škodlivosti obou totalit. A když jsem vzápětí čel komentáře, které provázely Woltonovu obranu o procesu Jeana Moulina, měl jsem pocit alarmující úchytky. Dobře chápu, že svým trvaním na nuancích obtěžuji. Rovněž nemám ve svém antitotalitarismu rád Yonnctovu knihu. Oba autoři znovu zvažují, upravují, a jak bys řekl Ty, přepracovávají, aby si vyřizovali podezřelé účty.

Nikdy jsem nepomyslel na to, že bych chtěl vyvracet tvá tvrzení. Nečtrpádá mi tedy nedůstojné to, že jsem se zmínil o Faurisonovu *revizionismu*. Dokonce jsem si dal záležet, abych ho postavil do protikladu s tím, čemu říkám *relativismus*. Je pravda, že taková relativizace je na místě a někdy je oprávněná. Řečeno jinak, když bych měl na mysl Tebe, což není pravda, neurázel bych Te. Relativizace spočívá v prohlášení Hitler = Stalin. Řikáš, že to nikdo netvrdí? Nebudu citovat zbytečně mnoho. Nás přítel Sempron to řekl účtyhodným a jemným způsobem. Dále to je první věta knihy Bernarda-Henry Lévyho *La Barbarte à visage humain*. Glucksmann netvrdil nic jiného a Jurij Afanasjev, s nímž jsem psal knihu, prohlásil, že Stalin je horší než Hitler. To mne nešokovalo. V současné diskusi mne to vedlo k přemýšlení, co to ohlašuje. A nahnal mě to strach.

Přijďme k tomu, co je pro mne jádrem diskuse. Kdybys četl mé texty se stejnou pečlivostí, jako čtu já Tvoje, věděl bys, že k mým utkvělým myšlenkám patří snaha pochopit, proč se člověk stává komunistou. K tomuto bodu chci ještě poznamenat: máš větší oprávnění než já, abys rozhodoval o tom, čím se člověk zabývá historici. Máš za to, že je nutné soudit podle činů a nikoli podle záměrů. Historie takto omezená mne nezajímá. Kdybys stanovil takové hranice, neobdivoval bych portréty, kterými vymezuješ, buduješ a ilustruješ své práce o Francouzské revoluci. Podle mého názoru nejlépe se Ti podařil portrét Robespiera

la tuto poznámku Ti dlužím s ohledem na svou oblibu v dvojznačnosti). Bez vytváření plánů, programů, ambicí a smů, zkrátka bez záměrů, čím by byly dějiny?

Vzrušuje mne otázka, proč se člověk může stát komunistou. Protože ty čítáš všechno, nezapomeň na literaturu. *Hommes de bonne volonté* (Lidé dobré vůle) Julese Romaina, některé texty Romaina Rollanda a Elia Vittoriniho. A hlavně *The God that failed* (Bůh, který zklamal), sbírku svědectví Stephena Spendera, André Gida, Koestlera, Ingazio Silona atd. Jurij Afanasjev, jehož nehodlám přecenit, napsal do naší knihy vyprávění, jakým způsobem prožíval v mládí své komunistické nadšení. V hrubých rysech řekneme, že bolševismus je nestvůrně totalitní výsledek. Ale komunistický sen nesmíme vidět jen u esenských nebo ve prvních křesťanských sektách, u paraguayských jezuitů nebo ve Fourrirových dílnách. Musíme odkrýt jeho známky a sledovat stopy v myšlení mladého muže, který se jednoho dne rozhodne přijmout legitimaci Srany. Mezi přihlášením se ke komunismu a bolševickou praxí je propast plná dvojznačností, která vysvětluje trvalost takového okouzlení. Co by se stalo s historikem, který by ztotožnil počáteční kroky mladého komunisty s mladým nacionalistou. Něco takového si nemyslíš? Tim lépe! Nejsi to Ty, na koho se obracím.

Chci se nyní vrátit ke smutku nad „netolerancí“, kterou prokazují moji noví přátelé z *l'Observateur*. Uhodněs, jaká může vzniknout vzdálenost mezi zakladatelem časopisu a jeho pokračovateli, dokonce a zejména i tehdy, jsou-li to ti nejlepší. Tvá úvaha mi připadá obzvláště nespravedlivá. Během cesty do Jeruzaléma jsem se svěřil Jeanu-Claudovi Casanovi se sctářskou arogancí některých jeho spolupracovníků v *Commentaire*. Protože to je člověk mimořádných kvalit, zpřesnil s humorem, že byl jednoznačně na levém křídle pravice, a že někteří jeho přátelé nechovali úctu k těm, kteří se zdrželi v tzv. levicovém táboře. Mohu říci, že antikommunismus jím stále připadá podezřelý, pokud ho projeví lidé z levice, protože nenávidí sociální demokracii. Podivným obratem situace je opět nutné být na pravici, aby člověk nebyl podezřelý ze shovívavosti vůči komunismu. Právě ve jménu relativismu jeden ze spolupracovníků tohoto časopisu pranyřoval Lecha Wałęsu, který se provinil tím, že se dostal k moci, aniž by čekal na osvobození Ukrajiny a baltských republik. Když jsem vsadil na Gorbačova, Jean-François Revel, opíraje se o jednu z knih Françoise Thomové, odhalil mou sociálně-demokratickou naiv-

nost, která je vždy nakloněna reformátorovi komunismu. Není jediné hodnotné knihy od všech těchto panů, která by se nesiala předmětem vážných a podnětných recenzí v *Le Nouvel Observateur*. Kde tedy je netolerance? Na které straně? Vskutku mnoho bývalých komunistů (mezi něž jsem Tě nikdy nepočítal), přenesli do pravice starou a živelnou nenávisť, které je komunistická strana (a marxisté obecně) naučili vůči sociální demokracii.

Můj milý François, budu se těšit o to více, až tě uvidím. Z toho, že jsi četl tento dopis. City, které vyjadřuje, jsou ovládnuty věrností.

Jean Daniel

P. S. Další věc, která mne zklamala, je to, že mne tak málo znáš: některé sionistické kruhy mi vyčítaly, že jsem odvrhl judeo-centrismus. Myšlenka, že se od svého narození budu na vývoj lidstva dívat mřížemi genocidy, mi není vlastní. Není mi cizí. Chápu, že oběti si na ni zvykly. Ale já ne. Neboť tato myšlenka, a to jsem napsal, vede k ospravedlnění perzekucí, protože je zhodnocuje jako vyvolenost. Pokud absolutní zlo bylo pouze zlem, které trestalo Židy, bude perzekuce vždy božská. A Hitler se tak stane jejím nástrojem.

J. D.

II.

Zapomnění komunismu a paměť nacismu aneb o měření dvojitým loktem

Diskuse

A. Besançon s T. G. Ashem,

V. Bukovským, Z. Brzezińským,

J. Danielem, A. Fontainem, P. Chaunu,

M. Howardem, L. Kołakowským,

J. Lesournem, S. Leysem,

N. Podhorszem, M. Maliou, R. Pipesem,

J.-F. Revelem

Paměť a zapomnění komunismu

Alain Besançon

Mezi historiky panuje dost obecná shoda názorů v tom, že komunismus bolševického typu a nacionální socialismus jsou do jisté míry příbuzné. Líbí se mi, jak to vyjádřil Pierre Chaunu: různovaječná dvojčata. Obě tyto ideologie se chopily moci ve 20. století.¹ Kladou si za cíl vybudovat dokonalou společnost tím, že vymytí zdroj zla, který tomu překáží. V jednom případě je takovým zhoubným základem vlastnictví, tudíž vlastníci. A protože zlo existuje i po „odstranění vlastníků jako třídy“, představují pak princip zla všichni lidé zkažení duchem „kapitalismu“, který se vešel i do samotné komunistické strany. V druhém případě zhoubný základ spočívá v takzvaných méněcenných rasách – jde především o Židy. Protože však zlo přetrvává i po jejich vyhlazení, je třeba ho pronásledovat v dalších rasách, dokonce i v „arijské rase“, jejíž čistota je poskrvněna. Komunismus i nacismus se pro svou legimititu dovolávají autority vědy. Oba mají v úmyslu přechovat lidstvo a vytvořit nového člověka. Obě tyto ideologie o sobě tvrdí, že jsou dobročinné. Nacionální socialismus chce dobro německého národa a prohlašuje, že vyhlazením Židů prokazuje lidstvu službu. Leninský komunismus chce dobro rovnou pro celé lidstvo. Tento universalismus mu dává obrovskou výhodu oproti nacismu, jehož program se nchodí na export. Obě doktriny nabízejí vznešené ideály, které jsou schopny vzbudit nadě-

1 Obě mají kořeny v německé romantické filosofii, i když ne ve stejném okruhu. Velcí romantičtí filosofové samozřejmě nenesou žádnou odpovědnost za tyto přisrčné bastardi potomky. Jsou to opravdu dvojčata, ale jedno z nich se narodilo – cí spis uchopilo moci – asi tak o 15 let dřív než druhé. Z toho vyplývá, že nacismus se dá zčásti analyzovat jako reakce na bolševismus (ale jen zčásti, protože ho na tuto reakci nelze redukovat). Nacismus napodobil několik institucí bolševismu: politickou policii, koncentrační tábory, propagandu. Platí to však i obráceně: Stalin se u Hitlera též někdy přiučil. Z „moci dlouhých nohů“ převzal myšlenku „velké čistky“, zahájené v prosinci 1934. Počet obětí štědrě znanobil přibližně tisíckrát.

nou oddanost a hrdinské činy. Zároveň však také ukládají právo a povinnost zabíjet. Citujeme Chateaubrianda, který je zde pro rocky: „V jádru těchto různých systémů spočívá přiznaný nebo za samozřejmý považovaný ték: zabíjení.“² V. Hugo napsal: „Můžeš klidně zabít tohoto člověka.“ Nebo celé kategorie lidí. Což (také tyto doktríny dělaly, když se chopily moci, a to v takovém rozsahu, jaký dějiny doposud nepoznaly. A proto v očích těch, kdo stojí vně systému, jsou nacismus a komunismus zločinné. Jsou zločinné stejnou měrou? Zkoumal jsem oba tyto systémy. Znáám rekordní intenzitu zločinů nacismu (plynové komory) i rekordní rozsah zločinů komunismu (více než sedesát milionů mrtvých). Vím také, jakou zkázu duši a myslí oba způsobily. Domnívám se proto, že není na místě vstupovat do této nebezpečné diskuse a že je třeba odpovědět zcela jednoduše a rázně: ano, oba jsou stejně zločinné.

OTÁZKA

Otázkou je, jak je možné, že dnes, tj. v roce 1997, s těmito systémy zachází dějinná paměť nestejně, takže se dokonce zdá, že se na komunismus zapomíná. Není třeba se dlouze šířit o samotném faktu tohoto nerovného zacházení. Polská opozice s přímaseem katolické církve v čele doporučovala zapomenout a odpuště už v roce 1989. Ve většině zemí, které se vyprostily z komunismu, nepadalo v úvahu potrestat funkcionáře, kteří po dobu poddané. Kromě východního Německa a České republiky bylo komunistům povoleno, aby zůstali v politice, což jim tu a tam umožnilo znovu se dostat k moci. Diplomatičtější personál i političtější aparát v Rusku a v ostatních republikách zůstal na svých místech. Na Západě se k této faktické amnestii souhlasně přikyvovalo. Potvrzení bývalých nomenklaturních kádrů ve funkcích se přirovnávalo k thermidorskému vývoji bývalých jakobinů. Od jisté doby naše média znovu s oblibou hovoří o „epopeji komunismu“.³ Minulost francouzské komunistické strany v Kominter-

2 A. Chateaubriand dodává: „Zmasakrujte nelitostně všechno, co lidstvu brání postupovat vpřed. Člověk říká: Vyléčení našich politik spočívá ve smrti. Ale smrt nechává zlo žít, a zabíjí jen zlého. Nebesa praví: Je to tupělost. Trpělivost zabíjí zlo a nechá zemřít zlého“ (*Mémoires d'outre-tombe*, IV, XII, 7).

3 Dobrovolníci interbrigád získali ve Francii slatut válečných veteránů. Poté, co dobojovali ve Španělsku, však někteří z nich nevytáhli paty z domu po celou dobu německé okupace své země.

ně, jak se patří vyložená a dokumentovaná, nijak ncbraňi, aby tato strana byla přijata do francouzské demokracie.

Naproti tomu *démocratie mémoriale* nacismu, na sto honů vzdálené i od sebe menšího náznamu promlčeni, se zdá neustále den ze dne zotřovat. Rozsáhlá literatura na toto téma se rok co rok rozrůstá. Muzea a výstavy právem připomínají nacistické hrůzy.⁴

Konzultujeme dokumentační servis jednoho velkého francouzského večerníku.⁵ Podle klíčových slov rozliďme „témata“, zpracovaná od roku 1990 do 14. června 1997 (kdy jsem databázi prohlížel). U slova „nacismus“ je 480 zmínek, u slova „stalinismus“ 7 zmínek. „Osvětim“ – 105 zmínek, „Kolyma“ – 2 zmínky. „Magadan“ – 1 zmínka, „Kuropaty“ – 0, „Hladomor na Ukrajině“ (5-6 milionů mrtvých v r. 1933) – 0. Tento průzkum má přirozeně jen orientační hodnotu. Alfred Grosser řekl o své knize *La Mémoire et l'Oubli* (Paměť a zapomnění): „Žádám, aby se při zvažování od-povědnosti za minulé zločiny uplatňovalo stejné měřítko pro všechny.“⁶ Má jistě pravdu, je to však velmi obtížné. Já sám bych se až dnes, a to jen jako historik a ne jako soudce, pokusil vysvětlit *si-ne ira et studio* (bez stranického zaujetí) tyto skutečnosti. Nemožu je vysvětlit vyčerpávajícím způsobem. Mohu však přinejmenším sestavit neúplný seznam faktorů, které hrají roli.

SEDMERO ODPOVĚDÍ

1) Nacismus je lépe znám než komunismus, protože jeho „skříň plnou mrtvol“ otevřela dokořán spojenecká vojska, a protože více západoevropských národů s ním mělo přímou zkušenost. Často jsem se ptal studentů, zda vědí o umělé vyvolaném hladomoru na Ukrajině v roce 1933. Neslyšeli o něm nic. Nacistické zločiny měly převážně fyzickou povahu. Nacismus mravně nenakazil své oběti a svědky, protože se od nich nevyžadovalo, aby se s ním ztotožnili. Jeho zločiny se tedy dají snáze zjistit, jsou očividné. Plynová komora, určená k průmyslovému vyhlazení vy-mezené části lidstva, je něčím unikátním. Gulag a Laogai jsou nadále zahaleny v mlze, zůstávají něčím vzdáleným, známým jen

4 I ten nejmenší intelektuální kontakt s nacismem, a to i v době, kdy jeho zločinnost nebyla ještě známa nebo se teprve rodila, stačí k tomu, aby slavní umělci a spisovatelé jako Cloran zitrařili svou čest. Ve stejném roce, kdy došlo k odhalení Cloranova předválečného poblouznění, byla v prestižní francouzské edici *Périade* za jednolátné chvály vydána díla I. Aragona. O jeho dlouhém stalinistickém období se nikdo ani nezmínil, leda na jeho omhu.

5 Francouzský Miniel, kód 3617 LMDOC.

6 Francouzský deník *Le Figaro*, 16.11.1989.

nepřímou, s výjimkou Kambodži, jejíž hromadné hroby se dnes otevírají.⁷

2) Uchovávaní paměti Šoa se ujal židovský národ. Byla to pro něj morální povinnost, která se váže k dlouhé řadě vzpomínek na různá pronásledování. A také povinnost náboženská, spjatá s chválou či jobovskými zanicením tážáním Hospodina, jenž přislíbil, že bude bránit svůj lid, a který trestá nespravedlnost a zločin. Celé lidstvo musí tedy vzdát díky židovské paměti, že pietně zachovala archivy Šoa.⁸ Záhada vězí v národech, které zapomněly. O těch bude ještě řeč. Dodejme, že od doby, kdy došlo k té události, křesťanský svět zpytuje svědomí a je hluboce zasažen touto nezhofitelnou ranou.⁹

3) Nacismus a komunismus se uchytily v magnetickém poli polarizovaném pojmy levice a pravice. Jde o složitý jev. Na jedné straně levicová myšlenka doprovází postupný vstup sociálních tříd do demokratické politické hry. Je však třeba poznamenat, že vzestup americké dělnické třídy vyloučil myšlenku socialismu, a že dělnická třída v Anglii, Německu, Skandinávii či Španělsku, jejíž síla vzrůstala, ve své většině odmítla myšlenku komunismu. Pouze ve Francii a v Československu bezprostředně po válce, a později v Itálii, se komunismus dokázal ztotožnit s dělnickým hnutím, a mohl se tak stát plným právem součástí levice. Dodejme, jak připomněl François Furet, že někteří francouzští historikové a obdivovatelé Francouzské revoluce (jako třeba Mathiez), dávali Říjnovou revoluci z roku 1917 zcela samozřejmě do souvislosti s rokem 1792 a bolševický teror přirovnávali k teroru jakobínskému. Na druhé straně si mnozí předváleční historikové živě uvědomovali socialistické či proletářské kořeny italského fašismu nebo německého nacismu. Svědčí o tom klasické dílo Elie Halévyho *Histoire du socialisme européen* (Dějiny evropského socialismu) z roku 1937. Třetí kapitola páté části je věnována socialismu fašistické Itálie, čtvrtá kapitola se věnuje nacionálnímu socialismu. Tím, že se nacismus prohlášoval za protikapitalistický, že vyvlastňoval či odstraňoval bývalé cily, že na sebe bral

7 Neslyšel jsem, že by novináři, kteří ve své době vitáli „osvobození města Phompenh“ a pěli chválu na Pol Pota, měli včítky svědomí a že by pod jejich tihou odesli do kláštera.

8 Jak mi řekl Henri Amouroux, slavný Leninnův film Šoa nebyl nikdy promítán ani v Sovětském svazu, ani následně v Rusku. Za sovětského režimu bylo zakázáno zmínovat se zvláště o Židech, neboť v rámci obecné klasifikace režimů existovaly jen „oběti fašismu“. Dnes možná panuje obava, že by si diváci vybavili obdorné události, jichž byli sami svědky.

9 To neplatí o muslimech, kteří mají dojem, že se jich to do té míry netýká.

revoluční podobu, měl určité oprávnění figurovat v dějinách socialismu, což by dnes bylo nemyšlitelné.

4) Válka tím, že západní demokracie navázaly vojenské spojení se Sovětským svazem, oslabil obranné látky a odolnost vůči komunistické myšlence (odolnost, která přitom v okamžiku podepsání paktu mezi Hitlerem a Stalinem byla velmi silná), a způsobila jakési intelektuální zablokování. Má-li demokracie bojovat s patřičným zápallem, potřebuje k tomu, aby její spojence požíval jisté úcty; a v případě potřeby mu úctu propůjčí. Sovětské vojenské hrdinství nabylo čisté vlastenecké podoby, jak k tomu vybízel tehdy i Stalin; komunistická ideologie se mzcitím skrývala, byla uložena do rezervy. Na rozdíl od východní Evropy neměla západní Evropa přímou zkušenost s příchodem Rudé armády. Pohlíželo se tedy na ni stejně jako na ostatní spojenecké armády, jako na armádu osvoboditelskou. Tak to ovšem nevnímali obyvatelé pobaltských zemí ani Poláci. V Norimberku stáli Sověti na místě soudců.¹⁰ Demokratické země přinesly velké oběti, aby byl poražen nacistický režim. K zadržení expanze sovětského režimu se už obětovaly méně a v poslední době mu za účelem stability dokonce pomáhaly přežít. Sovětský komunismus se zhroutil sam od sebe a do své vlastní nicoty, aniž by k tomu západní demokracie příliš napomohly. Jejich přístup nemohl být nestranný, jejich úsudek nemohl být vyvážený, ani jejich paměť nezaujatá.

5) Jedním z velkých úspěchů komunistického režimu je to, že rozšířil a postupně prosadil svou vlastní ideologickou klasifikaci moderních politických režimů. Lenin jí zjednodušil na protiklad socialismu a kapitalismu. Stalin tuto dichotomii zachoval až do třicátých let. Kapitalismus neboli imperialismus zahrnoval libेरální, sociálně demokratické, fašistické a konečně i nacionálně socialistické režimy. A proto mohli němečtí komunisté zaujmout k „sociálfašistům“ [tj. sociálním demokratům, jak je občas komunisté označovali, pozn. M.N.] stejný postoj jako k nacistům. Když však Stalin zavedl politiku takzvané lidové fronty, klasifikace se změnila a vypadala takto: socialismus (tj. sovětský režim), buržoazní demokracie (liberální a sociálně demokratické) a nacionální fašismus. Pod název fašismus spadaly nacistismus, mussolini-

¹⁰ Je známo, že sovětský prokurátor chciel nacistické vedoucí činitele obvinít ze zločinu v Katyni. Američtí, angličtí a francouzští soudcové dosáhli toho, že La-Bylo potřeba počkat až na pád komunismu v Rusku, aby byla oficiálně uznána vina sovětské vlády. Žádný z žijících viníků katyňského masakru nebyl soudně stíhán.

ovský fašismus, různé autoritářské režimy vládnoucí ve Španělsku, Portugalsku, Rakousku, Maďarsku, Polsku atd., a konečně extrémní pravice liberálních režimů. Například Chiappe byl ply-nule spojen s Hitlerem; mezi nimi byli Franco, Mussolini atd. Stí-rála se tak specifická nacistická, který byl navíc napevno přira-zen na pravici, na níž vrhal svůj temný stín. Stal se absolutní pravíci, zatímco sovětský režim byl absolutní levicí. Je s podivem, že v zemi jako Francie se tato klasifikace hluboce vryla do histo-rického vědomí. Vezměme naše učebnice dějepisu pro střední a vysoké školy. Setkáme se tam obvykle s následujícími rozli-šením: sovětský režim, liberální demokracie s levicí a pravíci, fa-šistické režimy, tj. nacistismus, italský fašismus, španělský fran-kismus atd. To je zmiřněná verze sovětské vulgáty. Naproti tomu jen málokdy najdeme v těch učebnicích správnou klasifikaci, na níž se shodují současní historikové (a kterou navrhla už roku 1951 Hannah Arendtová), totiž spolu jediné dva totalitní režimy, tj. komunismus a nacistismus, dále režimy liberální a konečně re-žimy autoritářské (Itálie, Španělsko, Maďarsko, Latinská Ameri-ka), které odpovídají klasickým kategoriím diktatury a tyranie, známým už od Aristotela.¹¹

6) Skupiny schopné uchovávat paměť komunismu jsou slabé. Nacistismus trval dvanařt let, evropský komunismus v různých ze-mích padesát až sedmdesát let. Dlouhé trvání má za následek ja-kousi autoamnestii, sebecmilostivost. Během té nesmírně dlouhé doby, co komunismus trval, byla totiž občanská společnost ato-mizována, elita byla postupně ničena, nahrazována, převychová-vána. Všichni nebo téměř všichni odsora až dolů podpláceli, zrazovali, mravně upadali. Ješič závažnější je, že většina těch, kdo byli schopni přemýšlet, byla zbavena možnosti poznat vlast-ní dějiny a ztratila schopnost analyzovat. Čteme-li ruskou opo-

¹¹ Zde je třeba se zmínit o dvou dalších verzích. První z nich dával určitou dobu přednost De Gaulle. Tato klasifikace se chtěla vyhnout ideologické realitě. Žyřval tedy faktor národa a historické tradice: Rusko, Německo, společenství národů a symetrie dvou říši, tj. ruské a americké. Tato interpretace měla jis-tou praktickou hodnotu, avšak přehlížela mnohé skutečnosti a vystavovala se jistým nebezpečím. Druhá klasifikace měla určitý úspěch v křesťanském svě-tě po 2. vatikánském koncilu. Víceméně vědomě přijímala sovětskou verzi po-tud, pokud souhlasila s tím, že svět je rozdělen na socialistickou a kapitalis-tickou společnost. Žádná socialistická společnost však neexistuje, jsou jen re-žimy sovětského typu; a na druhé straně západní svět nelze omezit pouze na pojem kapitalismus. Po takovémto ústupu sovětské verzi zbývalo už jen na-vrhnout utopil odlišné třetí cesty, stejně vzdálené od kapitalismu i socialismu. Přitom kapitalismus a socialismus nemají žádnou jinou skutečnost ani pod-statu než tisící ideologických.

ziční literaturu, jež je jedinou opravdovou ruskou literaturou, slyšime srdceryvný nářek, dojmavé vyjádření nekonečné stísněnosti, ale téměř nikdy se neseťkáme s racionální analýzou.¹² Vědomí o komunismu je bolestné, ale zůstává zmatené. Mladí ruští historikové se nijak nezajímají o toto období, které vyvolává nechuť a je odsouzené k zapomnění. Stát ostatně znovu zavírá archivy. Jediné prostředí, které by mohlo být nositelem jasnější paměti komunismu, je disent, který vznikl okolo roku 1970. Disent se však v roce 1991 rychle rozložil a nebyl schopen se podílet na nové moci. Proto se nemohla ujmout ani rozvinout iniciativa disidentského hnutí Memorial. Je totiž nezbytné nutné, aby orgán, který má být nositelem paměti, oslovil určité kritické množství lidí, dostatečné jak co do počtu, tak i co do moci a vlivu. Arménům se tohoto kritického množství nepodařilo plně dosáhnout.¹³ Ještě daleko méně se to daří Ukrajincům, Kazachům, Čechům, Tibetčanům a mnohým dalším.

Po rozpadu totalitního režimu nic není tak těžké, jako obnovit v národu obvyčejné mravní vědomí a normální intelektuální schopnosti. V tomto ohledu bylo postnacistické Německo v lepší situaci než postsovětské Rusko. V Německu nebylo dost času, aby se tam podařilo zničit do hloubky občanskou společnost. Byla souzena, potrestána, denacifikována západními armádami a byla schopna se k tomu očistnému proudu připojit. Dokázala sama sebe soudit, vzpomínat a činit pokání. Ve východní Evropě tomu tak nebylo, a Západ na tom nese svůj podíl odpovědnosti. Když ruští komunisté své obecné vlastnictví uzákonili, když svou faktickou moc legitímizovali všeobecným hlasovacím právem, když leninismus nahradili tím nejsovínističtějším nacionalismem, usoudil Západ, že není vhodné hnát je za to k odpovědnosti. Byla to ta nejhorší služba, jakou mohl Západ Rusku poskytnout. Všudy přítomnost Leninových soch na veřejných prostranstvích v Rusku jen svědčí o tom, že jed pronicl hluboko a že léčba bude trvat dlouhá léta. Na Západě se zase ani zdaleka nevytratila interpretace dějin, kterou po sobě zanechala Kominternu z období lidových front. Leninská idea byla pak zahalena přebílením ideje levice, což by vyděsilo Karla Kautského, Eduarda Berni-

12 O to větší hodnotu má takový text jako kniha Andreje Amalrika *Préžije Sovětský snaz rok 1984?* [česky vyšlo v exilovém nakladatelství Index, Köln 1971, do francouzštiny přeložil Michel Tatu, předmluvu napsal Alain Besançon, nakl. Fayard, Paříž 1970] a některé eseje Alexandra Zinovéva.
13 Je známo, že se jim neřadí dosáhnout, aby Turecko uznalo genocidu, již se stala obětí v roce 1915.

sticina, Léona Bluma, Bertranda Russella, ba i Rosu Luxemburgovou. V důsledku tohoto „přebalu“ se dnes někdy leninská myšlenka chápe jako jakási nešťastná nehoda či jako nějaký náhodný „meteorologický“ úkaz na nebi levice, a teď, když zmizela, zůstává účtyhodným záměrem, který se zvrhl.

7) Zapomnění (amnézie) na komunismus přivádí k připomínání (hypermnézi) nacistu a platí to i obráceně. Přitom by stála prostá a spravedlivá paměť na to, abychom zavrhli oba dva systémy. Jedním z rysů špatného svědomí Západu už po celá staletí je, že ohnisko absolutního zla musí být v jeho lůně. Názozy na jeho umístění byly různé: zlo bývalo situováno tu do Jihoafrické republiky za doby apartheidu, tu do Ameriky za časů války ve Vietnamu. Vždy se však nacházelo v nacistickém Německu.¹⁴ Odvrátil se zrak od Ruska, Koreje, Číny a Kubu, které se potom ocitaly jaksi vně zla nebo byly z něho vytlačovány. Mlhavé výčitky svědomí provázající toto zanedbání se kompenzovaly bdělostí a tvrdšími souběžnými pozornostmi na vše, co kdy přišlo do styku s nacismem, především na režim ve Vichy a dnes se pozornost zaměřuje na zvrácené myšlenky hmsající uvnitř některých evropských extrémně pravicových hnutí.

NEBEZPEČÍ FALŠOVÁNÍ

Jedním z rysů 20. století je nejen to, že jeho dějiny byly strašné, pokud jde o masakrování člověka člověkem, ale i to, že dějinné vědomí se mimorádně obtížně orientovalo správným směrem – což je jisté vysvětlení. Orwell podotkl, že mnozí lidé se stali nacisty z hrůzy před bolševismem, a jimi komunisty z hrůzy před nacismem. To naznačuje, že existuje nebezpečí falšování dějin. Jsme právě svědky, jak jedno takové falšování vzniká, a byla by škoda, kdybychom příštím století odkázali zfalšovanou historií.

Na závěr trochu naděje. Trvalo dlouhá léta než jsme si plně uvědomili, co je nacismus. Přesahoval totiž vše, co se považovalo za možné, a lidská představitost nebyla schopna ho pochopit. Něco podobného by se mohlo stát i v případě komunismu. Jeho činy otevřely stejně hlubokou propast, a tak jako Osvětim až do roku 1945, i je ochraňovalo to, že byly nepravděpodobné, neuvě-

14 Jeden příklad: v červnovém čísle revue *Esprit* z roku 1997, věnovaném náboženským problémům doby, se často mluví o přítomnosti absolutního zla v našem století. Vždy se odkazuje na nacismus, a pokud jsem to čísto dobře přečetl, ani jednou se nemluví o komunismu, jakkoli autoři k tomuto režimu nechtovají pravděpodobně žádné sympatie. Ve svých analýzách na něj však nepomýšleli.

řitelné a nemyslitelné. Čas, jehož úkolem je odhalovat pravdu, snad i v tomto případě vykoná své.

Velká lekce Hannah Arendtové

Norman Podhoretz

Natolik se ztotožňuji jak s analýzou provedenou ve skvělém eseji Alaina Besançon, tak i s jeho morálním vyzněním, že nemám téměř nic, co bych k němu mohl dodat. A k mě neschopnosti učinit jeho výklad či propracovaný rozbor navíc přispívá skutečnost, že poté, co jsem si Besançonu přečetl, v hlubinách mé duše stále existují rozpaky nad jevem, k jehož osvětlení přispěl více než kdokoli jiný. Z tohoto důvodu potom bude nejlepší, když nabídnu několik osobních úvah.

Knihu Hannah Arendtové *Původ totalitarismu* jsem přečetl v jednadvaceti letech a vědím ji za to, že jsem velmi brzy došel k poznání, že nacismus a komunismus byly totožného morálního a politického stříhu a že se sobě rovnaly, co se týká zla a ohrožení. V této souvislosti si také vzpomínám, jak se mně při četbě románové trilogie Evelyny Waugha o druhé světové válce velmi silně došlo to, co se na první pohled mohlo zdát jako zvrácenost jejího hlavního hrdiny Guye Crouchbacka. Crouchback se totiž raduje nad zprávami o uzavření paktu mezi nacisty a Sověty, protože se tím dvě velká zla naší doby nakonec přihlásila ke svému zásadnímu přibuzenskému vztahu, a poté si zoufá nad uzavřením spojení Velké Británie a Stalina proti Hitlerovi, protože se tím fatálně poskrvnila věc odporu k těmto zlům. S Waughem jsem nesouhlasil (Crouchback zcela jasně promlouval za něj) a stavel jsem se na stranu Churchilla, který řekl, že by uzavřel spojení třeba se samotným ďáblem, aby porazil Hitlera. Můj nesouhlas však byl záležitostí opatrného, a nikoli principiálního postoje.

Nikdy jsem nenalezl důvod, abych od takového pochopení totalitarismu, jehož jsem nabyl četbou Hannah Arendtové, ustoupil - s výjimkou krátkého období po slavném Chruščovově projevu na XX. sjezdu strany, kdy se zdálo, že tento útok na Stalina a příslib nového kurzu, který v něm byl obsažen, vyvracejí tezi Hannah Arendtové, že jediná změna, k níž totiž může v totalita-

rismu dojit, je směřem ke stále tužší kontrole. A potom se mi do hlavy vtírala myšlenka, že nacistický režim trval necelých třináct let, což tedy znamenalo, že Hitlerův „experiment“ týkající se totální kontroly společnosti neprošel náležitou zkouškou. Na druhou stranu však bolševici byli u moci již čtyřicet let, a tudíž nástup Chruščova k moci byl náznakem toho, že stalinský typ totalitní vlády by nemusel být udržitelný navěky. Následný vývoj (a to jak v Sovětském svazu a jeho satelitech, tak i v Číně a Kambodži) mne však rychle vrátil zpět k původnímu pochopení, a toho se pevně držím až do současnosti.

Své osobní úvahy zde uvádím jen kvůli vysvětlení svých velkých rozpaktů nad odporem, který se zvedl proti „lustracím“ jak v Polsku, tak i jinde, a to dokonce i u mnoha starých antikomunistických disidentů. Ve Spojených státech a Velké Británii, které byly ušetřeny přímé zkušenosti s komunismem u moci, lze možná pochopit (být si za to, pokud jde o provinění v oblasti morálky, v žádném případě nezaslouží menšího odsudku), proč řada lidí považuje i nadále antikomunismus za větší zlo než samotný komunismus. Pokud jde o Francii, tak ztěží lze nebyť napros-to zhnusen těmi jejími intelektuály (v jejich čele samozřejmě stal Sartre), jejichž osočování antikomunistů přesáhlo všechno, co si kdy jejich „anti-antikomunistické“ protějšky v Americe a Anglii troufaly vyslovit.

Nad čím mi však rozum zůstává stát, je to, proč se dnes jistí přední bývalí disidenti, jejichž pevná antikomunistická přesvědčení jsou starého data, natolik obávají „*maccarthysmu*“, že od-mítají podpořit opatření, jejichž cílem je, aby se zodpovídali, a to dokonce v *umírněné podobě*, ti, kdo spáchali zločiny komunismu proti vlastním zemím, nebo ti, kdo s nimi tajně spolupracovali. Alain Besançon učinil tento jev o trochu méně nepochopitelným, problém však přesto přetrvává. Vzhledem k tomu, že s ním sdílím přesvědčení, že traumata způsobená komunismem nebudou zvládnuta do té doby, dokud o něm nebude v oblasti morálky jasno a dokud se bývalé komunistické země nepřimějí k tomu, aby čelily pravdě o vlastní minulosti, tak se k němu připojuji ve zbož-ném přání, že čas „zde nakonec vykoná své“, což nakonec učinil i v případě nacistického Německa.

Viděno z Anglie

Michael Howard

Má odpověď bude trochu váhavá, neboť problémem, který analyzuje Alain Besançon, tj. rozdílné zacházení s dvěma stejně zločinnými režimy nacistického Německa a Sovětského svazu, nebyl v mé zemi nikdy položen tak vyhrcočně jako u vás. Měli jsme šanci, že jsme byli ušetrěni politické bipolarizace, kterou Francie trpí od revoluce, totiž že levice popírala jakéhokoli nepřítele z levice a že naopak pravice za svého přirozeného spojence považovala každého, kdo se postavil na její stranu.

Francouzští levicovní intelektuálové viděli většinou v Ruské revoluci pokračování Francouzské revoluce, která si proto zaslouží, abychom jí tleskali, povzbuzovali ji a abychom jí pokaždé přiznali presumpci nevinny. Pravice byla odedávna antisemitská a Vichy až příliš jasně ukázalo, jak silně bylo cítění, které je ve třicátých letech přimělo k tomu, že dávali přednost Hitlerovi před Blumem. Extremismus každého tábora živil extremismus druhého tábora; oprávněný strach z komunismu vrhal pravici do Hitlerovy náruče a způsobil, že zavírala oči před „výstředky jeho podřízených“; naopak hitlerovská hrozba nabádala levici, aby si myslela, že Sovětský svaz je poslední nadějí lidstva, a aby prohlášovala, že když se kacířs, létají třisky.

V třicátých letech byl tento postoj pochopitelný, ne-li omluvitelný, a byl silně rozšířen i ve Velké Británii. Ba dokonce se zdálo, že mu události let 1941-1945 dávají za pravdu. Hůř se ovšem chápe, že přetrvával i po válce. Já ale podezírám francouzské intelektuály, že v tom velké roli sehrála jejich kulturní nenávisť vůči Spojeným státům. Jak si lze jinak vysvětlit izolaci, jež se blížila pronásledování, kterou na Raymonda Arona uválili jeho kolegové?

Neprítomnost tak ostrého rozštěpení ve Velké Británii se dá vysvětlit spíše šťastnými historickými náhodami než našim pragmatickým zdravým rozumem. Nemálo britských intelektuálů z meziválečného období se nachdlo Sovětským svazem, ale nikdy nevytvořili tak početnou a vlivnou skupinu jako jejich francouz-

ské protějšky. Nacházel-li Hitler často sympatic u majetných tříd, omrzela vojenská hrozba, která se díky jemu vznášela nad Velkou Británií, jeho stoupence na malou marginální menšinu. Obdiv, který se vůči SSSR v letech 1941-1944 stal všeobecným projevem, se počal rozplývat na jaře 1945, zcela menšinový byl v letech 1947-1948 a prakticky zanikl v roce 1956; Chruščovova odhalení o stalinické epoše překvapila málokoho a v šedesátých letech bylo v zemi stejně málo Stalinových obhájců jako stoupenců Hitlerových.

Rozdil.

Existuje-li vůbec nějaký rozdíl, potom spočívá v tom, že jsme věřili, že Němci jsou civilizovaný národ, zatímco jsme si nebyli jisti, zda můžeme říct totéž o Rusech. Odtud se pravděpodobně vzal sklon domnívat se, že stalinické hrůzy nepocházejí z povahy komunismu, ale ze samotné ruské kultury. Není nic snazšího než vidět Rusy jako zaostalý a barbarský národ a Stalina jako nového Ivana Irozného, jenž je živem tradicí „nezbytné“ krutosti, kterou pouze dáte udržovat. (Ostatně, cožpak on sám sebe viděl jinak?)

Našli se bezpochyby Angličané, kteří přirovnávali Němce všeobecně k Hunům, ale většina z nás byla naplněna hrůzou z toho, že jsme viděli, jak zrazují vynikající kulturu, kterou jsme obdivovali a sdíleli, totiž kulturu Beethovenovu, Goethovu a Kantovu. Jak mohl takový národ padnout tak hluboko a spáchat taková zvěrstva? A jestliže to udělal, byli bychom toho schopni i my?

To je otázka, která mne děsila. A děsí mne i nadále.

Zvolní bliženci 20. století

Pierre Chaunu

Když mne *Commentaire* požádal – jak obávaná čest –, abych reagoval na referát, který přednesl pod kupolí Francouzského Institutu Alain Besançon, zachvátila mne na chvíli panika. Znal jsem historii tohoto textu a věděl jsem o překážkách, které musel překonat, aniž by v čemkoli ustoupil, vyjma titulu: „*Hypermutazie nacismu a amuzeie komunismu*“ (Připomínání nacismu a zapomínání komunismu). Četl jsem ho znovu a znovu, vždy se stejným poštěním, nelze v něm přesunout ani řádku, změnit jediné slovo. Potlesk, s nímž byl přijat, prokazuje jeho sílu a dosah.

Kromě dojatého výrazu vděčnosti a obdivu nemám, co bych dodal. V této oblasti je již po dvacet pět let Alain Besançon mým učitelem. Samozřejmě, že mne nemusel vyvádět z komunismu, byl jsem na něj vždy alergický, má averze je stejná jako instinktivní averze, kterou mám vůči nacismu. Já tyto bližence nikdy neodděloval, ale on mi pomohl pochopit, co mohlo přivést jednu generaci do oceánu zmltaného líz, pitomosti a nudou. Nikdy nebylo dílo a boj Alaina Besançona užitečnější než právě v tomto okamžiku, kdy jsme zdrčení podivným úspěchem nesourodého pleťva, jež chrání čím dál účinněji tvrdé jádro toho, co zůstává největším a nejkrvavějším zločinným systémem dějin.

ROZSAH ZKÁZY

Bod první: rozsah zkázy. Kolik mrtvých? Jediný bod, nad nímž jsem na okamžik zaváhal: „*více než šedesát miliónů mrtvých*“. Jen. Proč? Doufám, že odpustíte svátečnímu demografovi, jako jsem já, že nabízi upřesnění. Nejrozumnější odhady, které berou v úvahu i Čínu, překračují prozatimně stovku. Tak tedy, s jediným rizikem, že příliš vynechám – zdá se mi, že sto miliónů, k nimž se připojuje i Stéphane Courtois, je blíž pravdě. Ovšem, že to není šedesát nebo sto miliónů kulek do vazy v podzemí Ijubljanky (v rytmu tří set ran za noc na jednoho popravčího), podle odhadovaného způsobu velkých čistek prováděných na Stalinův

rozkaz... a *tutti quanti* na cestě, kterou prorazil „veliký Lenin“, aby vyprostil vznešené tělo čistého proletářského rodu z lidské neusporádané masy, poskvrněné neodstranitelnou špinavostí.

Kulka do vazy je privilegovaná, téměř vznešená zbraň. Nástroj nejúčinnější a – nepominutelná výhoda – nejdiskrétnější (a také nejmučivější) byl hladomor, smrt vysilením. Existují dva typy hladomoru: vědecky organizovaný hladomor, jako ten, jenž v letech v letech 1932-1934 způsobil na nejbohatší půdě světa smrt ukrutnou, chleňnou a plánovanou za strašlivého utrpení šesti milionů ukrajinských rolníků; a velké hladomory způsobené hloupostí – držitelkou rekordů je Čína Velkého skoku, kde hladomor vyplynul jako jeho důsledek, důsledek nesmyslné marxistické ekonomie, této údajné vědy. Mezi oběma typy jsou možná nejčastější hladomory smíšené, jako bolševický hladomor dvacátých let, z doby tak řečeného „válečného komunismu“. Tato umrtví jsou zčásti záměrná, ale zčásti jsou důsledkem absurdního plánu, jež hož absurdita se dlouho odmítala uznat, a který sledoval jeho vedlejší žádoucí účinek, totiž zničení bohaté tradiční křesťanské kultury rolníků, jejíž odstranění vyžadoval vzorový dokončený socialismus.

Tato poznámka poskytuje klíč k zjevnému rozporu mezi odborníky. Mezi smrtí způsobenou fyzicky a mezi smrtí jako důsledkem, tedy mezi umrtvím přímým a nepřímým. Narážíme na týž problém, když odhadujeme válečné ztráty. Klasickým příkladem je třicetiletá válka (v 17. století): na válečných polích se umíralo málo, ale mnoho na šířící se důsledky přesunu populace a vyčerpaných vojáků, ano i na hladomor jako důsledek populace a vyčerpané země. K osmi a půl milionům přímých obětí první světové války je nutno mezi velmi nepřímé oběti přičíst aspoň část těch, kteří zemřeli na španělskou chřipku (více než dvacet milionů). O válce jsme dlouho dělali odhady, které se mohly lišit až čtyřnásobně. Nejlepší je položit přesně specifikované údaje vedle sebe (zejména co se týká přímo způsobených hladomortů a oslabného zdravotního stavu obyvatelstva); a nechat na čtenáři, aby si je přebral sám. Potom je ještě další, možná šokující možnost, přičítání částečné. Odpovídá skutečnosti, když vydavatel *Černé knihy komunismu*¹ na přebalu napíše osmdesát pět milionů, které stojí vedle čísla sto milionů, jež v textu uvádí Stéphane Courtois. Je to tedy škála od sedmdesáti do sto deseti milionů mrt-

¹ Stéphane Courtois et alii, *Le livre noir du communisme*. Laffont, Paříž 1997 (český překlad *Černá kniha komunismu*, 2 sv., Paseka, Praha 1999).

vých, které lze přičíst na vrub komunismu. Komunistický experiment jako největší zabiják historie se umísťuje před černými nešťovicemi a morem. Přibližná hodnota bez jakékoli obdoby. Tak obrovská, že zcela nesporná informace ztrácí na věrohodnosti.

Můžeme spočítat mrtvé snáze než živé, ale utrpení, způsobené vyloučením – buržoazii, šlechticům, středním a malým vlastníkům, synům a dcerám a otcům... a jejich příbuzným, rolníkům, podezřelým z nesprávného myšlení, udaným, záviděným, věřícím či těm, kteří za jiných okolností chodili do kostela vládnoucí či jiné tolerované církve... těm, o nichž lze předpokládat, že byli blízcí rodině, v níž byl někdo odsouzen za politický delikt, celé rodiny politických delikventů či jen ti, kdo se zpožděním přijali změnu v řádu koktavých pravd... Všechno a nic může zlomit život... úzkost vyhrazená nejprve nepříteli, identifikovatelnému špinavci... nakonec je sousřednými kruhy totality zasažen národ, společnost, aby se poté začalo znovu, jak se to stalo při velkých čistkách po roce 1930 v SSSR a od změny režimu v zemích ve sféře vlivu ochranné pastýřské hole Rudé armády. Utrpení se neměří, těžko se zachycuje statisticky, špatně se vyjadřuje grafem.

BLÍŽENCI

Navzdory tolika úsilí se nám nedaří tento problém zcela objasnit, protože má tak mnohočetné příčiny. To je důvod, proč dochází k protikladu, který tak přesně prokázal Alain Besançon, mezi *hypermnézií* na straně jedné a *amnézií* na straně druhé, a to přes úzkou příbuznost mezi *nacismem* a *komunismem*. Tato příbuznost je tak úzká, že jsem mluvil o dvojčatech, a to různověrně, abych nastínil jemný rozdíl: nacismus a komunismus jsou blíženci, nikoli klony, protože v přírodě a ve společnosti nic takového neexistuje.

Universalismus, připisovaný komunismu, je částí *iluze*, jež je tak drahá Françoisi Furetovi. To možná představuje dokonce větší, neboť hůře izolovatelné nebezpečí než nacismus. Ten až na další vystupuje obtížně ze svého prostředí, kde měl připravenou půdu, mezi jiným i díky zkušenostem s bolševismem v rozloženém Německu z roku 1919 a obavami, které tyto zkušenosti vyvolaly. Nacismus vznikl a rozvinul se za neobyčejných podmínek a k tomu se ještě bolševický komunismus stal – vzpomeníte si na smlouvu z 23. srpna 1939, nastraženou past války – jeho aktivním komplicem. Ale jaký je ten universalismus? V čem se vyhu-

bení sociální zátěže, jež je geneticky přenosná. Jak předpokládá lysenkovský výklad, liší od etnických čistek? Vždyť praktiky komunismu tam, kde komunismus vládl, vyloučily z budoucí společnosti, a tedy i z práva na život, vše, co nebylo proletářské. Proletariát je myšlenková konstrukce, „chiméra“, která v nejlepším případě, přiznáme-li jí existenci, se mohla vztahovat na menšinu. Bývalé vládnoucí třídy jsou mimořádně nositelkami nejbohatší části kultury... bez níž není špičkové technologie ani nic z bohatství, kterého se ve snech zmocňujeme, jako dravec své kořisti. S tímto bývalými vládnoucími třídami tomu bylo jako s Židy v době nacismu, s tím rozdíl, že „neproletáři“ byli početnější, dali se hůře definovat a jejich vyloučení bylo možné jen po etapách. Rozdíl mezi nimi je jen slovní. Vystačíme si s dobrým slovníkem synonym.

HYPERMÉZIE A AMNÉZIE

Poté, co vše – a dobře – řekl Alain Besançon, jehož text by se měl stát východiskem další etapy účinnějšího zkoumání této sílnosti, či lépe řečeno, této těžké nemoci zasahující paměť, jejíž hypermézie zakrývá a ospravedlňuje amnézií druhého křídla jediného nedělitelného zla; po výměně dopisů mezi zesnulým Françoisem Furetem a Ernem Noltem² a po vydání Černé knihy komunismu, odvážně vedenou povolnou skupinou, v čele se Stéphanem Courtoisem, mohu po tom všem ještě něco dodat?

Ve skutečnosti nic zásadně nového. Mám sklon vrátit se daleko, bezpochyby příliš daleko. Rozptýluji se. Je to riziko, které na mě rádí do jisté míry všude podobným způsobem – na Východě, ve Francii, Německu a paradoxně i ve Spojených státech (příjemnějším v prostředí intelektuálů) ze stejných důvodů, ale s různým zabarvením.

V Německu je obtížné vyslovit politování nad hypermézií; působí jako prevence a uklidňuje. Intelektuálně je zajisté škodlivá, ale pole zkušenosti Východního Německa a zcela nemýtická vzpomínka na Zed a na pokračující chudnutí zbloudilých v socialismu... mají léčebný účinek na to, co je pouze kopírkou pomatenců, jak ukazuje Baaderova banda, tento „terorismus intelektuálů“, vycvičený a financovaný na Východě.

Dialog Furet – Nolte mi osvětlil skutečnou příčinu malého incidentu, jež mi unikala. V knize *Refus de la vie*³ (Odmítnutí života), které se ve Francii dostalo částečného uznání – a my víme, co to znamená – jsem analyzoval příčiny a předvídal jsem šíři a závažnost trvalého snižování plodnosti (vezmeme-li jako příklad SRN, přešla tam během pěti let od 2,6 dětí na jednu ženu k 1,4 dítěte na jednu ženu). Vyslovil jsem hypotézu, že tuto cestu bude zpočátku průmyslový svět následovat a že nic nedokazuje, že provozní dolní hranice (1,4) se udrží (neudržela se, v polovině Evropy a v některých oblastech Asie se prolomila). Na jiném místě jsem řekl, že podle našich současných znalostí můžeme tvrdit, že ztráty na životech, způsobené komunismem ve světě, se pohybují již daleko za čtyřiceti miliony mrtvých. Čínské výkony se sotva začínaly započítávat. Knihu do němčiny přeložil Hermann Kusierer, vedoucí překladatelských a tlumočnických služeb SRN, spolupracovník kancléře Adenauera, překladatel děl generála de Gaulla. Překlad byl doveden až k vydání, ale německý vydavatel se zalekl a odvolal smlouvu. Jak, to jsem se dozvěděl mnohem později. Od svého přítele Hermanna Kusterera jsem překlad dostal v druhém obtahu, který dal pro mne svázat. Německý vydavatel zaplatil překladatele a, pokud je mi známo, odškodnil i francouzského vydavatele. To vše mimo mne.

Dozvěděl jsem se až později, že něšlo o německou porodnost a mě pochmurné demografické předpovědi, které se od té doby uskutečnily a byly dokonce překročeny, ale o to, že jsem nařkl komunismus z časti jeho zločinů, které se v té době již daly identifikovat. To u německého vydavatele vyvolalo paniku. Od té doby jsme již Německo na cestě zaručile „korektního myšlení“ dohonili. Je-li slovo uvrženo v nevolnictví a psaní zbaveno svobody, zbývá *samizdat* a únik ke kódovému jazyku. Nezapomínejme, že svoboda historického výzkumu (která obsahuje, jako veškeré hledání pravdy, i právo na omyl) je hradbou, byť silně poškozenou, kterou je nutné udržet, stůj co stůj.

HISTORIE FRANCOUZSKÉ REVOLUCE

Případ Německa je speciální, Francie a Amerika jsou západní normě bližší.

Odrazovým mústkem pro falšování dějin Francouzské revoluce v karikaturu posvátné revoluce se nestalo její předivo, ale její

³ Calmann-Lévy, 1976.

² *Commentaire*, č. 79 a 80.

interpretace. Ta se konkretizovala o šedesát pět let později v jedné větě *Internacionály*, nedosažitelném vrcholu bláznovství: „Z minulosti učiníme nepopsanou desku“⁴, což je jistý a ověřený prostředek, jak se vrátit velmi rychle a velmi daleko do minulosti. Zatímco se téměř všude *Aufklärung*, *Enlightenment*, *Illustration* hraje mezo voce, v kulturní a ontologické kontinuitě, bezpochyby odchýlené, ale přijímané, naproti tomu Francie, která je galkánská, karteziánská, arnaldovská, mylně označovaná za janseniistickou, hyperrigoristická a němocná touhou po návratu Reformace, má sklon stranit roztržce, zabíjet otce. A to už nikoli proto – jako v dobrých časech klasického humanismu –, aby mohla více vyzvedávat dědy, ale zabíjí je ve jménu synů, o nichž se nikdy neví, zda jim bude dovoleno se narodit, tedy jedním slovem, od podkuřování vzdálené minulosti ke všemu na budoucnost. „Z minulosti učiníme nepopsanou desku.“

Na této půdě byla revoluce po francouzsku přímo varovná. Je dějinným archetypem nepovedeného přechodu, jak jsem se snažil ukázat ve „velkém vyřazení“. Jestliže změna, dočasně rychlejší vývoj, je logická a žádoucí, potom katastrofický způsob, shoda nepravděpodobných okolností je nepřevídatelná a naštěstí vzácná. Z toho pro Francii vyplývá pouze záliba v kultuře roztržky, kterou symbolizuje její revoluční kalendář.

Od tohoto mytizovaného okamžiku jsou dějiny Francie rozlomeny. Francie na sebe nikdy plně nevzala úhrn své minulosti, nikdy se zcela nezotavila z náboženského pronásledování, které bylo stejně kruté jako absurdní. Nikdy se plně nezotavila, protože musí spravovat dvojí, stejně zatěžující dědictví, totiž dědictví Revoluce a dědictví kontrarevoluce. Spočítejte jednotlivé okolnosti a uvidíte, do jaké míry rok 1917 hledá své odkazy a ospravedlnění v letech 1793-1794 a v Krvavém týdnu Pařížské komuny z roku 1871. Lenin přednáší malý katechismus Francouzské revoluce, kterou ještě dvacet, třicet let po jeho smrti budou studenti a žáci koktat ve školních lavicích.

Od 100. výročí (1889) revoluce se postupně do laického školství a do levicového názoru dokonce i za našimi hranicemi prosadila „posvátná historie“ revoluce jako zakladatelky všech dalších republik, těch již vzniklých i těch, které teprve vzniknou, jakož i pokroku a lidského štěstí. Všechno, teror i gilotina, obratně za-

⁴ Tak zni překlad francouzského originálu, nejznámější český překlad vers změnil na „Skončíme s minulostí hladu“, proto zde tento překlad nepoužíváme (pozn. překl.).

krývané Vendée, to vše nemohla Třetí republika vzít na sebe. Když se ale o některých věcech mlčet nedalo, i události nejméně omluvitelné byly omluveny ve jménu nutnosti, a to dokonce i válka, kterou si po roce 1870 už žádný Francouz nedokázal představit jinak než jako agresi druhých, dokonce i 20. duben 1792 a 19. července 1870, kdy válku záměrně vyprovokovala, chtěla a vyhlásila francouzská vláda.

SOVĚTSKÁ DCERA FRANCOUZSKÉ MATKY

Když se dcera dovolává své matky, mohla by jí matka v odpovídající kopii roku 1917 neuznat za své dítě?

Na kontinentě se prosazuje podle francouzského vzoru (prostě proto, že Francie na konci 18. století byla stále ještě Francií) pojetí chaotické revoluce, nezbytného zlomu, roztržky, proti vzoru revoluce opravné a usměrňující, typu *Glorious Revolution* roku 1688-1689 a americké revoluce (1776-1783). Francois Crouzet ukázal, že chaotická revoluce brzdí, dokonce zpomaluje, průmyslovou revoluci zabájenou v Anglii. Průmyslová revoluce a velké změny v poznání a v životě, které jediné mají skutečnou cenu, patří k hluboké logice rozvoje, který předpokládá účinné předávání nabytých znalostí, což je neslučitelné s výbuchy násilí a s krvavými událostmi roztržky, s plynutím, a tudíž s regresi. Nejhorší roztržkou, kterou jakoby chtěl ospravedlnit francouzský příklad – a je společná sestram-bližencům – je roztržka náboženská. I když je velká vzdálenost na jedné straně mezi latinským katolickým i reformovaným křesťanstvím a na druhé straně ruským pravoslávím, jehož dvě slabosti Alain Besançon ukazuje: 1) příliš relativizuje Zákon a 2) udržuje příliš malou vzdálenost mezi světským a duchovním královstvím. Je neodčinitelná hloupost zaútočit s takovou zuřivostí na židovsko-křesťanské kořeny evropské kultury, která je více méně laicizována, na absolutní transcendentní Já, které je tvůrčinské, jež tedy zakládá osobu v dialogu absolutního Já s My lidu, odkud se nepozorovatelně uvolňují mnohá já.

V té míře, v jaké oba „zakladatelské momenty“ let 1789-1794 a let 1917-1924, jejichž držitelé se hlásí k uznanému předchůdci, útočí na archu kultury a civilizovaného života, z níž sami výzvou protikladů pocházejí, v (takové míře jsou tyto momenty... kravé, násilné... a to vše nezávisle na jakémkoli vnějším vlivu, tam, kde se rozmnožují od metastáz roku 1917... a podepisují svou přítomnost fáze mi regrese, které jsou kratší či delší, ale vždy

hluboké. Alain Besançon konstatuje, že žádná technická nebo tím spíše vědecká inovace (od mačkadla na zeleninu po ukradený náboj) nikdy nevyšla z černé díry socialismu logicky uskutečněného, který byl doveden až do konce, a kterému se obecně říká aparátnický socialismus.

LOGIKA NEPŘEDVÍDELNĚHO

Dalším prvkem, místem setkání, je válka, která je s nimi bytostně spjata. Proti marxistickým analýzám, které se mýlí a které uvádějí napořád v omyl, první světová válka nebyla ani úmyslná, ani osudová, ale – tak jako v roce 1492 objev Ameriky, pojmenované tak nepřipadně – byla i tato válka náhodnou událostí, patřící do oblasti, kterou nazýváme logika nepředvídatelného. Vše v katastrofickém zřetězení událostí červenec – srpna 1914, východiska Velké války, která trvala déle než třicet let (1914-1945 nebo 1914-1991), se odvinulo ze vskutku málo pravděpodobné série chybných úsudků. Logika nepředvídatelného je série nešťastných vrhů kostek. Válka přerušila proces modernizace, který byl v Rusku zahájen a který Stolypínova smrt (1912) přilíš vážně nezasáhla, a vytvořila podmínky pro to, co se nepopíratelně stalo největším kataklyzmátem dějin.

Válka přispěla k té šilhavé, asymetrické shovívavosti podle francouzského vzoru v tom nejpočetnějším táboře, paradoxně v láboře Dohody. Válka omlouvá, dodává alibi, přivyká na neomluvitelné. Alliance, zaslepená německou hrozbou, což je důsledek roku 1870, ospravedlňuje Rusko, nechť se dopustí čehokoli, a to i přes hněv, který vzbudila brest-litovská zrada (dokonce i Albert Mathiez na okamžik vzplane s tím, že Lenin není hoden Robspiera!). Jen na pouhou chvíli se bolševici stanou zrádnými bolševiky, kteří „projeli Německem Viléma II. v zaplombovaných vagoncích“. Nevraživá pravice se v temném spojení s levicí, jež má sklón omlouvat tak „drobný prohřešek“ ve jménu „nesmírných zásad“, neřekne „ruského“ spojení.

A tu se objevila past obratně nastražená dvěma diktátory. Jeden chce válku, velkou válku později, jeho válečné přípravy nebudou dokončeny před rokem 1942 (Hitler), druhý, jenž vzápětí schraje dobře svou hru (Stalin), chce válku hned, dlouhou a krvavou, mezi nacisty a zmatenými demokratiemi. Právě německo-sovětský pakt z 23. srpna 1939, tento obratně zosnovaný zločin proti míru, je neomluvitelnou chybou a důkazem ďábelského bližencectví.

Politika, která k paktu vedla, je doslovnou aplikací Leninovy doktriny. Naopak až do roku 1938 se německé veřejné mínění hlásí k experimentu, jehož rizika na sebe vzaly vedoucí osobnosti německé pravice, aniž by zvážily, jak je to nebezpečné...

Nacionálně socialistická strana, o nic více než Komunistická strana Německa, nebyla stranou jako ostatní. Ale armáda byla vnímána jako poslední záštitu. Když Hitler trhá jedno ustanovení Diktátu z Versailles za druhým, má na své straně německé minéři a těší se porozumění „pacifistické“ nekomunistické levice jednotlivých demokracií, a to včetně anexy Rakouska. Anexe Rakouska do Třetí říše zapadá do proudu (tvůrci velkého Německa), jenž existuje již od roku 1848 a který byl značně posílen absurdním rozdělením duální monarchie.

Naorganizovaný útok proti Československu byl mnohem riskantnější. Část generálního štábu, která zvažila rizika války na dvou frontách bez důkladné přípravy a která si takovou válku nepřejí, je připravena jednat, jestliže se objeví nebezpečí. A vydirá ní se podařilo znovu; je pravda, že mladý a křehký Československý stát nebyl bez chyby vůči německému obyvatelstvu v Sudeších. Mnichov je tedy poslední etapou. Mnichov narysuje žluté mantinely; smlouvu, sjednanou pod hrozbou, podepisuje Adolf Hitler; Mnichov už nepatří k Diktátu z Versailles.

Hitler se mýlí, 9. března 1939 se anglické mínění otočilo. Bud se Německo zastaví lada, nebo dojde k válce. S Hitlerem a Němci se věrolomně nejedná. A ti vědí, že útok na Polsko bude potrestán vyhlášením války. Ledaže by Rusko přeběhlo do druhého tábora. Hitler znal špatně Angličany.

Dnes víme, že jednání, která se vedla s nejvyšším utajením současně s otevřeným jednaním o možných podmínkách vojenské spolupráce s Francií a Anglií, vyústila ve spojení *de facto* s nacistickým Německem s rozdělením Polska jako přemii.

Past skvěle postavená Stalinem a jeho *camarillo*u na chybném soudu o rovnosti sil Francie – Anglie = Velká Říše. Rovnost pouze aritmetická. Hitler a Stalin společně zvítězili díky efektu překvapení. Bod pro podvodníky. Hitler se zmýlil v otázce anglicko-francouzského rozhodnosti, Stalin v tom, jak bude probíhat válka. Hitler se domníval, že snadno zvítězí, Stalin spojení s Hitlerem sledoval rozpoutání vzájemné vyhlazovací války Západu podle vzoru 1914-1918, kterou generální štáby v roce 1914 nedokázaly předpovědět. Z vůdci podléhajících prvnímu obvinění, jak ho vymezil Norimberský proces (zločin proti míru), jsou na

prvním místě vůdcové sovětské a až na druhém místě, v mírném závěsu za nimi, je nacistická vláda.

KDO SI NA TO VZPOMNĚL?

Ale kdo si na to o tři roky později vzpomněl?

Vše se sází v naléhavosti kruté a těžké války, kdy se během čtyř let nacistické moci v Německu vytvoří několik absolutních rekordů v kategorii zločinu, které jsou obřími vyrovnatelné a nepřekonané: *Einsatzgruppen* z léta 1941 se oddaly činním, srovnatelným více než v jednom bodě s činy ozbrojených band „válečného komunismu“.

A co shovívavost americké radikální levice? Myslím si, že je mezi jiným spojena s mýtem dekolonizace. Ekonomický neúspěch komunistického bloku nemohl nikomu uniknout. V době Stalinovy smrti v roce 1953 jsou trhliny zřetelné. Krádeže patentů, špiónáž a otroci Gulagu nezmirňují pokoreni elit, administrativní přidružení a ztrátu veškeré iniciativy. Z mrtvých mozků nic nevychází, nové technologie jsou na Západě... vědění potřebuje Svobodu.

Musi to tedy být jinde, kde systémem prokáže, ne-li svou sílu, aspoň svou schopnost škodit.

Dekolonizace je bezpochyby nezbytnost, která za normálních okolností korunuje úspěch, dobrým příkladem toho je Indie. Amerika, která je ovlivněná povrchní vizí vlastních dějin a která má své pochopitelné, byť méně přípustné zájmy, ke škodě svých spojenců, podává pomocnou ruku.

Sovětský stát hledá náhradu. Poté co ztratil efemérní kontrolu nad Čínou, stále častěji se za pomoci svých satelitů, Kuby, NDR, Vietnamu a najvších prosáček, pouští do znepokojivých zásahů, které nemají větší dlouhodobý úspěch, ale mají působivě škodlivou moc; rytmus dekolonizace, který byl nucen zvenci přemrštěnými sliby jako důsledek sovětsko-americké rivality, zanechává kontinenty napospas výbuchům kmenových válek, jejichž výzbroj je o to nebezpečnější, oč je méně je zvládnutá. Tyto škody jsou relativně snadno měřitelné, ale mnohem obtížněji přičitatelné.

STANOVIT A DÁT NA VĚDOMÍ

Co tedy na závěr? Stanovit a dát na vědomí. Stanovit a získat prostředky pro oznamování. Byť různovaječná, jsou si obě dvojčata příliš blízka, abychom mohli ospravedlnit to, že k nim při-

stupujeme rozdílně. Nevěřím na moc příkladu. To, co bylo možné v poraženém Německu v roce 1945 pod ochranou *mayor pars* vítězů, není myslitelné v době, kdy se zhroutilá olověná stvůra na hliněném podstavci, po čtyřiceti ba dokonce po sedmdesáti pěti letech, když celý národ pro to, aby přežil, nutně připustil více či méně donucení/spoluvinu nevědomě.

Přečtěte si znovu první článek Ediktu nantského (duben 1598): „Nechť paměť na všechny minulé události na straně jedné i druhé, od počátku března 1585 až k našemu nastoupení na trůn a během ostatních svárů, které předcházely, či u jejich příležitosti, zůstane vyhaslá a spící, jako by se nepřihodily; nebude povoleno ani dovoleno našim generálním prokurátorům, ani jakékoli další osobě, veřejné či soukromé, v kterékoli době a při jakékoli příležitosti zmínovat se o nich, vést soudní proces nebo trestní stíhání u žádného soudního dvora či pod žádnou soudní pravomocí.“

A článek 2: „Zakazujeme všem svým poddaným všech stavů a postavení, aby je připomínali, aby útočili jeden na druhého či aby jeden druhého urážel nebo provokoval výješkou toho, co se stalo, aby se pod jakoukoli záminkou či z jakéhokoli důvodu nehádali, nepřeli, nevedli spor ani se nehanili či netupili činem nebo slovem; ale prikazujeme, aby se ovládali a žili spolu mírumilovně jako bratři, přátelé a spoluobčané pod hrozbou, že pachatelé budou potrestáni jako rušitelé míru a vytržníci proti veřejnému klidu.“

Naznačují jinou cestu. To se stalo po čtyřiceti letech kruté občanské války o náboženské rozpory, které se však nedotkly společné podstaty křesťanské evidence. „Nikdy dvakrát do stejné řeky.“ Netvrdím, že cesta z roku 1598 je platná ještě i dnes. Nám nyní nejvíce schází podstata. Je-li možná marné snažit se o stíhání, nutně náhodné, podle požadavků pomsty, nepřiznatelných potřeb či okamžitých zájmů, je přesto nutné poznat, porozumět, rozebrat mechanismy a dát na vědomí. A amnestie, která není amnězií, je ve skutečnosti samotnou podmínkou účinného hledání a osvobozujícího příznání. Význat se, umět rozebrat kus po kuse pyramidu lži a obnažit nenávisť, to dvoje hlouposti; soud však moudrost radí ponechat Bohu.

K jednomu textu Alaina Besançon

Jean Daniel

1) Konstatování, že „historická paměť“ „zachází nerovně“ s nacismem a komunismem, je nevyvratitelné. Sdílím rovněž myšlenku, že takové měření dvojím loktem není nikterak oprávněné. Je ostatně zřejmé, jak napovídá „metatext“ Alaina Besançon, že kdo takto měří dvojím loktem, prozrazuje tím, že odmítá dát rovnítko mezi nacismem a komunismem, a že takové odmítnutí může mít ideologické kořeny.

Můžeme diskutovat o „společné průroznosti“, můžeme váhat nad tím, zda vyhlazení tříd je totožné s vyhlazením ras. Ale již dost dávno mně přesvědčil Camus; autor *Člověka revolujícího* říká, že používají-li tyrané „prostředky“, které jsou ve svém účinku identické, nesmí nás rozdílnost „cílů“ přimět k tomu, abychom hodnotili jedny jako lepší než druhé.

Camus nebyl první. Waldemar Gurian v roce 1935 v knize *Bolschewismus als Weltgefahr* (Bolshevismus jako světové nebezpečí) a Élie Halévy v roce 1936 v knize *L'Ère des tyrannies* (Èra tyranů) provedli srovnání obou hnutí, jež se měla nazývat totalitními. Není však dostatečně známo, že Camus ve stejném roce jako Hannah Arendtová šel v kritice bolshevismu tak daleko, že radikálně zpochybnil marxistické „náboženství“. V roce 1951 je publikován *The Origins of Totalitarianism* (český překlad *Původ totalitarismu* v nakl. Oikoymenth, Praha 1996) Hannah Arendtové a *L'Homme revolté* (Člověk revolující) Alberta Camuse. Zatímco se Hannah Arendtová zabývala zvláště nacistickým fenoménem, Camus věnuje svou psycho-metafyzicko-historickou analýzu komunismu. Základní připomínka k našemu tématu: Camus nechává nacismus i komunismu jejich neredukovatelnou specifickou vlast, ale odsuzuje je stejně. To však, jak uvidíme, neučinil Alain Besançon. A to mu zabránilo zodpovědět otázku o měření dvojím loktem, kterou položil sám sobě. Hannah Arendtová se naopak vystavuje nebezpečí, že její ztotožnění komunismu s nacismem bude ochuzeno, neboť pojem **totalitarismus** je použitelný jen do určitého stupně.

Odmítnutí rovnosti mezi nacismem a komunismem vychází ze dvou velmi různých ideologií. Ta první, která, jak se zdá, přivádí do rozpaků Alaina Besançon, se týká jisté židovské vůle zachovat pro holocaust mimo jeho specifčnosti i absolutní jedinečnost a postavit ho do protikladu vůči všem ostatním genocidám. Ostatně tato vůle není vůbec vyhrazená jen Židům. Reakce Paula Claudela a Jacquese Maritaina jsou známé. To, že se holocaust týkal národa, který si Ježíš vybral pro své vtělení, a který zůstává věčným svědkem utrpení Páně, nemůže být bez významu. Holocaust sám se stal utrpením Páně. Je v propastné hlubíně apokalyptickým negativem uskutečněné vyvolenosti, výslovným příkazem Izraele, aby se znovu usadil ve Svaté zemi. Tyto velké katolické autority svědomí jdou mnohem dál než kterýkoli židovský náboženský myslitel: ztotožňují pronásledování s vyvolením. Bůh se nějakým způsobem manifestoval v tomto holocaustu a v jiných genocidách jeho stopu nenacházíme. Tomuto pojetí nezustává kardinál Lustiger ani dnes nic dlužen. Nedávno publikoval přednášku v revue *Études*, kde přikládá Soa prioritu, primát a privilegium. Hannah Arendtová poznamenává, že poprvé v historii nebyli Židé pronásledováni kvůli svému náboženství, ale z holého faktu své existence. François Furet píše ve své odpovědi Ernstu Noltovi, kterou otiiskl *Commentaire*, že „mučením židovského národa, snahou o jeho zničení, zabijí nacisté evropskou civilizaci zbraněmi jednoho z nejcivilizovanějších národů Evropy, a my – tím chci říci my Evropané, nejen Němci – jsme se dosud nedostali z tohoto nestřetí, které nás přežije“. To je myšlenka, kterou autor knihy *Le passé d'une illusion* (Mimulost jedné iluze) nevyjadřuje v souvislosti se svým výsadním tématem, totiž komunismem. Pokud se mně týká, necitím nejmenší rozpaky, mám-li za to, že v tomto kvazimystickém odevzdání se judocentristické vizi jsou skryta všemožná nebezpečí. Zpečují se tomu nikoli z lhostejnosti k židovskému mystériu, ale z universalistické kázně. Mám vůči vyvolení spinozovskou averzi.

Druhá ideologie, která vysvětluje odmítnutí takového rovnítka a která se vztahuje k nevůli přerušit pupeční šňůru, spojující v dějinách dělnického hnutí reálný komunismus s křesťanským rovnostářstvím, se sakralizací chudoby a ponižení, vidí v roce 1917 dokončení roku 1789 a vrhá celou levici pod dohled komunistických stran, které se tak přetvářejí ve správce lidového svědomí.

Alain Besançon má pravdu, když vypočítává společné rysy bolševismu a nacismu. Ale myšlím se, když považuje za evidentní, že cíle nacionálního socialismu byly stejně dobročinné jako ty, které si kladl komunismus, a že jeho ideál byl stejně vysoký. Nabádání k oběti a mučednictví může vyvolat pozdvížení duše v augustiniánském smyslu, ovšem za podmínky, že vyústí do individuálního mysticismu. Ale rozdílnou touhu po panování vyvolává kolektivní fanatismus. A především takto byl nacismus vnímán.

Existují totožné motivace? Nyní již bezpochyby víme vše o ne-návisti vůči demokracii, která ve spojení s „materialistickým ateismem“, „utlačujícím kapitalismem“ a „imperialismem trustů“ v meziválečném období produkovala aktivisty nacismu, fašismu stejně jako komunismu. Claude Roy lépe než jini popsal své mládí, které bylo také mládím Drieua, Eluarda, Blanchota a Nizana. Jejich putování mezi komunistickou stranou a *Action française* jsou poučné.

Ale většina toto rovnítko radikálně odmítla. Měli pro to nezbavitelné alibi: na levici byla demokracie nenáviděna jen proto, že byla prohlášena za „formální“, neschopnou uspokojit „přirozená práva“. Pouze komunisté jí měli po mnoha obětech učinit „reálnou“. Nacisté demokracii odmítli prostě a jednoduše díky *Führerprinzipu*, základu hitlerovské společnosti. Zatímco komunisté požadovali, aby jim byla dána důvěra po dobu několika generací, nacisté se veškeré eschatologie odřekli.

Camus, ještě jednou, ale také Czesław Miłosz a Jean Grenier (stejně jako později i Jules Monnerot) zdůraznili náboženský rozměr komunistického „zaslibení“ a mesiánskou roli udělenou proletariátu. Cesty toho mesianismu mohli prohlédnout pouze velcí intelektuálové v rámci strany. Tento náboženský rozměr je důležitým prvkem, který vysvětluje potřebu víry pro radikální odpor proti rovnítku mezi nacismem a komunismem. Odřeknutí se nacismu neodnímá nic podstatného. Odřeknout se komunismu znamenalo odřeknout se časného náboženství, které jako jediné dávalo smysl dějinám.

2) Po opuštění stalinismu se utopické naděje hned přenesly na Kubu nebo na Čínu. Ve světle předchozích událostí je důvod takových přesunů jednoduchý. Nedarilo se jim spokojit se s „formální“ demokracií, tzn. s kapitalismem. Proč? Na rozdíl od Spojených států, kde – jak připomněl François Furet – kapitalismus vždy provázela náboženská víra a mravní puritanismus (ten se potom proměnil v sakralizaci práva), v románských zemích (zde

mějme na mysli spíše Bossueta než Maxe Webera) kolísá kapitalismus mezi hříchem a nepravostí. V meziválečném období hraje navíc roli potenciálního absolutního zla. „Je těhotný válkou, jako mračno bouří.“ Zajímá nás cyntickou vládu „dvou set rodin“. Všechny svobody činí „formálními“. Udržuje masy v porobě a nutně vede koloniální výboje, aby našel trhy. Proto se dochází k více či méně vědomé rovnosti: „kapitalismus se rovná potenciálnímu nacismu“. A to ve stejném okamžiku, kdy Němci, podle Ernsta Nolta, považovali kapitalismus a bolševismus za dvě strany jedné židovské mince.

Sovětský komunismus se tedy v této souvislosti stává vrcholnou zbraní v boji proti potenciálnímu fašismu formálních demokracií a proti skutečným nacistickým barbarství. Tento myšlenkový pochod usnadňuje skutečnost, že neúspěchy a zločiny skutečného komunismu jsou vzdálené, zatímco zločiny nacismu a zkarikovaného kapitalismu jsou viditelné denně a zblízka. Nicméně čím více se blíží nacismus, tím více je rehabilitována demokracie, která – ač formální a navzdory kapitalismu – vyjadřuje jistou dávku svrchovanosti lidu.

3) Další objasňující prvek, s nímž si zřejmě Alain Besançon nedělá starosti, vychází z projevu části evropské a zejména francouzské pravice. Historikové nás dnes ujistí, že ve Francii nebezpečí fašismu nikdy neexistovalo a že antifašismus byl především produktem obratné sovětské strategie. Budit. O roli spojenců na neostalinské cestě v různých „mírových kongresech“ a „výborech bdělosti“ se navíc už těžko dovíme něco nového. Ale já jsem na oplátku o leccem nejen přesvědčen, já si totiž pamatuji. Mé uši (a nejen ony) byly nejdnou zraněny fašistickým, autoritativním, xenofobním, antisemitským, a někdy dokonce pouzřivým protirepublikánským projevem. Slychal jsem rodiče některých přátel z dětství, jak vyslovují slavná slova: „raději Hitlera než Blumna“.

Jejich děti bezpochyby bojovaly po mém boku, když udeřila hodina války. Ale stačí číst omračující paměti Maurice Bardeche, abychom pochopili, že řekl-li Orwell, že „levice byla rakonec mnohem více antifašistická než antitotalitní“, potom pravice mohla být někdy více pronacistická než antikomunistická. To je prvek dialektické radikalizace a narůstání extrémů, jež jsme nedokázali odvrátit. Nuže, před touto pravici pochopíme, že takový Malraux mohl prohlásit: nejprve ji porazit, potom uvidíme: každá věc má svůj čas.

4) Rád bych kvůli jedné poznámce odbočil od textu Alaina Besançon. U těch, kteří odsuzují odmítání rovnítka mezi nacismem a komunismem, se setkáváme ještě s jiným ideologickým postojem. Ten spočívá v obžalobě sociální demokracie, podzérclé ze shovívavosti vůči některým stránkám marxistického „rodinného alba“ – podle výrazu Rossany Rossandy – vůči temným stránkám stalinových masakrů a etnického vyražďování. Bezpochyby mohu a *posteriori* pochopit, že můj přítel Jean-François Revel se nemohl dočkat, kdy spolu s antikomunismem, který provází pravický liberalismus, bude možno vystoupit i s účinností levicového antikomunismu. Tato doba je však už vzdálená a je tedy zapotřebí, aby nám už nikdo nevnucoval myšlenku, že se musíme rozejít se sociální demokracií, abychom se zbavili podzérclí, že máme pro stalinismus porozumění. A že bychom se měli stát intelektuály z *Figaro Magazine* (nebo z *Commentaire*)? To dokonce ani v žertu neobstojí.

Sociální demokraté ve Španělsku, Německu a nakonec ve Francii přispěli k likvidaci marxismu poté, co ho odsoudili a povolali úpadek komunistických stran. Ostatně i v době, kdy socialismus (v časech Léona Bluma) byl marxistický a zastával zespolčenšňování výrobních prostředků a diktaturu proletariátu, neprojevoval ke stalinistům žádnou shovívavost. I když si osobně mohu stěžovat na postoj Jeana-Pierra Chevènementa během portugalské revoluce, musím si vzpomenout, že Willy Brandt a François Mitterrand patřili podle vlastního svědectví Maria Soarese k jeho největším oporám.

5) Ale vraťme se k Alainu Besançonovi. Jeho analýza je přehnaně eurocentrická v tom, že vůbec nepřihlíží ke kolonialismu. Spojuje-li Evropan kapitalismus s nacismem, svědčí to o jeho zaslíbení. Avšak člověk žijící v koloniálním područí neprokazuje svou slepotu, vidí-li na místě, tj. na Madagaskaru, v Indonésii, Indii a Alžírě, exotickou tvář liberální ekonomie. Je dobře známo, že řada vůdců třetího světa viděla v prvních hitlerovských vítězstvích jakousi pomstu, kterou nebesa uvalila na jejich „demokratické“ katany. Je také známo, že strategická obratnost Sovětského svazu spočívá v tom, že kolem sebe shromáždil malé národy. Tuto obratnost mu de Gaulle jako dobrý Maurrasův žák (Maurrasovy práce *Kiel a Tanger*) bude závidět. Je nutné, říkali Maurras a de Gaulle, aby před velmocemi „*utíkalý malé národy k nám*“. Tato výzva měla neideologickým způsobem relativizovat odmítání rovnosti mezi nacismem a komunismem. Koexistence

se Sovětským svazem, s národem, kde komunismus, jenž se na rozdíl od nacismu v Německu rozvíjel dlouho, povede ke stupnicím vhodných příležitosti.

6) Na druhé straně tvrzení, že Hitler dokonce Stalina „napodoboval“, je ideologické. Proč se Hitler, je-li už nezbytně nutné, aby se sytil v Rusku, neinspiroval tím, co popsal Dostojevskij v carské době v *Zápisích z mrtvého domu*? Je totiž, co jsme prohlásili jedinečnost Šoa, nutné posvětit super-jedinečnost bolševismu jako jediný vzor barbarství? François Furet – opět on – se proti myšlence, že nacismus mohl čerpat svůj obsah z pouhé reakce na bolševismus, vzbouřil. Podle Fureta měl nacismus také původní postupy, které nelze redukovat na nic jiného. Zřejmou strategickou komplementaritu nacistické a sovětské zrůdnosti popsal s neúprosnou jasností Churchill. Proč navíc ještě zdůrazňovat vzájemnou ideologickou závislost těchto dvou příšer?

Alain Besançon vlastně s těmito poznámkami také souhlasí, když uzavírá svou řeč větou: „*Zapomínání na komunismus přivádí k rozpomínání na nacismus a platí to i obráceně. Přitom by stáčila prostá a spravedlivá paměť na to, abychom zavrhlí oba dva systémy.*“ Jsem o tom přesvědčen. Až na to, že stejné odsouzení se nesmí vyjádřit jedním a týmž označením. Myslím-li si na druhé straně stejně jako Besançon, že leninismus nemá být považován za „*účtyhodný záměr, který se zvrhl*“ (Leninovy výzvy k občanské válce nejsou ani v nejmenším účtyhodné), trvám naopak na tom, že není možné pochopit výběrovost historické paměti pokud si nevzpomeneme, že leninismu předcházeli marxismus-leninismus, marxismus, utopický socialismus a revoluce z roku 1793. Lenin je „*rovnostář*“ a z tohoto titulu je spojen s matricí robespierovské inspirace.

JAK SE VYVAROVAT TOTALITNÍM POKUŠENÍM?

Nakonec musím říct toto: jsem zklamán, že úvaha, jež chce být očistující, nevyústila do otázky po poznání, jak se lze vyvarovat totalitních pokušení a jak se rodi v lidské mysli skutečné přání vědomě odstoupit a poddat se. Simone Weilová v závěru své knihy *Enracinement* (Zakotrcnění) připomíná, že Hitler dosáhl svého cíle dostat se do Dějin a že ho nelze potrestat. „*Cokoli bude na Hitlera uvaleno, nic mu nezabrání, aby se cítil velkolepou bytostí. A zejména to nezabrání tomu, aby si za dvacet, padesát, sto nebo dvě stě let nějaký malý, snubý a osamělý chlapec z Německa či odjinud nemyslel, že Hitler byl velkolepou bytostí, že měl od začátku*

až do konce velkolepý osud, a aby si nepřál z celé své duše osud podobný. Jediný trest by byl schopný skutečně zasáhnout Hitlera a odvrátit od jeho příkladu malé chlapce žízňící po velikosti v budoucích stoletích: proměnit tak úplně smysl velikosti, že by z ní byl vyloučěn.“

Musíme se ptát, proč byl Stalin, despoť mnohem horší než Ivan, po smrti tak oplakáván, a proč se zapomnělo na milióny jeho obětí. Jinak řečeno, musíme se ptát na kapitalismus, protože byl v roce 1989, když padla berlínská zeď, zvolen plebiscitem.

Jak vdechnout patos, idealismus, odpovědnost a přání překonat sám sebe – zkrátka jak vdechnout náboženství do demokracie za tržní ekonomiky: pro příští století není jiného opravdového problému. To jsem se snažil prokázat v jedné krátké eseji o národu a v druhé, stejně krátké, o náboženství. Když už svoboda přestane překypovat požehnáním, potom okouzluje rovnost. Vše, co zrodilo komunistickou myšlenku, vše, co nabádalo ke vstupování do komunistických stran, zůstává dnes v celém světě přítomné, hroživé a nebezpečné.

V moskevských kavárnách (a ještě více v kavárnách pražských) se vypráví tento vtíp: „V zásadě vše, co se o komunismu říká v *Gulagu*, byla pravda... Ale to, co nám *propaganda říkala o kapitalismu, nebylo pravdou o nic méně!*“ Dobrá. Nezbyvá mi než doufat, že členář *Commentaire* mi nepřipíše myšlenku, že kladu rovnítko mezi kapitalismus a komunismus!

Totožná podstata rudého a hnědého fašismu

Jean-François Revel

Levice, a to nejen komunistická, se nejvíce obává, aby se v plném světle ukázala právě ta stránka politických dějin dvacátého století, o které pojednává přednáška Alaina Besançona ve Francouzském institutu. Posuzují-li se politické režimy nikoli podle záměrů, ale podle činů, nikoli podle propagandy, ale podle výsledků, potom samotná fakta očividně prokazují totožnost komunismu a nacismu. To není nic nového. Pravidelně se to objevuje v textech pozorovatelů, kteří nepatří vždy k pravici, protože mezi ně lze počítat Léona Bluma, Victora Sergeje, Davida Rousseta či André Gida (viz zejména zajímavý Blumův text, který cituje Jean-Louis Panné v životopisu Borise Souvarina, s. 257). Stejně pravděpodobně však je pollačována, takže pokud takové srovnání nacismu s komunismem učiní nový autor, levice je pokaždé odrazí stále jedněmi a týmiž jednotvárnými vytáčkami, jen aby bylo opět po-
hřbeno.

Tak se rozklesnulo mlčení nad znamenitou sérií pořadů o vzta-
zích mezi Hitlerem a Stalinem a jejich spolupůlně, které televizní stanice France 3 vysílala v roce 1996 a které zevrubně ukázaly, že spolupřevina a vzájemný obdiv existovaly dávno před německo-sovětským paktem z roku 1939. O rok později toto mlčení přerušil úspěch Černé knihy komunismu (český překlad v nakl. Paseka, Praha 1999, 2 sv., franc. orig. *Le Livre noir du communisme*, 1. vyd. 1997), kterou se však část levice pokusila nejprve zdiskreditovat, nemluvě o tom, jak byli zastrášováni někteří autoři knihy, a pod jakým tlakem se ocitli, až nakonec odvolali, a přímo v *L'Humanité* (deník francouzské komunistické strany, pozn. M.N.) řekl-li opak toho, co dokazovali ve svých textech. Madeleine Réberthouxová, čestná předsedkyně Ligy lidských práv, prohlásila v *Journal du dimanche*, že komunismus nelze přirovnávat k nacismu, protože komunismus sice vyraždil dobře sto miliónů lidských bytostí, ale neučinil tak z důvodů rasové diskriminace; což ostatně v některých případech ani není pravda. Kromě toho, vy-
vraždil kteroukoli lidskou skupinu jako takovou, nikoli z titulu

individuální viny těch, kdo skupinu tvoří, je totalitní zločin. Jehož podstata je totožná u nacisty jako u komunisty.

POZNÁMKA K LIZE LIDSKÝCH PRÁV

Liga lidských práv v době Velkého teroru, během prvních moskevských procesů v roce 1936, ustavila na žádost svého předsedy Victora Basche vyšetřovací komisi, jejímž členem byl sám Victor Basch a advokát Raymond Rosenmark. Ten po jedné cestě do Moskvy došel k závěru, že obžalovaní byli vinni. Proto, aby zakryl vykonstruovanost procesů, se opřel o vskutku úspěšný argument Emila Kahna, generálního tajemníka Ligy: „*Kdyby se kapitán Dreyfus doznal, nedošlo by k žádné Dreyfusově aféře.*“ Dovolávat se Dreyfuse proto, aby byly ospravedlněny rozsudky smrti nad nevinnými, je obdivuhodná ukázka cynismu a pokrytectví. Někteří prostačkové se tomu divili. Liga je donutila mlčet. *Cahiers de la Ligue (Zápisníky Ligy)* cenzurovaly protestní dopisy některých členů a odmítly zejména článek Magdeleine Pazové, který kritizoval Rosenmarkovu zprávu. Po druhém procesu v lednu 1937 zamíla Liga podání, požadující intervenci na sovětském velvyslanectví. Poté se údajná vyšetřovací komise rozložila do nicoty, odkud již, popravdě řečeno, nikdy nepovstala. Vzpomínka na spolupivnu na zločinech proti lidskosti by snad měla vnuknout Magdeleine Reberiouxové trochu méně nadutosti a trochu více „pokání“ za své předchůdce. Není jasné, proč negacionismus (pohrávání toho, že nacisté používali plynových komor k vyhlazování – pozn. M.N.) a souhlas se zločiny proti lidskosti by měly být trestným činem, jde-li o nacistické zločiny, a proč by jimi neměly být, jde-li o zločiny komunistické.

KLÍČ K TĚMTO HLoupým SPORŮM

Nebo je to spíš docela jasné. Pokusil jsem se položit tuto otázku a načrtnout na ni odpověď v knize *La Tentation totalitaire* (Totalitní pokušení, 1976). Klíč k těmto hloupým sporům spočívá ve snadno pozorovatelném jevu. V každé společnosti, včetně demokracií, existuje značná část mužů a žen, kteří nenávidí svobodu – a v důsledku toho i pravdu. Touha žít v tyranii buď proto, aby se na výkonu tyranie podíleli, nebo – což je podivnější – aby se ji podrobili, je příčinou, bez níž by se nedal vysvětlit nástup a trvání totalitních systémů v nejcivilizovanějších zemích, jako byly Německo, Itálie, Čína nebo Rusko, které na počátku 20. století nebylo národem dívochů, jak jej komunistická

propaganda později vykreslovala. Geniálním rysem komunismu bylo to, že umožnil zlikvidovat svobodu ve jménu svobody. Umožňoval tedy nepřátelům svobody, aby ji zničili, a ve jménu pokrokové propagace ospravedlňoval ty, kteří ji ničili. Jakmile historici a političtí filosofové prostě zaznamenají chování vůdců a celkový počet obětí, odmítnou tuto pokrokovou propagaci, konstatují faktografickou, strukturální a zločinnou totožnost nacismu a komunismu, rázem se zhroutí výmluvy „pokrokových“ odporců svobody a pravdy.

Proto tak urputně bojují proti tomuto připodobňování komunismu s nacismem, neustále přehrávají žalostné, intelektuální chudobou sklíčující argumenty. Tyto ustavičně stejné argumenty spočívají v popření skutečnosti, že komunismus ze své vnitřní podstaty vede ke zločinům, a v hlasitém požadavku, aby se zahájila práce na černé knize kapitalismu. Nelze popřít, že se kapitalistické státy dopustily zločinů. Všechny státy se jich dopouštějí. Kromě toho, že se kapitalistické demokracie dopustily početné daleko méně zločinů, které nemají masový a soustavný charakter zločinů nacistických nebo komunistických, základní rozdíl je v něčem jiném. Jde o rozdíl kvalitativní: kapitalistické demokracie se nemusejí dopouštět zločinů proto, aby se udržely, tak, jak to činí totalitní systémy, které by bez nich nepřežily. Podle svých obhájků zplodil komunismus vždy a všude zločiny, aniž by přitom sám k zločinům vedl. Z hlediska zásady přičinnosti je to dost zvláštní.

Když už nezbyvá než přiznat komunistické zločiny proti lidskosti, použije se další obranná lest: neuzná se, že režimy, které se zločinů dopustily, jsou skutečně komunistické. Tak Stalin nebo Mao byli pouze „úchytkami“ komunismu. Podivný systém, který vždy uskutečňuje jen své vlastní úchytky. Korunu tomu v této oblasti nasadil Jean Lacouture, který v knize *Surebte le peuple cambodgien* (Necht přežije kambodžský lid, 1978) nejprve – což je chvályhodné – vyjádřil lítost nad tím, že kdysi Rudé Khmery velebil, poté ale jednoduše popřel, že Pol Pot a jeho spolutvůrci byli vedeni komunistickou ideologií. Podle Lacoutura byl Pol Potiv režim „*tropickým fašismem*“ a „*nacionálním socialismem řížových polí*“. Takže, chová-li se marxistický ideolog nejčistší leninské tradice nesporně jako nacist, je vysvětlení jednoduché: je to právě proto, že byl nacistou a nikoli komunistou.

JE NUTNÉ POKRACOVAT V BOJI

Závěrem: boj, který má připravit vychytralé nepřátele svobody o jejich otrpané darebácké kousky, jichž neustále používají, aby mohli zavrhnout připodobňování komunismu s nacismem, lten-to boj] je nutný víc než kdy jindy. Nejprve proto, že komunismus se svou hradbou ideologického šejdířství nepřestává zabíjet. Vezme-li Tibet, dopočítáme se při nejnižším odhadu 1,2 miliónů Tibetanů, kteří od počátku invaze přišli o život v důsledku čínské okupace své země. Navíc nejde jen o fyzické zničení nebo zotročení tibetského lidu, které komunismus zavínil, jde také o jeho kulturní zničení, od rozbití téměř všech klášterů a knihoven až po široce uplatňovaný zákaz mluvit tibetsky a tibetštině vyučovat. V současné době má Tibet osm miliónů násilně přesídlených čínských osadníků proti šesti miliónům Tibetanů. Existuje ještě druhý důvod, proč je nutné bez oddechu bojovat proti zakrývání povahy komunismu, který je ve své vnitřní podstatě totalitní a vede ke zlobinům. Komunismus totiž zůstává nadějí pro nepřátele svobody, kteří jsou sice po zhroucení Sovětského svazu značně na ústupu, ale stále lačni po nastolení útlatku ve jménu obrany udučovaných. Profesor filosofie na Universitě Paříž VIII a profesor politiky v Institutu politických studií z Lyonu podepsal v *Le Monde* z 15. října 1997 nekonečný článek, v němž se můžeme do slova dočíst: „V rozporu s tím, co si zřejmě myslí François Furet, historie sociálního osvobození není nositelkou, nevyhnutelných totalitních katastrof. Z boje utlačovaných se vynořují obrazy emancipace, která se v nových souvislostech může uskutečnit“ (zvázněno mnou).

Odstraňující prohlášení, neboť obsahuje současně lež i hrozbu. Lež obratně ukryvá skutečnost, že komunismus nemá nic společného s „dějinami sociálního osvobození“, jejichž byl nejhorším nepřítelem. Hrozbu obsahuje zneklidňující slib, že je zde snaha o oživení „emancipace“ prostřednictvím Gulagu v tajemných „nových souvislostech“. A tak to pokračuje: každý, kdo ztůrazní totožnost fašismu a socialismu, patří nutně k pravici, kdo ztůrazní, kdo patří k pravici, patří v zásadě k extrémní pravici, a tudíž je sám fašistou.

Nic se nezměnilo od doby, kdy Bernard Chapuis napsal roku 1975 v *Le Monde*: „Alexandr Solženicyn lituje, že Západ podpořil SSSR proti nacistickému Německu... Už dříve někteří lidé ze Západu, jako Pierre Laval, smýšleli obdobně a lidé jako Doriot a Déat vítali nacisty jako osvoboditele.“ Španělská levice se k autorovi

Souostroví Gulag (český překlad OK Centrum, Praha 1990, 3 sv.) nezachovala o nic lépe. V březnu 1976, šest měsíců po Frankově smrti, v době, kdy demokratické reformy krále Juana Carlose již byly na cestě, prohlásil A. Solženicyn v televizním rozhovoru, že ve Španělsku roku 1976 je mnohem více svobody než v SSSR. Na to mu odpověděl spisovatel Juan Benet, který patří k nekomunistické levici: „Pevně věřím, že dokud budou existovat lidé jako Alexandr Solženicyn, budou existovat i koncentrační tábory. Možná by měly být poněkud lépe sřeženy, aby je osoby jako Alexandr Solženicyn nemohly opustit.“ (*Cuadernos para el dialogo*, 27. března 1976). Zkrátka, část levice, početnější než si myslíme, se neobejde bez myšlenky, že každý, kdo není socialista, je nacist. A proto tak zuřivě bojuje proti konstatování triviální pravdy: totiž že rudý a hnědý fašismus jsou ve své podstatě totožné.

Zajistit, aby přezila idea socialismu

Vladimír Bukovskij

Před nějakým časem jsem vydal (francouzsky) knihu¹ na totéž téma. S Alainem Besançonem nesouhlasím jen v jednom jediném bodě: to, že kniha o zločinech komunismu stále ještě může ve Francii způsobit pohoršení, slouží vaší zemi jen ke cti. Tím se potvzuje, že Francie stále ještě živě reaguje, zatímco zbytek západního světa vpadá, jako by se pohroužil do hlubokého a setrvalého bezvědomí. A samozřejmě teprve uvidíme, jaké reakce (budou-li jaké...) vyvolá má kniha *Jugement à Moscou* (německy pod titulem *Abrechnung mit Moskau* – *Moskevský proces* – pozn. red.) ve Spojených státech a ve Velké Británii, ale očekávám spíše mrtvolné ticho než pohoršení.

V jistém smyslu je pro autory knihy *Le Livre noir du communisme* (česky *Černá kniha komunismu*, 2 svazky, nakl. Paseka, Praha 1999 – pozn. red.) obrovským štěstím, že se je naši protivníci rozhodli napadnout. Kniha sama však důvod k takové reakci neposkytuje, neboť přináší velmi málo nových látek, a to, co je v ní nového (pokus určit celkové množství obětí komunismu na celém světě), se opírá do značné míry o domněnky. V tom však lze nejspíše hledat důvod, proč se naši protivníci dopustili obrovské taktické chyby, když si zjevně mysleli, že to jim právě skýtá snadný cíl k jejich útoku. U mne věděli naprosto jistě, že jim chybí municie, a proto raději moudře zůstali zticha. Jaká škoda!

Ať už je tomu jakkoliv, tak jde o velmi charakteristický příklad. Na jedné straně vidíme, že společnost (příjemnějším ve Francii) velmi touží, aby se o této záležitosti diskutovalo a že ji nejspíše, stejně jako Besançon a mne, značně máte mlčení, jaké panuje ohledně zločinů komunismu. Na druhé straně vidíme, že naši protivníci to dokonale chápou a mlčí jen z taktických dů-

1 V. Bukovskij, *Jugement à Moscou, Un dissident dans les archives du Kremlin*, z ruskiny přeložil Louis Marinéz, redakce Charles Ronsac, nakl. Robert Laffont, 1995. [Ukázka z této knihy viz revue *Sířední Evropa*, 1997, č. 69-71, „Soud v Moskvě“; a její německé vydání *Abrechnung mit Moskau*, nakl. Gustav Lübbe, Bergisch Gladbach 1996, v č. 78, která však ve francouzském vydání chybí. – Sametová revoluce v ČSSR – pozn. red.]

vodů. Řečeno jinak, společnost i lidé na vyšších místech jsou si plně vědomi absurdnosti současné situace, když nedošlo ke konečnému odsouzení největšího zločinu v lidských dějinách. Jak však kdysi kdosi přesně vyjádřil, ze všech lidí lze na krátkou dobu udělat hlupáky, z jejich jisté malé části i na dlouhou dobu, ale nelze to udělat ze všech a navždy. Je to tudíž, a v tom má Besançon naprostou pravdu, pouze otázka času.

Je toto jasné i našim protivníkům? Samozřejmě. Problém však spočívá v tom, že jim nejde ani o filosofické pojetí, ani o historickou pravdu, ale o pozice ve světě, o moc a privilegia. V mnohém se podobají jejich protějškům a bývalým spojencům v Rusku, jsou *nomenklaturou*, jež lpi na moci, a to za každou cenu, a tak, pokud budou schopni, se budou snažit tuto diskuzi podlačovat, a to i v takovém případě, kdy by pro historii měla jen nepatrný význam. Na rozdíl od svých ideologických předků v nic nevěří a nelámou si hlavu s budoucností: všechno, co chtějí, je, aby i příští den byli u moci.

Ze všech důvodů, které Alain Besançon ve svém článku uvádí, se zastavím u toho posledního, prostě proto, že všechny ostatní lze do něj shrnout na základě logického uvažování. Proč se na Západě o komunismu vědělo tak málo? Byla to náhoda? Mohu vás ujistit, že informace byly vždy po ruce a v dostatečném množství. Nebo, mluví-li se o roli Židů v souvislosti s odhalováním nacistických zločinů, není snad pravda, že sovětský režim byl od posledních let Stalina u moci fanaticky antisemitský? A proč byla „sovětská vulgáta“ (jak ji Besançon přílehavě nazval) na Západě tak snadno přijímána? V posledním bodě na všechny tyto otázky dávám odpověď: říká, že komunismus byl vždy vnímán jako to, co „zůstává účty/hodným záměrem, který se zurhl“.

Přeložíme-li to do jazyka politiky, dostaneme přesně totéž, co se tvrdí v mé knize *Jugement à Moscou* (Moskevský proces): zatímco *boľševismus* slavil vítězství v Rusku, Číně a jinde, jeho dvojče, *menševismus*, slavil vítězství na Západě. Jeden můj přítel o nich kdysi řekl, že se liší stejně nepatrně, jako se liší dva způsobu přípravy raků k jídlu: rak zčervená a uvaří se bez ohledu na to, zda se buď přímo hodí do vařící vody, nebo do vody studené, jež se pozvolna ohřívá, až začne vařit. Přes všechny jeho zločiny se na Západě s komunismem jednalo jako se ztraceným synem, kterému jednoho dne spadnou klapky z očí a který se vrátí do lána „normální“ sociální demokracie. Odtud potom plyne bratrské zaslíbení vůči jeho zločínům, nedostatečná vůle postavit se mu

na odpor, hájení „mírového soužití“ a „détente“, jednostranného odzbrojení a „sblížení“. Odtud plyne patologické nadšení pro Gorbačova a jeho *perestrojku*, tato žalostná „gorbymánie“, která nakonec smetla všechny naše naděje na rychlý a bezproblémový přechod k demokracii a tržnímu hospodářství v Rusku a ve východní Evropě. „Konečně! Konečně!“ jásal Západ v očekávání blížího se příchodu univerzální socialistické harmonie, aniž by si však všiml toho, že jde o další z krutých klamných úskoků spáchaných bolševiky na menševicích, který byl tak typickým jevem provázejícím celé dějiny jejich vztahu a který se kdysi nazýval podle jeho první oběti, Kérenského, „kerenštinou“.

To, co dnes pozorujeme na území bývalého Sovětského svazu a ve velké části východní Evropy, je přímým důsledkem této politiky, v jejímž provádění napomáhaly a také jí dávaly požehnání západní cily, jež si přály, aby socialismus byl zachráněn coby pojetí, které bude vládnout našemu životu (či spíše, které si přály, aby bylo zachráněno jejich postavení nejvyšších správců tohoto pojetí). Vzhledem k tomu, že má kniha nevyvolala žádnou polemiku, a tudíž se příliš nečetla, tak si veřejnost, což je nepřijemné, nevímsla jednoho dokumentu, který jsem v ní citoval. Šlo o zprávu mezinárodního oddělení ústředního výboru Komunistické strany SSSR adresovanou Politbyru 7. června 1991, tj. dva měsíce před zhroutilím Sovětského svazu.

„Právě probíhající změny ve státech střední a východní Evropy se uskutečňují ve znamení demontáže socialismu a narůstání prvků *divokého kapitalismu*“, čímž se snižuje úroveň sociální ochrany pracujících. To je předmětem zájmu vůdčích evropských stran, členů Socialistické internacionály. Hledají cestu, jak čelit těmto, tak málo žádoucím tendencím. Italská socialistická strana, Španělská socialistická dělnická strana, Socialistická strana Rakouska a Německá sociálně-demokratická strana se vyjádřily pro vytvoření Celoevropského centra pro studium otázek týkajících se vztahů socialistů a komunistů.

Francouzská socialistická strana se vyjádřovala neaktivněji za prodiskutování těchto otázek, což lze vysvětlit nejen jejím postavením jako vládnoucí strany, ale také problémem jejího vedení, které je očividně znepokojeno otázkou přežití ideje socialismu v období její krize ve východní Evropě.

A tak se vedoucí činitelé Francouzské socialistické strany v posledních dobách při mnoha příležitostech vyjádřili pro diskusi uvnitř evropského levicového hnutí o nové formě a nových aktivitách socia-

listických a sociálně-demokratických stran za měnících se podmínek v Evropě. Aby tomu dostáli, tak Pierre Mauroy při mnoha příležitostech vyjádřil svou ochotu přijet do SSSR a prodiskutovat tyto problémy s vedoucími činiteli KSSS.²

Jakkoli směšně to může vypadat, tak se jim – nad veškerá jejich očekávání – především podařilo zachránit moc socialistického establishmentu. Stačí se porozhlédnout kolem sebe; ve většině evropských zemí, právě tak jako v Kanadě a ve Spojených státech, dnes vládnou oni nebo jejich spojenci. Je tomu tak v Itálii, Francii, Velké Británii a v Řecku; Německo právě tento vzor následovalo. Všichni se – s výjimkou Francie – samozřejmě hlásí ke „změně“, že se „nově promění“, a jdou dokonce tak daleko, že hájí zavedení některých prvků tržního hospodářství (stejně jako jejich ruské protějšky). Dojde-li však na lámání chleba, jako tomu bylo nedávno ve Velké Británii ohledně reformy systému sociálního státu, veškeré „nové proměny“ se rozplynou a ocitneme se před stejnou socialistickou nomenklaturou.

A navíc, nahlédněte do mezinárodních organizací, do struktur integrující se Evropy, OSN atd.: všude objevíte staré socialistické funkcionáře na vedoucích místech. Můžeme od nich opravdu očekávat otevřenou a poctivě vedenou diskusi o minulosti, z níž by nevšly právě se cítí? Byli-li dokonce připraveni podat pomocnou ruku hroučícímu se sovětskému režimu v jeho poslední hodině, jen aby zajistili „přežití ideje socialismu“, co by ze stejného důvodu byli ochotni udělat dnes?

Jsou to zalím konzervativní síly, nikoli ty levicové, které se v celém západním světě zhroutily. A pokud lyto tak dobře organizované, dobře financované a dobře zavedené politické síly ne-nabyl v období po konci komunismu vrhu, co se dá očekávat od hrstky ruských disidentů, z nichž většina nemohla před rokem 1991 dokonce ani navštívit svou vlast? Myslím si, že tato poslední výtka, kterou nám Alain Besançon ať už vědomě či nevědomě adresuje, je značně nespravedlivá. S veškerou úctou k němu mu mohu jeho otázku vrátit a zeptat se jej, proč naši západní přátelé „nebyli schopni se podílet na nové moci“? Proč ve svých zemích nedocílili „kritického množství“ potřebného k tomu, aby se stali „nositeli paměti“? Nemylme se, dnes jsme se ocitli na stejné lodi, a zatímco krize socialismu ve světě právě začala propuknout, tak náš starý nepřítel z nás dělá bláznů a odsunuje nás na okraj

2 Tamtéž, s. 505.

dění. Ve své knize jsem se pokoušel vysvětlit, že studená válka ještě ani zdaleka není u konce. Ještě budeme muset prodělat mnoho velkých bitev, na rozdíl od první studené války však nemáme takové konkrétní síly, které by nám umožňovaly dokonce i jen se jich účastnit.

Filosofická sebesterilizace?

Zbigniew Brzeziński

Dne 21. ledna 1998 ruská „demokratická“ дума držela minutu ticha, aby tím uctila památku zakladatele Gulagu, a v tulěz chvilí nedaleko odtud, v jádru historické části Moskvy, v mauzoleu, odpočívala mírně podchlazená mrtvola prvního masového vraha v tomto století. Tvrdil by dnes někdo, že se Německo rozšlo s démony nacismu, kdyby bývali vysocí nacističtí pohlaváři, kteří by se převlékli za „demokraty“, podobným způsobem uctivali památku Adolfa Hitlera a jeho ostatky by pictně konzervovali v mauzoleu umístěném v centru Berlína? Na Západě však tato událost nikoho nepobouřila, ba dokonce nikomu nestála ani za zmínku.

ZNECHUCENÍ V PRVNÍM PŘÍPADĚ, ZKLAMÁNÍ VE DRUHÉM

Taková lhotejnost je důkazem skutečnosti, že „osvícené veřejné mínění“ na Západě se ještě nedokázalo vyrovnat s dopadem na morálku, jaký v tomto století měl útok totality na základní lidské, a zvláště potom na duchovní hodnoty. Existuje totiž trvalý odpor k zaujímání jednoznačného postoje v oblasti morálky, pokud jde o odmítnutí odkazu totality. Ještě horší je však to, že stále existuje značná náchylnost k nakládání s nacismem jako se zlem absolutním a s komunismem jako se zlem relativním.

Proto jsem s nadšením přivítal, jak Alain Besançon ostře obžaloval amnezii (zapomnění) v oblasti morálky, tu amnezii, která stále hraje hlavní roli v přístupu západních intelektuálů ke zločinům komunismu. Stejně jako on i já jsem před několika lety tvrdil (knihou *Out of Control*, s. 8, český překlad *Bez kontroly*, Victoria Publishing, Praha 1993, s. 19), že nacistické i komunistické zločiny mají svůj původ v „totalitních pokusech o vytvoření tzv. ‚donucovací utopie‘. Jde o dokonalé společnosti, založené na fyzickém odstranění ‚nehodících se společenských živlů‘, doktrinárně definovaných jako nehodných spásy z rasových nebo sociálních důvodů“. A právě jako Besançon jsem napsal (v téžc citované knize na s. 15, český překlad na s. 25): „Je urážkou morálky,

že ani po rozsáhlém odsouzení Stalinových zločinů ... nebyl postaven před soud ani jeden jediný funkcionář tajné stalinické policie, velitel koncentračního tábora, trýznitel nebo popravčí. Dohledy jsou [naopak] nacističtí váleční zločinci trestáni za své zločiny proti lidskosti.* A v neposlední řadě, téměř před čtyřiceti lety jsem společně s Carlem J. Friedrichem publikoval studii¹ o systémech analogiích mezi nacismem a komunismem.

A přesto až do dnešních dnů převažuje sklon, na což poukazuje Besançon, posuzovat útok totality na západní civilizaci selektivním způsobem, když v prvním případě se obětí dostává výsadního postavení a ve druhém případě se na mrtvé zapomíná, když v prvním případě se žádá nelidská odplata a ve druhém případě se bez problémů odpouští. Nejenže ani jeden z bývalých komunistických vrahů nebyl potrestán, ale dokonce i na pouhou obhajobu takového potrestání se pohlíželi s nechutí. (Já sám jsem byl nevybíravým a vášnivým způsobem veřejně odsouzen jednou vůdčí disidentskou osobností ze střední Evropy za údajnou obhajobu tzv. „honu na čarodějnice“!) V Americe hlavní tiskové orgány, utvářející její veřejné mínění, bez zábrany stavějí na pranyř bývalé nacisty, a to dokonce i ty řadové, zatímco na bývalé komunistické obránce zločinů stalinismu občas i pějí chválu. Srovnání například britké peskování metaně deníkem *The New York Times* na bývalou režisérku nacistické filmové propagandy Leni Riefensthalovou s jeho velčením Lilian Hellmanové, spisovatelky, která ve svém díle dávala najevo sympatie vůči Stalinovi a která kdysi byla miláčkem newyorských intelektuálních salónů, Německý dirigent Wilhelm Furtwangler nesměl nikdy koncertovat v New Yorku, přestože ho denačifikační soud zprostil obžaloby, zatímco každá návštěva Ilji Erenburga nebo Jevgenije Jevtušenka, přičemž oba byli nestydatými obránci komunismu, se setkávala s projevy úcty.

Toto odporné dvojí měřítko vysunuje do popředí skutečnost v podobě hluboce zneklidňujícího selhání, a to jak v intelektuální, tak i morální oblasti. Jde o to, že významná část těch, kdo utvářejí veřejné mínění na Západě, není s to uznat, že bolševická i nacionálně socialistická totalitní hrozba humanismu má společný základ. Poukazuje to na vyprázdnění filozofického obsahu vládnoucího moderního liberalismu (v americkém slova smyslu – pozn. překl.), jehož kritika komunismu postrádá stejně váš-

¹ Carl J. Friedrich a Zbigniew Brzezinski, *Totalitarianism, Dictatorship and Autocracy*, nakl. Harvard University Press, 1956.

nivě zaujetí, s jakým usiluje o vymýcení nacismu, a v jehož odmitání komunismu lze pocíťovat téměř jistou lítost nad tím, že „určitý velký ideál“ selhal, aniž by se mohl dožít života, jenž by odpovídal jeho možnostem. Znechucení v prvním případě, zklamání ve druhém!

DŮVODY MORÁLNÍ ZASLEPENOSTI

K šesti důvodům uváděným Alainem Besançonem, jimiž vysvětluje takovou morální zaslepenost, bych proto přidal ještě čtyři další.

1) Nacismus vystupoval veřejně proti intelektuálům a olevněně se snažil být antiracionální. Dovoňoval se absurdních mýtů a spolehal se na výjimečně primitivní jazyk. V protikladu k němu komunismus, dokonce i tehdy, když byl zvěstovatelem nenávisti, si uchovával zdání racionality, když o sobě prohlašoval, že je „vědecký“. Přestože jak nacismus, tak i komunismus byly zasvěceny iracionálnímu cíli, jímž mělo být vytvoření donucovací utopie, vypadalo to tak, že komunismus je pro intelektuály odpovědí na jejich hledání „racionálního“ řešení ve světě, jemuž se nedostává hlubšího vnitřního smyslu.

2) Atheismus, k němuž se komunismus bez obalu hlásil, byl pro jisté intelektuály obzvláště přitažlivý. Jeho frontální útok na křesťanství dodal síly těm, kdo buď zavrhl křesťanskou tradici nebo se cítili být jejími oběťmi. Zdálo se, že komunismus nabízí nejen alternativní, ale také ucelený světový názor odmítající tradiční evropské křesťanské dědictví, na něž někteří nahlíželi tak, a to zvláště od Francouzské revoluce, že se dostává do stále většího střetu s materialismem moderní sekularizace.

3) Nacismus se otevřeně hlásil ke zlovolné zamýšlenému antisemitismu. Nacista musel být antisemitou, kdežto komunista si ho mohl antisemitismus uskutečňovat v praxi, ale zároveň s tím ho navenek mohl veřejně odsuzovat. Nacistická doktrína vedla přímo ke spalovacím pecím v Osvětimi, vzhledem k tomu, že však komunismus zastával při vybírání svých obětí „ekumeničtější stanovisko“, vypadalo to, jako by každý jednotlivý komunista nesl menší přímou odpovědnost za usmrcování „třídních“ nepřátel, kteří se stali oběťmi doktríny, k níž se hlásil. Komunistické režimy navíc oficiálně antisemitismus odsuzovaly, což vytvářelo sice iluzorní, do jisté míry však velmi podstatný rozdíl mezi komunismem a nacismem.

4) A nakonec, přetrvávání dvojího měřítka na Západě, pokud jde o posuzování nacismu a komunismu, podporuje nestoudné pokrytectví. Výrok „mýlil jsem se... věřil jsem však v dobrou věc“ se bez zaváhání přijímá, pokud se jím hájí nějaký bývalý stalinista, nikdy však v tom případě, když jde o nějakého bývalého nacistu. A to je v konečné fázi ten nejděsivější rozdíl, neboť v sobě obnáší předpoklad, že původ komunismu má spojitost s duchovním odkazem židovsko-křesťanské tradice Západu. Toto očistění komunismu se tak stává filozofickým zákretem, jímž se sami sterilizujeme.

Požitek samého Boha

André Fontaine

Pro Rimbauda je „pohled na spravedlnost požitekem samého Boha“. Totž platí o pravdě. Každý, kdo zkusil novinářinu nebo historii, to dobře ví: člověk je přesvědčen, že nic důležitějšího než stalo skryto, a potom se jednoho krásného dne objeví trhlina, někdy velké tajemství. „Potom, vždycky až potom“, konstatoval už dávno Jules Isaac, „se ukáže skutečnost se svým zneklidňujícím výrazem“. Jak ale nedat současně za pravdu Pascalovi, pro něhož „je podezřelá každá událost, která není současná“? Kdo může tvrdit, že skrz naskrz pronikl do osobností, které nikdy nepotkal? Kdo může porozumět velkým změnám, které prodělal jeden národ, jedna společnost, aniž by se nadechl jejich vzduchu, aniž by zblízka pocítil vývoj smýšlení, které je strhlo? Kdo může obnovit uprosřed vášni, které jsou mnohem intenzivnější, než jak se jeví v retrospektivě, skutečný sled událostí, které sám neprožil? Snažilo by se tolik historiků usilovně přepsat dějiny, rehabilitovat jedny a demaskovat ty druhé, kdyby nezástával, dělej, co dělej, mezi minulostí a mezi představou o minulosti velký otevřený prostor pro hypotézy, spory, záhady?

Tento základní rozpor určuje hranice historickému bádání, které si je samo ne vždy dostatečně uvědomuje, a to v době, kdy nikdo nedbá Valéryho varování, že „historie je nejnebezpečnější produkt, který vyrobila chemie intelektu“, ale kdy každý, jak se zdá, uznává kategorické Hegelovo „Weltgeschichte, Weltgerichte“, které ospravedlňuje všechny zločiny, spáchané vilězem. K dovršení všeho je třeba k tomu přidat fantastickou změť prvků, předurčenou matematicky k šíření. A tyto prvky by bylo nutné vzít v úvahu, abychom se mohli platině vyjádřit. Neudivuje tudíž, že se „kultura“ stává čím dál tím méně „obecnou“ a že stoupající specializace ve všech oblastech omezuje horizont nejen vědců, ale i funkcionářů a rozhodujících činitelů. A v důsledku toho i horizont rozhořčení. Toto století otevírá všem tak obrovské pole, že každý je dohnán, aby si pamatoval zejména to, co se ho dotýká nejvíce. A to je jedna z možných odpovědí na otázku Alaina Besançonova.

Veskeré srovnávání nacismu a komunismu trpí již tím, že je velmi málo těch, kdo zkoumali se stejnou pozorností zločiny obou režimů. Ještě méně je těch, kdo se pokoušejí dále rozšířit soupis zločinů. Jeden z nejhroznějších politických zločinů této doby nemá s oběma ideologiemi nic společného: mluvíme o „znásilnění Nankingu“, které Japonci spáchali v roce 1937 a které Iris Chang v knize, jež vyšla loni v New Yorku (*The Rape of Nanking*, nakl. Basic Books), oprávněně nazývá „zapomenutým holocaustem druhé světové války“. Během sedmi týdnů „japonská armáda nejen vyplnila a zapálila“ Čankajškovo hlavní město, „ale“ poznamenává autor, „masivně popravovala válečné zajatce a systematicky znásilňovala, mučila a usmrtila statisíce čínských civilistů.“ „Celá barbarská krutost se odehrála proto,“ upřesňuje Edward Behr v knize *Hiro-Hito* (nakl. Robert Laffont, 1989), „aby se zpráva o ní rozšířila po celé Číně a přesvědčila zstrašené obyvatele, aby se nebránili japonské okupaci a nepřipravili si stejný osud.“ Kdo ví v naší zemi o této hrůze? Přiznávám, že jsem se o tom dozvěděl až z článku Denise a Peggy Warnerových v *International Herald Tribune* z 12. prosince 1997, který jsem stejně dobře číst nemusel a který neměl, pokud vím, přílišný ohlas. A můžeme za zcela nevinné považovat jak RAF (Royal Air Force) bombardovala Drážďany ve dnech 13. a 14. února 1945, kdy zahynulo více lidí než v Hirošimě, či politicky a vojensky nadbytečný atomový útok na Nagasaki? Ještě štěstí, troufáme si říct, že Američané upustili od svého původního plánu, který měl zničit, ale ovšemže ano, nádherné Kjóto!

A pojďme do bližších oblastí. Jaká shovívavost panuje v souzení – a především v zatykáni – zločinců jugoslávské války, o nichž přece jen nikdo vzhledem k dávným balkánským dějinám netvrdí, že se stali zločinci díky titoisimu, a tudíž komunismu, který tudy prošel? Kdo se doopravdy stará o asi osm set tisíc obětí rwandské genocidy, kvůli níž je nicméně přímo obviňována náše země? A přesto není činem ani komunismus, ani nacismus, ale jednoho z nejkřesťanštějších afrických národů. A alžírští hrdlořezové, kteří denně posouvají hranice hrůzy, se inspirovali v *Manifestu* nebo v *Mein Kampf*? *Libido dominandi*, o němž mluvil již Sallustc, a instinkt zabijec jsou v člověku přítomny po celou věčnost a není třeba žádného „ismu“ k tomu, aby se probudily. Je opravdu nutné připomínat nesčetné masakry spáchané od křesťanských válek ve jménu toho, kdo na hoře Olivetské nařídil Simonu Petrovi, aby schoval meč do pochvy? Připomínat genocidu

indiánů v Mexiku, citovat z jiného ideologického šuplíku smutně proslulé hlášení generála Westermanna, které učinil v předvečer vánoc roku 1793 v Konventu: „Vendée již neexistuje. Právě jsem ho pohřbil v bažinách Saenay. Rozdrtil jsem děti pod kopyty koní a pobíl jsem ženy. Nikdo mi nemůže vyčítat jedného vězně. Všechny jsem vyhladil?“ Nikdy s tím neskončíme. Mnoho zločinů proti lidskosti bylo spácháno před stoletím, které tento pojem v roce 1915 v souvislosti s Armény vymyslelo a které mu po druhé světové válce dalo zákonnou definici.

PRVOTNÍ ZLOČIN

Prvotní zločin, od něž se odvíjejí zločiny naší doby, je v každém případě první světová válka. Vlády obou táborů uvrhly svůj lid do války s „jásotem“, jak napsal Kissinger v knize *Dějiny diplomacie*, a způsobily jim krvácení, z něhož se Evropa dosud nevzpamatovala. Versailleská smlouva, uložená národu, který byl donucen přiznat kolektivní vínu, již si nebyl vůbec vědom, zrodila pocit hlubokého pokoření, z něhož vyrostl nacismus. Ale nikdo nebyl tak těžce zkoušen jako Rusko, kde car a jeho generálové posílali zaslepené na smrt mimořádně špatně připravené vojsko, které přispívalo na udržení toho, co Hélène Carrère d'Encausse nazývá „ruským neštěstím“ a Andrej Gračev „odvěkou vírou jeho krajanů v nepřekonatelnou sílu zla“.

Lenin především znamená odmítnutí tohoto fatalismu. Podle slov Gorkého „neochůvějně věřil, že neštěstí není nenapravitelným základem života, ale poskurněním, které lidé musejí a mohou odvrhnout“. Ne náhodou si vypůjčil pro svou knihu *Co dělat?*, která vyšla v roce 1902 a z mnoha hledisek je zakladatelským činem bolševismu, titul oblíbeného románu svého mláde od „nihilisty“ Černyševského, jenž předvedl harmonickou společnost, založenou na souboru zemědělských a řemeslnických družstev, společnou, která se podobala křesťalovému paláci. Odtud plynul jeho obdiv pro Marxe, čistý produkt scientismu jeho století, který v komunismu neviděl nic menšího než „vyřešenou hádanku dějin“. Ale komunismus mohl podle autora *Kapitálu* přijít jen v ekonomicky vyspělé zemi. To, že revoluce nastala nejprve v Rusku, že ji uskutečnila hrstka odhodlaných bojovníků a že se nerozšířila okamžitě do Německa, jak Lenin očekával, bylo velkým břemenem pro teroristický postoj mužů Října, přestože uchýlení se k teroru schvaluje již kniha *Co dělat?* V každém případě stát, který ovládl, přestal existovat. Nicolas Werth v *Černé knize komu-*

nismu připomíná, že selské bouře a vraždění důstojníků vojáků, s nimiž se zacházelo jako s nevolníky, začaly dávno před útokem na Zimní palác. V anarchistické situaci, v níž se země nacházela, by bylo zárukem, kdyby se otázka moci vyřešila jinak než v krvi – Paul Cambon se domníval, že by bylo zapotřebí „*nového Ioana Hrozného*“. A zvěrstva rudých nedávala v žádném případě zapomenout na zvěrstva bílých, a zejména zvěrstva kozáků.

Ale proč, ptá se Alain Besançon, neustává soud proti nacismu, zatímco se jaksi přecházejí bolševické zločiny jako odepšané? Připomeňme, že nedávno vydání *Černé knihy komunismu* silně oživilo polemiku na toto téma. I nadále se ovšem obtížně označují dvě doktríny, z nichž jedna oslavuje zákon džungle, a druhá, která usiluje o zrušení takových zákonů, za dvojčata, byť „různovaječná“. Vysvětlení, která Besançon předkládá, se nicméně zdají v celku podložena. Pochopitelně to platí zejména u toho, co nazývá „*převzešif odpovědnosti židovským národem za paměť na šoa*“. Oživuje se také diskusemi kolem soudu s Paponem, odhalením toho, jak se během poslední války chovali mnozí držitelé moci, v to počítaje i ty či ony „neutrální“, jakož i samozřejmost, že desivý pojem „konečné řešení“ je vlastní nacismu. Stejně tak je viditelné správné připomenout, že ohromná prestiž, kterou SSSR a Stalinovi získala podstatná role při vítězství z roku 1945, dala zapomenout na pakt s ďáblem z roku 1939 [německo-sovětský pakt, pozn. překl.]. Bylo by to možné bez SSSR a Stalina? A za jakou cenu?

DALŠÍ MOTIVY

Ještě některé další motivy by však možná měly být zmíněny:

1) Hitler ztotožňoval Slovanů s otroky. Ve vztahu k Rusům přikázal svým generálům „*jediný úkol: germanizovat tuto zemi německou imigrací a domorodce považovat za rudochy*“ (Bullock, *Hitler a Stalin*). Mnozí obyvatelé napadených oblastí, zejména z neruských národností, byli připraveni přijmout uchvatitele jako osvoboditele: způsob, jakým se s nimi zacházelo, jim nedal jinou volbu, než bojovat za matku-vlast, „*za Rodinu*“. Vzpomínka na invazi je ještě příliš živá v paměti Rusů, aby byli schopni postavit rovníčko mezi nacismem a komunismem.

2) Známe jen jeden nacismus: ten, který velebil takzvanou „*rasu*“ do té míry, že odmítal Židům a Cikánům právo na existenci a Slovanům a černochům otevřel jedinou perspektivu – otroctví. V čase a prostoru byly a ještě jsou různé typy reálného komunis-

mu, které mají charakteristické rysy různých národů, u nichž se usídlily, a které za toto rozlišení neplatí malou daň. A také je samozřejmě důležitá osobnost toho, kdo vykonává skutečnou moc. Středověký a genocidní sen Pol Potův nemá mnoho společného s *Kapitálem*. Totéž lze říci o surrealistické severokorejské dynastii a obecně i o tom, co je zvykem nazývat „*kultem osobnosti*“. Lenin si ho sám hnusil. V očekávání světové revoluce, tak jako apoštolově v očekávání druhého příchodu Krista, plesal pokaždé, když se rudi pokusili uchopit moc v Evropě. Naopak Stalin byl příliš nedůvěřivý, aby dovolil jednat komunistům, které neměl pod přímou kontrolou. Tak například v roce 1937 Kominternu rozpustila polskou komunistickou stranu a zmasakrovala její vedoucí činitele, pozvané do Moskvy. Proto měla prioritu likvidace trockistů v republikánské armádě během španělské války, odtud pochází Stalinův vztah k Maovi a Titovi a po osvobození katyňácký příkaz Thorezovi a Togliattimu, aby hráli hru na legalitu. V říši, jež dosáhla takové velikosti po převzetí moci Maem v Pekingu, bylo třeba podle Montesquieuových slov, která si připsala Kateřina Veliká, „*despotické autority*“.

Když despotu odstranil všechny, kdo v něm dokázali probudit nedůvěru, po jeho smrti už nikdo neměl na to, aby se nazul do jeho holínek. Říše pak byla vydána napospas schizmatům, kacířstvím a skleróze. A nový obraz „*nemocného muže Evropy*“ zastínil postupně obraz „*muže s nožem mezi zuby*“. Chruščov byl poslední, kdo skutečně v komunismus věřil, a poslední, kdo hledal způsob, jak ho znovu vrátit k životu. Před třiceti čtyřmi lety ho svrhla palácová revoluce a uvolnila místo *nomenklatury*, která se postupně rozkládala jedem mafie a starala se především o to, aby si uchovávala svá privilegia. Její vláda nebyla proto schopná překročit to, co Jorge Semprun tak dobře označil za „*denní správu běhu věcí*“. Stále více se potvzoval Kennanův výrok, podle něhož byla ideologie pouze „*fikcivím listem sovětské účelovosti*“. Brežněv, muž „*stagnace*“, ztělesnění ješitnosti a průměrnosti, došel až k tomu, že Nixonovi navrhl světové kondominium, které tolik děsilo Michela Joberta. Muselo dojít k Vietnamu, Watergate a k naftovým krizím, které vedly k přesvědčení o nevyhnutelném americkém úpadku, aby se pustil do dobrodružství v třetím světě, které se stalo pro režim fatální, a aby se chytl do „*afghánské pasti*“, k jejímuž nastražení, jak příznivá Brzezinski v nedávném interview pro *Newsweek Observer*, USA přispěly.

Kdokoli v té době trochu cestoval po Východě, rychle zjistil, že již nikdo nevěří v Evangelium svatého Marxe. Nevzdělanost v této oblasti byla často děsivá. Když v Moskvě uhasla pochodně, mnoho jejich západních obdivovatelů se obrátilo k Pekingu, který se tvářil, že převzal světovou revoluci, než došlo k pozdnímu pochopení, že Mao byl především – stejně jako Stalin – obłudnou obměnou orientálního despotismu. Ale následovníci Velkého kormidelníka v čele s Tengem otočili vůz a pod rudým praporem obnovili kult zlatého telece, jehož nevyhnutelný zánik předtím ohlásili otcové zakladatelé. Mezitím se nakrátko v Praze dostal v Dubčekově osobě k moci naivní archanděl, který koncem konců udělal jediné – ohlásil Gorbačeva. Kadárovo Maďarsko se postupně přizpůsobovalo Západu a je signifikantní, že 40. výročí povstání z roku 1956, jehož se účastnili z různých stran barikády hlava státu a premiér, proběhlo v téměř obecné lhostejnosti. Výzva Solidarity si nedělala mnoho okolku s Jaruzelským, o němž Jan Pavel II. přede mnou řekl, že je bezpochyby více Polákem než komunistou. Kdybychom nahradili Poláka Italem, můžeme si totéž myslet o Berlinguerovi. Marchais se navzdory stoletému vyslovenému názoru soudruhů z Východu pustil do dobrodružství sjednocené levice, aniž ho napadlo, že Mitterand ho chce použít pouze jako odrazový můstek.

Ronald Reagan na rozdíl od většiny západních expertů prohlédl znamení krachu sovětského systému, když se na předsceně objevil ten, kdo se stal při bankrotu režimu jeho správcem. Když se v roce 1988 „Gorby“ přihlásil k „obecným hodnotám lidstva“ a když následující rok odmítl pomoci Honeckerovi silou proti revoltujícím lidem, *volens nolens* podepsal nad říši rozsudek smrti. To, že se na rozdíl od „Tisícileté říše“, která zmizela v apokalyptickém hřmění, rozsykala jak domeček z karet bez jediného výstřelu, napomáhá pochopit, proč je tak těžké vzájemně ztotožnit oba systémy, které François Furet tak případně nazval „*dvojím náboženstvím světa bez náboženství*“.

POSTKOMUNISTICKÉ ZKLAMÁNÍ

3) Na Východě byl pád komunismu nejprve prožíván jako osvobození, ale téměř všude rychle následovalo zklamání. Je to především případ Ruska, kde je výkonná moc v rukou zcela nepředvídatelného cara-alkoholika a hospodářská moc se rozdělila mezi bývalé *aparátčiky* a *mafijány*. Z nedávné cesty jsem si přivlekl obraz totálně zchátralé země, která ztratila všechny orientační

body, kde provokativní luxus hraničí s nezměrnou bídou, a kde se obřízné vyrovnává s myšlenkou, že již není velmocí jako kdysi a že se její evropské hranice opět vrátily do středověké podoby. Potom vůbec neudivuje, že se tak šíří nostalgie, stále existují kolchozy a v Dumě mají většinu komunisté. Ale pokud Leninova munitě pořád spočívá ve svém sarkofágu, jeho sochy stojí všude na viditelných místech, to, co si přejí milióny občanů, není zajisté obnovit revoluci, jejímž hlasatelem býval, ale touží po silném muži, který by byl schopen znovu nastolit pořádek a národní prestiž. Vůbec nezáleží na tom, zda nový Petr Veliký bude bílý nebo rudý. A bude-li to nutné, třeba i třetí Ivan Hrozný. Svatá Rus je ve své většině ještě daleka dvojího politického a ekonomického liberalismu.

4) Nebudeme konat přehlídku všech zemí bývalého „socialistického tábora“. Nicméně poznamenejme, že ačkoli tam byla komunistická moc vnucena Sovětským svazem a udržována hlavně strachem, který vyvolával, nikde nedošlo ke skutečným čistkám. Litevci mohli srovnávat mezi sovětskou a nacistickou okupací, přesto jednu dobu dali přednost exkomunistickému prezidentu před hrdinou jejich osvobození Landsbergšem. Poláci udělali tu- též zkušenost, neboť Kreml se po dvakrát, v roce 1921 a v roce 1939, pokusil vymazat jejich zemi z mapy světa. Solidarita vyhrála poslední kolo okamžiku střídání hry, ale povaha existujících vztahů mezi pány věrejška a pány dneška ukazuje, že nyní je nejsilnější myšlenka národního smíření: koncem roku 1997 se na konferenci ve Varsavě, které se účastnil Brzeziński, setkali ve velmi přátelské atmosféře mnozí aktéři z obou táborů, aby diskutovali o tom, co se vlastně skutečně stalo v průběhu válečného stavu. „Český Thatcher“, Václav Klaus, musel odstoupit, protože se zapletl do finančního skandálu. A Albánci okradení „pyramidovým“ skandálem si loni do čela postavili exkomunistu. Musíme tedy uvěřit, že rudi nakonec po sobě zanechali méně špatných vzpomínek než hnědí.

FRANCOUZSKÝ KONZERVATIVISMUS

5) Je bezpochyby nutné vzít v úvahu stoupající skepticismus části západního obyvatelstva, jehož ohlasy se dostaly až na fórum v Davosu, mimo jiné i díky hlasu Hillary Clintonové, skepticis- mus k receptům čistého a tvrdého liberalismu před ustavičnou masivní nezaměstnaností, násilím na předměstích, soustavným prohlubováním sociální roztržky, přibýváním finančních skandá-

lů, krizi tolik chváleného asijského modelu a *last but not least* před mravoučným vaudevilem, který se odehrával minulou zimu na divadelní scéně Bílého domu. Proč by se zde komunisté či exkomunisté nechopili své příležitosti, aby nabyl ztracenou čest? Jednu z nejlepších vlád, jakou má Itálie po dlouhé době, vytvořilo jejich vnější křídlo, a městské rady, které komunisté kontrolovaly, jsou celkem slušně řízeny. Francouzská komunistická strana postavila do svého vedení muže, který mluví o „nestvůrnosti“ straně linismu, připouští, že úchytky začaly již za Lenina a fakticky se zřekl pověstných jedenadvaceti podmínek Kominterny, které v roce 1921 způsobily rozkol francouzského dělnického hnutí. Proč se tedy tvrdohlavě, na rozdíl od většiny „brátrských stran“, prohlašuje za komunistu, když se denně stává stále více socialistním demokratem? Vysvětlení zřejmě spočívá v tom, že Francouzi jsou největšími konzervativci: všichni známe mnoho mužů a žen, kteří jsou v mnoha ohledech lidsky přitažliví a už dávno se vzdali svých iluzí, ale přesto zůstávají citově vázání ke straně, jež pro ně kromě role, kterou sebrála v sociálních bojích a v době odboje, představuje v mnoha ohledech rodinu a společnost, nabízející vzestup, který by jim v buržoazní společnosti jejich skromný původ neumožnil.

KRVAVÉ VYÚCTOVÁNÍ

6) Vyčet mrtvých, jak jej provádí Černá kniha komunismu, způsobuje potíže. Bylo opravdu nutné přičítat k těm, kteří zemřeli na základě vědomého záměru, ještě ty (bez ohledu na jejich množství), kteří zemřeli v důsledku politických a ekonomických omylů? Kulturní revoluce způsobila desítky milióny „obětí“, avšak Teng byl první, kdo to přiznal. O tom, že mezi nimi byly milióny mrtvých, nelze pochybovat. Ale kdo v současné době může uvést jejich přesný počet? Nebylo by potom spravedlivé přičíst Hitlerovi odpovědnost za veškeré ztráty na lidských životech během druhé světové války, protože to byl on a jenom on, kdo ji chtěl a rozpoutal?

7) Nacismus nabyl podoby v jedné z nejvyspělejších a nejkultivovanějších zemí planety, v níž se konec konců vytvořil právní stát. V zemi, kde existovaly církev, aristokracie krve i průmyslu, armáda s kodexem cti; tato země dala svou vědu a techniku do služeb zotročujícího a vyhlazovacího experimentu. Jaké zklamání pro milovníky Kanta, Goetha, Bacha a Beethovena! Viděno zá-

padnima očima, Rusko a Čína byly ve srovnání s tím národy ještě-
tě zpola barbarské, jež nikdy nepoznaly demokracii.

8) Evropa a její dcera Amerika žily v posledních dvou stoletích s vírou v pokrok. Komunistický sen zapadal do této víze a mnozí lidé trpí při myšlence, že se jí musejí provždy vzdát. Obraz proletáře, který láme své řetězy, je zcela jinou výzvou než umrlčí lebk-
ka SS.

9) Georges Pompidou, který nepatřil právě k levici, v době, kdy nic nenaznačovalo pád Berlinské zdi, napsal do závěru své knihy *Le Noeud gordien (Gordický uzel)*, publikované posmrtně: „... *fascismus není tak nepravděpodobný. dokonce si myslím, že nám je blíž než komunismus*“. Co by asi řekl dnes!

Asymetrie ve shovívavosti

Timothy Garton Ash

Naprosto souhlasím s hlavními provokativními myšlenkami významného textu Alaina Besançon. To, co britský spisovatel Ferdinand Mount kdysi nazval „asymetrií ve shovívavosti“ vůči komunismu, srovná-li se přístup k němu s přístupem k nacismu, je jednou z velkých, záhadných a zneklidňujících skutečností naší doby. Ještě velký kus práce je třeba vykonat, aby si lidé na Západě plně uvědomili šíři hrůz spáchaných komunismem. Černá kniha [komunismu] může být jen počátkem. Moje poznámky, týkající se tohoto problému, jsou potom následující:

1) Myslím si, že existuje ještě další podstatný odstupňování v „asymetrii ve shovívavosti“: neví-li veřejnost o tom, co se v Rusku dělo za Stalina, nebo zaujímá-li k tomu shovívavý postoj, tak to pro ni platí dvojnásobně pokud jde o to, co se v Číně dělo za Maa. Největší počet obětí je však právě zde a stupeň utrpení v ni byl stejný, ne-li ještě vyšší. Jsem přesvědčen o tom, že dokonce i ti z nás, kdo něco učinili pro odhalení toho, co se odehrávalo v Evropě, jež se ocitla pod sovětskou nadvládou, by mohli a měli by učinit více, pokud jde o Čínu.

2) Stavět proti sobě hypermnězi (připomínání), jíž se dostává nacismu, a amnézii (zapomnění), jíž se těší komunismus, je správné. Historik Joachim Fest poznamenává, že současný sekularizovaný svět – vzhledem k tomu, že již není schopen věřit v Dábla, jak jej podává bible – si našel nového dábla v Hitlerovi. Nacismus se stal našim paradigmátem veškerého zla. Při psaní své poslední knihy *Svazek* (česky nakl. Lidové noviny, Praha 1998) jsem se zabýval východoněmeckou tajnou policií Stasi a s překvapením jsem zjistil, že lidé na celém světě, ať již v Evropě, Jižní Africe nebo na americkém středozápadě, o ní slyšeli a že byla mnohem známější než KGB nebo rumunská Securitate. Proč tomu tak je? Zčásti, a to nelze popírat, z toho důvodu, že její činnost byla bohatě zdokumentována a veřejnost s ní byla dobře seznámena v rámci snahy Německa postavit se tvář v tvář komunistické minulosti lepším způsobem, než jakým to učinilo po

skoncování s nacismem. Zčásti také proto, že Stasi se pravděpodobně dostala nejdále, kam jsme až dosud došli, pokud jde o systém totálního sledování státem popsany Orwellem v knize 1984 (česky nakl. Knižní dílna Timotej, Košice 1999). Také však proto, a podle mne především, že se hodí do přžívajícího stereotypu vnímání Německa jako zla. „Stasi“ dokonce zní jako „naci“. A tak toto nejméněší zákoutí komunistické represe, jež hož paměť nejlépe slouží, zůstává dobře uchováno v paměti lidí jen proto, že jejich mysl si je spojuje s nacismem.

3) Pokud jde o historický výklad této asymetrie, tak v tom jsem s Alainem Besançonem zajedno ve většině závěrů, které činí. K jeho hledání obtížně určitelného místa, jaké v diskursu o levici a pravici komunismus zaujímá, bych však chtěl upozornit ještě na jednu zapeklitost. Jde o „generaci osmašedesátého“, jež v sedmdesátých a osmdesátých letech hraje v pojímání politiky na Západě naprosto zásadní roli. Jsem přesvědčen, že vystoupení osmašedesátníků proti antikomunismu předchozí generace (která v komunismu a nacismu viděla dvě formy totalitarismu) má podstatněji význam, než všechno to, co si myslí, věděli nebo nevěděli ať již o tom, co to je utopie, či o tom, jaká je komunistická realita. To, že u nich ohledně komunismu panovala neznalost, či to, že k němu zaujímali shovívavý postoj (až na čestné výjimky), bylo především důsledkem jevu, jímž se vyznačují dějiny intelektuálního hnutí po druhé světové válce: anti-antikomunismu.

4) Není spravedlivé tvrzení, což dosvědčují historická fakta, že „polská opozice“ po roce 1989 „doporučovala zapomenout a odpustit“. Bezesporu to byla hlavní linie vlády Tadeusze Mazowieckého, první v období po Solidarité. Touto linií se však v období po Solidarité neřídila valná část opozice a ve skutečnosti to byla právě tato záležitost, kvůli níž v ní došlo k rozkolu.

5) Byly komunismus a nacismus stejně zločinné? Besançon píše, že na to „je třeba odpovědět zcela jednoduše a různé: ano, jsou stejně zločinné“. Na což bych i já odpověděl ano, kdyby v tom nespočívala jistá potíž. Nikdy jsem komunistou nebyl, znal jsem však jak mnoho starých komunistů, mnoho bývalých komunistů, tak i několik starých a bývalých nacistů. A v tomto ohledu bych chtěl zdůraznit, že existuje diametrální rozdíl v kvalitě prvořadě zamyšlených úmyslů těchto dvou typů lidí. Z ideologického hlediska by to bylo možné popsat jako rozdíl mezi komunistickou universalistickou utopií založenou na rovnosti všech lidí a nacistickou utopií založenou na hegemonismu rasy. Při použití pojmu

tykajících se přímo lidí, by sice popis byl o něco jednodušší, rozdíl by však zůstal stejně propastný.

Doložím to téměř s dětinskou prostoduchostí: jsem zcela přesvědčen, že velký počet těchto starých komunistů a bývalých komunistů, které jsem tak dobře znal, začínal s ušlechtilým ideálem, jehož součástí byla pomoc utiskovaným, práce za lepší svět, zlepšení údělu lidského rodu. Dokonce i v tomto případě však pohnutky, které je k tomu vedly, byly různého druhu. Tak to však s pohnutkami, jimiž jsou lidé vedeni, vždy bývá. V jejich motivaci však hrál roli jistý idealistický a humanistický prvek, který u nich byl – a to je to nejmenší, co k tomu lze říct – mnohem větší a měl pro ně zásadnější význam, než tomu bylo v případě mladých nacistů. A ani zdaleka nebudu první, kdo poukáže na to, že některé největší intelektuální autority naší doby byly v mládí komunisty: Arthur Koestler, Leszek Kołakowski, François Furet, abych jmenoval aspoň tři z nich. Alain Besançon rovněž vi, stejně jako někteří jiní, o čem mluvím.

V současné době platí, že u posledního morálního soudu by se tyto prvotní pohnutky a úmysly nemusely počítat. Jak napsal Erich Kästner: „Es gibt nichts Gutes ausser: Man tut es“ („Dobro neexistuje kdesi mimo: dobro se koná“). Co se počítá, jsou skutky, a cesta do pekla je dlážděna dobrými úmysly. Tyto prvotní úmysly však musjí být u soudu dějin někam započteny. Jinak který vyjádřil Martin Malia: velký zločin má svůj počátek ve velkém ideálu. Vyjádřím to jinak: poté, co byla učiněna všechna oprávněná srovnání, tak je také třeba říct, že komunismus je v něčem jedinečný. A tato jeho jedinečnost spočívá právě v plánu, kterým si dává za cíl stvořit ráj na zemi a na jehož konci potom je vybudování pekla.

Společná poznámka o komunismu a nacismu

Leszek Kołakowski

Můj přítel Alain Besançon navrhuje dlouhý seznam důvodů, aby vysvětlil flagrantní asymetrii, s níž je vnímán komunismus a nacismus, a rozdílná měřítká, podle nichž soudíme tyto dvě hračky dámy Historie. Všechny ty důvody byly bezpochyby dobře zvoleny, ale přesto si myslím, že obraz, který načrtává Besançon, vyžaduje ještě opravy. Jsou internacionální socialismus a nacionální socialismus různovaječnými dvojčaty? Možná. Jako u všech historických metafor, najdeme argumenty pro i proti. Ta- dy totalitarismus založený na nadřazenosti jedné rasy nebo jednoho národa a který jednal důsledně ve shodě s touto ideologií, a nepotřeboval tedy „falešné vědomí“. Tam totalitarismus založený na ideologii hlásající internacionalistické, rovnostářské a humanistické ideje, dovolávající se lidského společenství, bratrství národů, všeobecného míru, a slibující osvobození od tyranie, skoncování s bídou a nezaměstnaností, příchod sociálního státu atd. Nacismus nepotřeboval velkých lidí, říkal víceméně, co byl: komunismus byl ztělesněnou lží, monumentální a svým elánem takřka sublimovanou lží (Svaz sovětských socialistických republik – co slovo, to lež, jak po Souvarinovi opakoval nezapomenutelný Castoriadis).

Nepatrný rozdíl? To si nemyslím. Celé dějiny komunismu ukazují jeho důležitost. Měříme to především faktem, že komunismus přitahoval dlouho lidí jiného charakteru než ty, které fascinoval nacismus: ty, kteří věřili skutečně v lidství a kteří se domnívali, že jeho bídy, nezaměstnanosti, militarismu, národnostního a rasového útlaku, nenávisti a války bude brzy svrženo. Žití bylo a které zpívají. Všechny ty iluze, až už se mohly několik let poté zdát jakkoli fantasmagorické, nezůstaly bez účinku. Díky jim mohl komunismus ze svého lůna zrodit své vlastní odpůrce a kritiky. Slavné diktum Ignazia Siloneho, podle něhož poslední bitva se odehrává mezi komunisty a exkomunisty, bylo jistě velice přehnané, ale je pravda, že exkomunisté sehráli velkou roli v proces-

sech, které vyprázdnilo tento systém zevnitř a nakonec způsobil jeho zhroutilí.

Jiný projev tohoto zaslepení se objevuje s „ideologickými poutníky“, kteří navštívili Sovětský svaz před válkou i po válce, aby pěli chvalozpěv k jeho slávě. Jak se zdá, nic podobného nenajdeme v případě nacistického Německa. Tito poutníci do komunistického království přispěli jen k posílení lži (byly však výjimky: Anton Ciliga, Panait Istrati, několik polských spisovatelů), ale četní komunisté, kteří tuto živou víru opusili, byli schopni ji účinně napadnout, protože předtím byli podmaněni jejím mocným vlivem. Jejich hlas nebyl přeslechnut a získal si široký ohlas právě díky jejich minulosti. Navíc tím, že bolševismus od svého počátku jedná jako teroristický systém, zprvu se nepotřeboval zakrývat totální lží. Jeho lež rostla rok od roku a svého vrchole dosáhla v posledním období stalinismu. Komunismus debutoval v atmosféře ideologické opravdovosti, bylo by proto nespravedlivé ho označovat za kulturně sterilní (odkazuji na studii, kterou jsem už dávno publikoval v *Survey* o komunismu jakožto kulturní formaci). Zanechal velmi důležité a ještě dnes viditelné stopy v dějinách literatury, poezie, kinematografie, divadla a malířství. Samozřejmě spolu s tím, jak se stalinská pevnost lži konsolidovala, uveřejňovalo se stále méně a méně cenných děl. Určitá kulturní obnova nastala během války a krátce po ní, ale její původ a inspirace byly spíše vlastenecké než komunistické. Umožnila, že některá kvalitní díla spatřila světlo světa. Lze totéž říci o kulturních dějinách nacismu? Zdá se mi, že ne: v kulturní oblasti nacismus přinesl jen ruiny a vandalismus.

VĚZNOVA ODPOVĚĎ

Pokud přijmeme tuto diagnózu, mohli bychom si klást otázku, zda by se vězeň žijící své poslední okamžiky ve Vorkutě měl cítit spokojen a šťasten, že ho nepotkal stejný osud jako v Dachau? Tuto demagogickou otázku kladu já, nelze ji připisovat Besançonovi. Moje odpověď je: nikoli. Ale dodávám, že míra ideologické devotnosti a duch oběti, které komunismus měl, dokud ještě byl živou vírou, byly vskutku údivující. Mnoho komunistů se v Guluagu odmítlo vzdát své víry a mnozí z těch, kdo přežili hrůzy lágrů, se vrátili (např. v Polsku), aby se s nadšením zúčastnili stalinické politiky. Svědčí to samozřejmě jen o síle zaslepení a nikoli o morální nadřazenosti komunismu, ale je velmi zajímavé uvažovat o podmínkách, které mohly vést k takové míře zaslepení. Pokud

jde o výrobu mrtvol, Stalinovy „výkony“ byly jasně vyšší než Hitlerovy, i když globální kvantitativní srovnání nejsou snadná. Nacistický stát trval jen dvanáct let a byla hrozná válka; komunismus rozšířil své panství nad tolika zeměmi, včetně nejlidnatější země na světě, kde rozdíl padesát milionů obyvatel více nebo padesát milionů méně se sotva zaznamená. A přece to není jediné, ba ani nejdůležitější kritérium při historických srovnáních; uznává vám však, že toto mínění jistě nesdílíte ti, kdo čekali na šibenicí.

ZÁVAZNÉ ROZDÍLY

Nechtěl bych opakovat idiotskou poznámku, za kterou vděčíme Trockému a podle níž bolševismus a nacismus se podobají jen v některých „povrchních“ rysech, jako je zrušení voleb, ale že se radikálně liší ve své podstatě, svou třídní povahou atd. Naopak, podobají se v několika důležitých charakteristikách. Namílovat si, že rozdíl byly zanedbatelné, svědčí o nepřijatelném dogmatismu. Fakt, že komunismus, jak jsem se právě zmínil, produkoval své vlastní kritiky a své vlastní nepřátele, kteří se přinejmenším v jistém období dovolávali stejných ideologických stereotypů, na sto honů vzdálených skutečnosti, a kterých se režim nemohl zprostit, napovídá, že rozdílné genealogie hrály opravdu značnou roli. Komunismus byl nemanželským, bastardním potomkem osvícenství, nacismus nemanželským potomkem romantismu. Genealogii totalitismu lze sledovat tak daleko, jak chcete: k Platonovi, svatému Augustinovi, Hobbesovi, Hegelovi, Fichtovi, Helvétiovi, Comtovi atd. Že nacismus vznikl zčásti jako reakce na bolševismus, je pravda, ale co nás to může naučit o povaze jednoho a druhého? Úspěchy komunismu v Evropě se jistě vysvětlují zčásti jako reakce na hrůzy 2. světové války; jaké důsledky však je možno vyvodit z tohoto nesporného faktu?

Podobně jako je legitimní třeba pojem savačů, je samozřejmě legitimní obecný pojem komunismu, přestože měl různé druhy a přes různé sváry a konflikty, které se mezi komunisty zrodily. Ale pokud se pojem komunismu spojí s velmi silnými (a snadno vysvětlitelnými) emocemi, které antikomunisté pocítují, může nás to svádět k tomu, abychom vyvozovali reálnou situaci komunistických zemí spíše z neměnné povahy totalitismu než z empirické analýzy. Nakonec pak můžeme tvrdit, že rozdíl – vezměme Pol Potovu Kambodžu a Polsko nebo Maďarsko druhé poloviny 80. let – jsou zanedbatelné a bezvýznamné: komunismus tu, komunismus tam. Toto mínění, jehož moudrost převyšuje dokonce

i cílovanou poznámku Trockého, představuje urážku jak ve vztahu ke skutečnosti, tak vůči lidským bytostem, které žily v těchto zemích (nepřipisují toto minění Besançonovi). A pokud dodáme, že rozdíl mezi nacistickým režimem a komunismem jsou zanedbatelné, pak z toho plyne, že Polsko pod hitlerovskou okupací a lidové demokratické Polsko představují až na pár detailů jedno a totéž. Pokuste se něco takového tvrdit před někým, kdo oboje v Polsku zažil!

KOZDÍLY UVNITŘ KOMUNISMU

V „lidových demokraciích“ pod stalinskou vládou docházelo v prvních poválečných letech k justičním nebo jiným vraždám (docházelo k nim i později, ale jen sporadicky), k mučení, zastrásovacím opatřením, teatrálním monstrprocesům s komunistickými představiteli (s výjimkou Východního Německa a Polska, kde takové procesy byly připraveny, ale nakonec se po Stalinově smrti už nekonaly). Existoval také útlak, jenž měl rolníky donutit ke kolektivizaci (která v Polsku značně ztroskotala) a k likvidaci obchodu a malých soukromých průmyslových podniků. A přesto ve srovnání s utrpením sovětského obyvatelstva zůstaly tyto hrůzy mírné a nezasluhují si označit za genocidu (jako velké čistky ve 30. letech, přesídlení celých národů během války nebo systém koncentračních lágrů v širokém měřítku). Všude byla také dosil rychle přijata pokroková opatření v oblasti všeobecného vzdělání, ve prospěch universit a ostatních vysokých škol – které byly samozřejmě ideologicky „rekonstruovány“, ale nebyly nevyčísitelně nakaženy, jak se to dalo konstatovat, když se podmínky zlepšily – v oblasti urbanizace, industrializace. Pokrok v těchto oblastech byl značný, ale nebyl specifickou zásluhou komunismu; došlo k němu všude v Evropě a mnohem rychleji v zemích mimo komunistickou zónu. Ale – a to je třeba zdůraznit – došlo k němu také v komunistické zóně. Další důvod k tomu, abychom považovali za absurdní mínění, podle něhož hitlerovská okupace a „lidová demokracie“ byly stejné povahy.

Ano, je pravda, že během dlouhých let, ba desetiletí, byly na Západě ohavnosti komunistické diktatury jednou opomíjeny, jindy zase záměrně utulávány nebo jednoduše ignorovány. Důvody, které Besançon uvádí jako vysvětlení toho ignorování nebo zamlčování, jsou přesné. Není však pravda, že „polská opozice“ s přímasek katolické církve v čele doporučovala zapomenout a odpustit už v roce 1989. Odpustit někdy ano, zapomenout ne; a ne-

domnívám se, že by Alain Besançon mohl doložit k potvrzení svých slov citáty tohoto druhu. Když se podívám na regály své knihovny, nemám dojem, že by (skutečné) dějiny a analýza komunismu byly zanedbávány nebo zapominány; vidím tam Conquest, Pipes, Hellera, Někrice, Solženicyna, Volkogonova, Ullama a desítky a desítky amerických, ruských, francouzských a polských autorů, včetně jistého Alaina Besançona. V Polsku působí historická literatura a memoáry o komunistické epoše velkým dojmem a jejich počet každého dne vzrůstá. Otevření sovětských archivů přineslo opravdu své plody (jsou teď, zdá se, opět uzavřeny, ale také mi bylo řečeno, že dolar je oním kouzelným „sezamem otevři se“: jak nás kapitalismus drží v hrsti!)

VÝVOJ KOMUNISMU

Komunismus samozřejmě neměl vnitřní hnací sílu, která by ho mohla transformovat v demokratický *Rechtsstaat*. Bylo by však nesmyslné tvrdit, že byl po celou dobu nehybným neměnným blokem, v němž se nemohl rozvinout žádný sociální proces nezávislý na vůli politbyra. Společnost prodělala hluboké změny a tyranský aparát se ocital často pod vynuceným tlakem významných sil. Slavný Chruščovův projev nevyjadřoval jisté hlas demokratického konvertity; byl to zčásti krik otroka, jehož okovy se zlomily. Ale také, a především, to byl bezpečnostní pakt pro aparát. Šlo o to, aby se od nynějška nikomu neumožnilo nabýt takové despotické moci, jakou měl Stalin, kdy pro členy [stranického] sekretariátu a maršály (o ostatních ani nemluvě) byl zřítek vždy nejistý. Toto odhalení, vynucené vnějšími okolnostmi, skutečně změnilo život země (vzpomínám si na francouzské komunisty, kteří v roce 1956 nechťeli uvěřit, že tento projev byl pro sloven, zatímco my jsme ho četli, četli v plném slova smyslu, a to i v ruském originále).

Ve všech komunistických zemích po Stalinově smrti vůle k totalitě sice přetrvávala, ale pod tlakem ekonomických katastrof, někdy také tváří v tvář tlaku společnosti, se totalitní rysy oslabovaly, přestože existovaly fáze stagnace a regrese. Ideologie ztratila brzy veškerou svou životnost, vitalitu, nikdo ji už nebral vážně. Bylo nesmyslné věřit, že Gorbačovovy reformy byly jen závojem k oklamání Západu a že v SSSR nic nezměnilo. Není pochyb o tom, že Gorbačov nechtěl komunismus zničit, chtěl ho zefektivnit, ale pochopil, nebožák, že to vyžaduje poměrně volný příliv informací. Proto zbouřal to, co mělo být vylepšeno, jako tolik refor-

mátorů před ním. Navštívil jsem Moskvu za Gorbačova a konstatoval jsem, že slovo se stalo svobodným, že noviny a tiskové agentury se staly nezávislými! Každý mluvil bez zábrán, bez strachu; říkalo se všechno! Kdo by se odvážil tvrdit, že svoboda slova je jen bezvýznamný detail? Zruinovala komunismus. Komunismus nemohl přežít svobodu slova. Ano, znám jednoho teoretika komunismu, který v té době uznal, že podle jeho teorie ani Gorbačov ani Waľesa nebyli možní. Mimořádným a neočekávaným jevem jsou volební úspěchy tzv. postkomunistických stran ve většině zemí, které opustily „říši zla“ (a v řadě zemí také odpor rolníků proti možnému zrušení kolchozů). O příčinách tohoto podivného návratu zpět bylo popsáno mnoho papíru; je nepochopitelný v rámci teorie, která předpokládá, že komunismus je jeden blok, blok složený z neproměnlivých a nehybných kamenů. *Dixt.*

Alain Besançon prokázal velkou službu věci svobody, když zdůrazňoval skutečnost, že naše občanské svědomí se při posuzování nacismu a komunismu čím dál tím více uchyluje k měření dvojím loktem. Stejně tak jeho „neúplný seznam“ příčin nevyváženosti je průkazný. Principnějším ve svém celku, neboť náš přítel se v svých očích místy ubírá příliš zjednodušujícími zkratkami, aby tím posloužil své věci. Rozšířme tudíž, jak nás sám vyzývá, hranice jeho analýzy, a to zejména v bodech 3 a 5 z jeho seznamu, neboť by přece jen bylo nudné, kdybychom se drželi uvnitř širokých hranic vzájemného souhlasu.

Obecně má Besançon přílišný sklon zločinnovat obě zločinná dvojčata. Stejně tak fakt bromadného vraždění na obou stranách není dostatečně přesvědčivým důvodem, aby mohla být tak absolutně sloučena. Ve skutečnosti je musíme nejprve historicky odlišit, abychom mohli obě totality morálně lépe usvědčit. Neboť jejich historické rozdíly vedou ke kontrastním totalitním stylům, a pouze tento kontrast vysvětluje dvoji vidění liberálů.

1) Na prvním místě „uchopení nacismu a komunismu do magnetického pole polarizovaného pojmy pravice a levice“ není ani iluzi, ani neoprávněným přístupem. Toto uchopení není omezeno jen na země, kde dělníci po válce volili komunisty, tj. pro Francii a Itálii (přestože v těchto dvou případech byla situace vyostřenější). A toto uchopení není nakonec ani výsledkem „úspěchu sovětského režimu“, který prosadil „svoji ideologickou klasifikaci politických režimů“ (i přesto, že sovětská propaganda hodně posílila bipolární vnímání světa).

Ve skutečnosti bylo zařazení komunismu na levici a nacismu na pravici ve 20. století takřka všeobecné (například americká sociologie byla uhnětena tímto způsobem, stejně jako velmi německá frankfurtská škola). A bylo tomu tak z dobrého důvodu, že klasifikace je založena na něčem reálném - na politicko-ideologické realitě, dané „nároky na humanitární universalismus“ komunitů a neskrývaným požadavkem národního sobectví u nacistů.

Neustále se vracet k odpovědnosti

Martin Malia

Rozlišení platí rovněž pro italský fašismus, který nebyl „klasickým autoritativním režimem“, ale režimem, usilujícím o úplnou mobilizaci mas, i když byl ve svých čincích mnohem méně strašný než režim nacistický.

Výraz „dobročinný“ tudíž zde není správný a nelze na jeho základě směřovat nacistické a komunistické záměry. Naopak, je tu bojovně odmítnutí všech dobročinných požadavků nacismem, které zvyrazňuje humanitární nároky komunismu. (Mluvíme jasné o *nérocích*, nikoli o chování.)

V očích liberální veřejnosti tedy najevo dávaný styl odlišuje obě totality stejně jako šířený politický obsah. Zajistit, obě neblaha dvojčata byla „socialistická“; a obě hodně vraždila. Ale své zločiny, které je sblížovaly, zavínila do ideologie, která je stavěla proti sobě. A tento reálný ideologický rozdíl vysvětluje především, proč liberální svět užívá nerovná měřítka pro posuzování stejně nelidských činů.

2) Nicméně tento ideologický rozdíl nelvoří nikterak rozdílně morální mezi vražděním komunistickým a nacistickým. Universalistický záměr jedné nečiní jejich vraždy méně zločinné než vraždy, konané ve jménu záměru rasistického. Vražda zůstává vraždou, bez ohledu na její ideologickou motivaci (což je ústřední Besançonova teze). Musíme však rovněž uznat intelektuální sílu proargumentu východních disidentů, že zabíjení ve jménu humanitární věci je ještě zvrácenější než otevřené zabíjení za účelem vyhlazení.

3) Tedy, je-li tomu tak, proč mistři tezí, které tak správně vytvořil Alain Besançon, v téměř každé diskusi prohrávají? Z dobrého důvodu, že diskuse nemá celkem vzato historický základ, obhájený k pravdě minulosti, ale základ politický, úzce spjatý se současnou straničskou činností. A tato současná činnost se často podobá skryté občanské válce, více či méně zmírněné ústavní uhlazeností mezi Levicí a Pravicí, jaké skutečně na Západě existují. Neboť tento bohatý Západ trpí dilematem: schvaluje rovnostářské zásady, ale nedaří se mu je plně uskutečňovat. Odtud pochází sotva překvapivé „špatné západní svědomí“.

Tak se dva magnetické póly naší politiky definují (přínocnějším v levicovém idiomu) především jako ustavičný boj mezi „duchem štědrosti“ a „duchem sobectví“. A právě toto moralizování moderního života politikou dává nepochmílnou výhodu horoucím cílům levice ve všech debatách se studeným zdravým rozumem empirie. Tedy, viděno touto optikou, komunistická myšlen-

ka byla na počátku myšlenkou levicovou, a proto přílišné zdůrazňování jejich následných zločinů znamená „nahrávat pravici“. A tento reflex není nikterak obměnou stalinského politického vydirání. Je vepsán do moderní demokratické politiky od Francouzské revoluce a hrdě vystavován na vzorovém heslu „žádní nepřátelé na levici“.

Samozřejmě, nabídnou-li se nám „odhalení“ jako ta z *Černé knihy komunismu*, pravice i levice je ve shodě přijmou a oplácou takto připomenutá hrubá fakta. Ale levice začne rychle znovu do omrzení připomínat navyklejší hrůzy nacismu a ještě předtím najde některé polchéující okolnosti hrubých zločinů komunismu. A kritičtí duchové, kteří nejsou levicoví (abychom neřekli „pravcovi“, neboť za takové se nikdo nepovažuje) – tito jasnozřiví duchové, jimž se právem hnují sledrost, která se odmítá rozvíjet do všech stran, riskují, že to přezenech a přihodí příliš vysoko. Což nakonec ohroží dobrý základ jejich oprávněných kritik.

4) A tak by Alain Besançon udělal lépe, kdyby se nepouštěl do následujících zjednodušení, která jsou současně špatnou historickou analýzou a ukvapeným politickým soudem: „Když rušit komunisté své obecné vlastnictví uzákonili, když svou *faktickou moc legitimovali všeobecným volebním právem, když leninismus nahradil tím nejsovínističtějším nacionalismem, usoudil Západ, že je nevhodné hnát je za to k odpovědnosti.*“ Nic se tedy nezměnilo v roce 1991. Pořád je na Východě i na Západě tataž morální zbabělostická klika od roku 1917? A na Západě tataž morální zbabělost před zlem? A jakými prostředky „hnát k odpovědnosti“ u zanklého protivníka? Sovětský svaz našlští prohrál jen studenou válku, nikoli horkou válku. Není dost dobře patrné, jak by se dal vnučit norimberský proces všem těm bývalým komunistům, dřív než bychom vstoupili do diplomatických a ekonomických vztahů se zbytkovým Ruskem velmi antikomunistického Borise Jelcína, který byl ostatně jako takový dvakrát zvolen, a kterého šovinisté nenávidí, protože rozebral sovětskou říši.

5) Tedy, co dělat? K tomu, aby byla pravda odhalena a komunismus tak časem přišel o své oprávnění, budeme omezeni na řadu „černých knih“ a na pravidelné opakování četných dobrých důvodů, které přinesli besançonisté. Ale to je dílo vsutku hodné Sisypa. Neboť čas sám o sobě toho, bohužel, mnoho neudělá, aby prokázal, že Gulag se dobře vyrovná Osvětím. Dokud bude levice a pravice – a musíme počítat s dobou spíše dcísi –, budou nadále neblaha dvojčata našeho století měřena dvojím loktem. Aby-

chom to děle vydrželi, vezměme si příklad z dlouhé trpělivosti Raymonda Arona, který dobře věděl, že polykačům politického opia nikdy nebude konec, ale že je nutné vracet se neustále k od-povědnosti a neztrácet přitom trpělivost.

Morální imperativ

Richard Pipes

Přednáškou pronesenou ve Francouzském institutu Alain Besançon potvrzuje, že patří k nejbystřejším analytikům komunismu. Téměř ve všem s ním souhlasím a rovněž považuji za přeměšlivé jeho vysvětlení děsivé lhostejnosti světa vůči zločinům páchaným po minulých osmdesát let komunistickými režimy, které měly podle odhadů uvedených v knize *Černá kniha komunismu*, jež vyšla pod redakčním vedením Stéphan Courtoise, za následek pětáosmdesát až sto milionů obětí, což několikanásobně přesahuje počet obětí nacismu. A tak (s jedinou důležitou výjimkou) můj komentář bude v podstatě rozšířením tezí A. Besançonova.

MŮJ JEDINÝ NESOUHLAS

Můj jediný nesouhlas se vztahuje k historické genealogii, kterou Besançon přiděluje komunismu a nacismu, když říká, že obě hnutí „mají kořeny v německé romantické filosofii, byť ne ve stejném okruhu“. Domnívám se, že se dopouští omylu: ve skutečnosti komunismus a nacismus vzešly ze dvou protikladných kultur-ních hnutí, komunismus z osvícenství a nacismus z romantismu, přičemž to druhé se vůči osvícensivi projevovale nepřátelsky. Jejich různý původ potom do značné míry vysvětluje, proč byly tak různě vnímány.

I když vize komunistické společnosti sahá až k Platónovi a měla své stoupence v Anglii na počátku novověku (Thomas More, Gerard Winstanley), filosoficky byla uslavena ve Francii 18. století. Helvétius, Morelly a další vycházeli z Lockovy teorie poznání, podle níž všechny lidské idje se odvozují od smyslové zkušenosti, a vytvořili model ideální společnosti, v níž podřízení jedinců výchové a zákonům povede k jejímu dokonalé ctnostnému jednání. Ústředním bodem tohoto modelu bylo zrušení soukromého vlastnictví, v němž títo lidé spatřovali zdroj veškerého zla. Podle Mo-

relého je cílem takového zrušení vytvořit „situaci, za níž by bylo téměř nemožné, aby člověk byl zvrhlý nebo zlý“.¹

Tato perspektiva měla nesmírný vliv na intelektuály všeho druhu: zčásti proto, že slibovala sociální spravedlnost, a zčásti proto, že jim skýtala naději, že oni, a nikoli šlechta a buržoazie, kterým bude uloupen jejich majetek, a tudíž budou zbaveny i svého vlivu, vytvoří novou vládnoucí třídu. Většinou z těch, kdo podlehl socialistické ideji, však uniklo, že se tak bude muset díti na základě donucení. Fakt, že tomu tak muselo být, nám vysvětlil F. A. Hayek: „Právděpodobnost, že obyvatelstvo bude souhlasit s jistým typem činností, se zmenšuje s tím, jak se pole státních zásahů rozšiřuje... Funkční demokratické vlády bylo úspěšné, pokud uznávala obecně přijímané krédo, které vyžaduje, aby se funkce státu omezily na oblasti, ve kterých je možné získat skutečný souhlas většiny. Cena, kterou musíme za demokratický systém zaplatit, spočívá v tom, že omezuje zásahy státu na oblasti, v nichž lze tento souhlas získat.“²

Na toto varování bylo velmi často zapomináno. Až dodnes mnozí socialisté, a dokonce i někteří liberálové, přisuzují neschopnost sovětského komunismu vytvořit společenský řád, který by byl spravedlivý, a v němž by současně vládla svoboda, to-
mu, že Stalin se údajně „násilným způsobem zmocnil“ revoluce, nebo tomu, že se o něj pokusili v zemi, ve které se pro něj nedostávalo ani ekonomických, ani kulturních předpokladů, či dokonce kvůli nepřátelskému postoji ze strany kapitalistického světa. Přesto je prokazatelnou skutečností, že všechny utopie, od Thomase Mora až po současnost, vyžadovaly vysokou míru donucování a dávaly si za cíl vybudování takových typů společnosti, které se velmi blížily společnosti totalitní.

Představa o „zlatém věku“, v němž nebude existovat žádné rozdělení na „tvoje a moje“ a v němž lidé budou žít v harmonickém soužití, je jedním z mýtů, který v lidsstvu přetrvává. A komunismus za svou přítažlivost vděčí jednak tomuto mýtu, jednak víře v to, že svět, v němž neexistuje vlastnictví, je „přirozený“.

KORENY NACISMU

Nacismus má velmi odlišné kořeny a jeho přítažlivost je mnohem menší. Souhlasím s Alainem Besançonem, když říká, že exi-

¹ Morelly, *Code de la Nature* (1755), Paříž 1910, s. 9

² *The Contemporary Review*, Londýn, č. 153, duben 1938, s. 437-438

stuje blízký příbuzenský vztah mezi ním a komunismem: oba užívaly tutéž taktiku (Hitler ostatně přiznával, že si v této oblasti od marxismu půjčoval) a nenáviděly liberální demokracii. Alain Besançon zmiňuje knihu Elie Halévyho vydanou v roce 1937, která zdůrazňuje spojnice mezi oběma hnutími, ale existují pro-
ročejší knihy: dílo Anatola Leroy-Beaulieu³ prokazuje o třicet pět let dříve, dokonce ještě před tím, než vznikl sovětský či nacistický stát, že nenávisť je nedílnou součástí jak nacionalismu, tak i socialismu.

Intelektuální zdroje, z nichž nacismus čerpá, jsou však jiné. Za prvé to byl německý šovinismus pocházející z období romantismu, který byl inspirován nepřítelstvem vůči Francii a který kladl důraz na jedinečnost charakteru každého, zvláště pak německého národa. Za druhé přijal za svůj sociální darwinismus, který neviděl svět jako místo osídlené bytostmi, které, pokud se jim poskytne příležitost, tak budou žít své životy v míru, ale jako arénu, v níž se vede neustálý boj o přežití. Jeho étos byl biologický, nikoli racionální: odmítal připustit, že výchova a zákony mohou změnit lidské bytosti, neboť jejich přirozenost je determinována „krví“.

Taková ideologie přitahovala lidi, kteří byli přesvědčeni o tom, že pouze díky tomu, že jim koluje v žilách německá nebo „árijská“ krev, patří k *Herrenvolk* (panskému národu), a že na základě toho mají právo vládnout všem ostatním národům a rasám. Přitahovala také některé intelektuály: na jednoho intelektuála ve třicátých letech, který si zvolil nacismus, však připadlo sto intelektuálů, kteří se postavili na stranu socialismu a komunismu.

MERENÍ DVOJÍM LOKTEM

Myslím si, že to do značné míry vysvětluje, proč se ve světě zločiny komunismu neposuzují stejně přísně jako zločiny nacismu. Připustit, že komunismus byl ve své podstatě zvrhlým učním a že Gulag nebyl úchylkou v chodu dějin, ale jeho nevyhnutelným důsledkem, znamená uznat, že ideál světa, v němž žijí rovnocenně bytosti v harmonii, je pouhou iluzí. Je mnohem pohodlnější říct, že komunismus neuspěl proto, že se ocitl ve špatných rukou, nebo proto, že byl vyzkoušen v nevhodné zemi, a z tohoto důvodu nemá smysl se zabývat jeho zločiny, protože ty nebyly „systémové“, nýbrž nahodilé. Naopak, je velmi snadné naházet

³ Anatole Leroy-Beaulieu, *Les Doctrines de la haine*, 1902

na nacismus, s jeho na nenávisť založenou představou permanentního vedení války a zotročování, jako na systém, který nevyhnutelně vedl k Osvětím.

Podstata odmítní toho, že existuje vazba mezi oběma hnutími, spočívá v nemožnosti překonat emoce. Před osmi až devíti roky jsem na vědecké konferenci o Ruské revoluci, konané na universitě v Jeruzalémě, přednesl tezi, že sovětská verze komunismu hrála hlavní roli při vzestupu nacismu k moci, protože Hitlerovi poskyla vzor policejního státu s jedinou stranou a protože Hitlerovi umožnila deset Němců strašidlem komunismu, aby je přimutl podřídit se jeho diktatuře. Pro účastníky konference, kteří byli z celého světa a mezi nimiž by se našlo jen málo komunistů, pokud by se tam vůbec nějaký našel, to byl šok, zmocnilo se jich spontánní rozhořčení, které vycházelo z jejich niterných hlubin.

Ještě další dva důvody mohou napomoci při vysvětlení rozdílného posuzování obou totalit.

Nacistické Německo leželo v centru kontinentální Evropy a patřilo také k zemím s největší vzdělaností a zřejmě i k těm nejcivilizovanějším na světě. Jeho sestoupení do barbarství Západ šokoval, protože to bylo neočekávané, vyneslo to však na povrch vážně pochybnosti o západní kultuře. Rusko leželo na periferii Evropy a z poloviny v Asii, a tak páchání zvěrstev, které se tam odcháralo, se dalo přisuzovat jeho zaostalosti, a nikoli marxistické ideologii. Lidem na Západě se to jevilo tak, že to, co se děje v Rusku, se jich týká mnohem méně, než to, co se děje v Německu, které považovali za součást rodiny evropských národů, zatímco Rusko nikoli. Ze stejného důvodu potom Francouzská revoluce v roce 1789 poznamenala Evropu mnohem více než revoluce ruská v roce 1917, a to dokonce i přesto, že v ní bylo prolito mnohem více krve a v prosazování svých citů byla radikálnější.

A konečně, sice triviálním, přesto však důležitým faktorem, je hojnost obrazového materiálu o spáchaných německých zvěrstevch, zatímco o hrůzách spáchaných komunismem ho máme nedostatek. Němci byli tak hrdí na masově vyhlazování Židů, že v hojně míře používali své fotografické aparáty značky Leica nebo filmové kamery, aby tuto činnost zaznamenali pro své potomky. Rusové naproti tomu jednak takové vybavení neměli, jednak netoužili po tom, aby bylo zaznamenáno, co prováděli. Stačí použít ze, když si představíme, jakým množstvím fotografií z masakru v Katyni bychom disponovali, kdyby ho spáchali Němci. Pokud vím, neexistují žádné, které by nám ukazovaly, jak tam NKVD

pracovala. Obrazový materiál vždy působí přesvědčivějším dojmem než slova, a to zejména ve věku televize.

ČELIT MINULOSTI

Konstatování, že skoro nikdo z pachatelů komunistických masakrů nebyl potrestán, skutečně zarmocuje. Nejenže mohou světohlavními činy naplněné živoly ukončit v klidu a relativním pohodlí, ale ve většině bývalých komunistických zemi se mohou dokonce svobodně účastnit politického života. Nevím, jakým způsobem lze ospravedlnit nechuť k odsouzení těchto zločinců; jedno z vysvětlení, kterého se mi dostalo, znělo, že procesy by znovu otevřely staré rány, což by ještě více ztížilo návrat k normálnímu chodu společnosti. Tento argument mne nepřesvědčuje. Zdá se mi, že „normální chod společnosti“ vyžaduje, aby se minulosti čelilo čestným způsobem a aby došlo k potrestání viníků.

Neochota, která převládá u občanů v bývalých komunistických zemích, pokud jde o vyrovnání se s nedávnou minulostí, by však neměla být překvapením. Právě totéž se přihodilo v Německu, kde po téměř třicet let po pádu nacismu se většina Němců raději točila zády ke své nedávné minulosti. Teprve půl století poté, co k této události došlo, promíkl holocaust do vědomí Němců, především děti a vnuky jednak těch, kdo ho spáchali, jednak jejich tichých spoluviníků. Očekávám, že také v Rusku budou lidé za dvacet až třicet let připraveni vrátit se k minulosti.

Pro ty z nás, kdo znají fakta, je morálním imperativem sdělovat je na Západě i v Rusku těm, kdo si je nejsou ochotni připustit, a tak je seznámit s historickou pravdou.

Francie a komunismus

Jacques Lesourne

Alain Besançon ve svém útěšném a hlubokém článku správně popsal faktory, které stály na počátku komunistické iluze, iluze, která po válce uchvátila většinu elity a významnou část obyvatelstva některých západních zemí, Francii pak obzvláště. Chceme-li jeho analýzu dovést o kus dál, zdá se mi, že lze případ Francie několikrát taž dopředu a že se můžeme tázat po typologii politických režimů, kterou Besançon navrhuje.

PŘÍPAD FRANCIE

Začneme francouzským případem a řadou poznámek, které vyvolal.

1) V meziválečném období stály v centru pozornosti učebních osnov dějin (tyto osnovy přispívaly k výchově vzdělavců, kteří se podíleli na pozdějším osvobození z německé nadvlády) Francouzská revoluce a císařství a to tak, že někdy úpravy osnov nutily žáky, aby toto období probírali několik let za sebou. Období teroru zde bylo představováno jako nutná obrana Revoluce proti vnitřnímu i vnějšímu nepříteli. Naopak Thermidor byl chápán jako nepřilís slavné období, kde se již mšil úpadek s korupcí. S dnešním odstupem nás překvapí, že v tehdejší výuce zcela chyběl rozbor práv člověka a úcty k druhému, jež vyžaduje zdravá parlamentní demokracie. Proč tedy nepřijmout, že SSSR, který prošel občanskou válkou, prováděl v širším měřítku to, co začala Francie v hrubém období svých dějin? Jde-li o Revoluaci, nezáleží na tom, zda základní veličinou bude tisíc nebo milion mrtvých!

2) Fenomén komunistické náklady, kterou lze historicky datovat, se propojil s dlouhodobým směřováním, jež je pro Francii specifické: země se vytvořila kolem svého státu. Stát a národ jsou zde téměř nerozlučně spjaty (ostatně to byl důvod, proč se ztráta Alsasko-Loirinska v roce 1870 stala nezhojitelným zraněním). Francouzi ve velké většině schvalují poválečné reformy, které rozšířily státní oblast na sociální ochranu a na podstatnou část hospodářství. Nezaráží je tedy socialistický stát, který shromaž-

duje ve svých rukou všechny ovládací páky, tím spíše, že sovětská propaganda zdůrazňuje předstíranou demokracii, kterou na jedné straně představují sověty a na druhé straně demokratický centralismus uvnitř strany.

3) A to vede ke třetí poznámce: francouzská společnost (a její intelektuálové) projevují hrubou neznalost základní ekonomické analýzy. Vzpomínám si na studii o ekonomických představách Francouzů, kterou kolem roku 1970 uskutečnila jedna má skrupina. Většina dotázaných neměla ani nejmenší ucelenou představu a domnívala se, že vláda může s cenami zacházet dle libosti. Nezarázelo je tedy sovětské plánování, které se podle nich mohlo vyvarovat plynutí a krivd, o nichž se domnívali, že je májí denně před sebou. Nebyl snad i Maurice Lauré, zakladatel obecné daně z přidané hodnoty, po určité době přesvědčen, že sovětská ekonomika dosáhne vyššího důchodu na hlavu než západní Evropa a že tak bude v sázce stabilita našich demokratických zemí?

Můžeme dokonce říct, že v jistém smyslu je francouzský model Triceti slavných let zmírněnou verzí sovětské ekonomie – přirozeně výhradně z ekonomického hlediska. Verzi, která měla dost rozumu, aby neznarodňovala pozemky, nepletla se do vnitřní správy podniků a nedotkla se maloobchodu.

4) Obecněji řečeno, francouzští intelektuálové i vrcholní funkcionáři neustále pátrají po všeobsahujících teoriích či „společenských plánech“. K interpretaci dějin a společnosti jim komunismus nabídl biblí marxismu-leninismu v různých verzích – podle věku a vzdělání. Svou roli jistě sehrála i katolická tradice, protože rozvítila pasivní podřizování se jedné víře, a stačilo tudíž přijít od jednoho proroka k druhému: místo Krista Marx. Dodejme, že historický determinismus je v souladu s myšlenkovými proudy, které dávají dějinám smysl, snadno uvěří v technický pokrok (kapitola o ekonomické vědě, která provádí kouzla se základní rolí cen) a které přijímají marxistickou poslušnost: nevolnictví a feudalismus, merkantilismus a absolutní monarchie, kapitalismus a buržoazní demokracie, kolektivní plánování a socialismus. Tato představa je cizí obchodním společnostem, které uznávají roli podnikatelů, průkopníků, zprostředkovatelů, a v důsledku toho náhodnou složku historického vývoje.

5) Dodám ještě jedno hledisko, které možná není tak významné, ale které Alain Besançon nezmínil: vztahy mezi Amerikou a Francií. Francouzský postoj ke Spojeným státům je od třicátých

tých let dvojnásobně. V roce 1945 jej tvořila zářlivost vůči zemi, která nás dvakrát přišla zachránit a jejíž skvělá ekonomická prosperita vyhánila „velký národ“ na dvorek národů malých. Proto musíme najít na léto zemi chyby: nedostatek kultury u národa, který za sebou nemá dlouhou historickou tradici, nadvláda individualismu, který se ve jménu svobody nestará o nerovnost, rasismus vůči černošskému obyvatelstvu. A tu se mu nastává (myšlený) obraz sovětského protivozoru: kultura, která má kořeny jednak v ruské literatuře 19. století, jednak v socialistické evropské tradici, důraz kladený na rovnost, výzva ke všem lidem, kteří v sobě zahrnuje – vím, jak tomu vsuknutí bylo – zjevnou neexistenci rasismu.

Vše všech těchto bodech je mezi Francií a Spojeným královstvím obrovská propast: za Lamanšským průlivem je Francouzská revoluce tupena a ve veřejném mínění tato příbuznost škodí její sovětské obměně. Stát ztělesňuje parlament, a i když *Welfare State* ochromil poválečnou Velkou Británii, myšlenka plánování je zamítnuta národem, který má obchodní tradice a který ví, co to znamená cenový systém! Kulturní tradice země, proslulé různými typy protestantismu a svobodného bádání, ncdůvěřuje doktrínám. A vztah, který existuje mezi Brity a Američany, je přinejmenším v tomto období mnohem důvěrnější a bližší než vztah mezi Američany a Francouzi.

TYPOLOGIE REŽIMŮ

Je tu ještě jeden bod, v němž musí být myšlenka Alaina Besançon doplněna: typologie politických režimů. Proti typologii, která třídí politické režimy (či jejich strany) na škále pravice – levice, staví návrh Hannah Arendtové, která do jedné kategorie spojuje totalitní režimy a strany, čímž si uvolní místo pro strany a režimy autoritativní a přirozené i demokratické. Bude však zajímavější nepovažovat tyto dvě typologie za protikladné, ale za komplementární.

Tato otázka má jistou podobnost se zobrazením francouzského mínění, jak ho kdysi předložili D. Lindon, E. Deutsch a P. Weill.¹ Na ose x byla tradiční pravice – levice, na ose y zapojení v politickém životě. Většina Francouzů, kteří se umísťovali do středu, byli do politického života zapojeni málo. Na oplatku, za-

¹ D. Lindon, E. Deutsch a P. Weill, *Les Familles politiques aujourd'hui en France*, nakl. Editions de Minuit, 1966.

pojení v politickém životě stoupalo v poměru, jak se dotyčný vzdaloval od centra směrem k extrémní levici nebo pravici.

Převědeme-li lakové zobrazení, můžeme si představit režimy a strany na dvou osách: osa pravice – levice a osa parlamentní demokracie – autoritativnost – totalita. Demokratické režimy se rozloží podél osy x v pravém a levém středu, totalitní režimy na extrémní levici nebo pravici, autoritativní režimy mohou být spíše vlevo nebo spíše vpravo, aniž by se dotýkaly krajností.

Do schématu se však vsune jistá asymetrie: pokud pozice postupující doleva znamená, že rovnost má přednost před výkonností a ještě více vlevo před svobodou, potom napravo dochází k jinému úkazu: u pravého středu se zdůrazňuje výkonnost, dává se přednost pořádku a obhájuje se konzervatismus (jako v některých demokratických nebo v některých autoritářských režimech), ale pojetí se mění, když se blížíme k extrémní pravici, neboť hlavní témata opouštějí vztah mezi společenskými třídami a přiklánějí se k rasismu a nacionalismu. Tak v německém nacionálním socialismu byla obnova hospodářství vynucována spíše přáním obnovit vojenskou sílu země než sociálním úkoly. Ostatně téma socialismu bylo velmi rychle zapomenuto – důležité bylo pouze k dobytí moci – a priority získal útlak Židů a dobytí všech germanofonních území. Jinak řečeno, osa pravice – levice podstatně ztrácí na významu, postupujeme-li od pravice k extrémní pravici.

Na hranici mezi levicí a extrémní levicí tomu tak úplně není. Plynulost tématu třídního boje je zaručena a komunistické režimy neustále proklamovaly svou vůli nastolit rovnostářskou společnost. Tvrdily rovněž, že překročí výkonnost tržního hospodářství. V těchto oblastech jejich propaganda fungovala dost dobře. Naopak úsilí dokázat nadřazenost společenských svobod nad svobodou formální přesvědčilo pouze jejich stoupence, a právě v tomto bodě došlo k roztržce s neextrémní levicí. Velmi cynické propagacní heslo, protože rovnost přijala podobu podrobení se totalitnímu státu. A z toho plyne závěr, který se stýká se závěrem Alaina Besançon: blížíme-li se k extrémům, potom bez ohledu na zakladatelské mýty a vztyčená hesla nad vším panuje totalitní charakter, který drtí ostatní složky a zejména složky pravice – levice.

Zneklidňující očividnost

Simon Leys

Alain Besançon vytká naší historické paměti, že nestejně nakládá s komunismem a nacismem. Ale jsou oba jevy opravdu totožné? Bráno abstraktně, Besançonovo tvrzení je bezpochyby pravdivé. Přesto mám pocit, že jeho referát by nebyl schopen opravdu vyloužit jednu skromnou konkrétní evidenci, která mne neustále zneklidňuje: mezi přátele časopisu *Commentaire* (kteří jsou také mými přáteli) se zcela přirozeně počítalo několik kajítcích se komunistů – a já jsem tomu velmi rád; pochybuji však, že by mezi ně mohlo být někdy zahrnuto mnoho bývalých nacistů.

Odpověď na svazek odpovědí

Alain Besançon

Pozoruhodný svazek odpovědí, tak různých a mnohdy tak hlu-bokých, který vyvolala moje přednáška, dokazuje, že alespoň v jednom názoru jsem se mylil: totiž, že komunismus zmizel v zapomnění. Stačil jen slabý úder, aby se bronz obrovského zvonu rozezněl. Ba co více: zatímco jsem pojednával – a velmi stručně – o jediném bodu, paměti a zapomnění komunismu, obdivně reakce narážejí na základní problémy, které jsem ponechal stranou, a někdy mi přičítají myšlenky a záměry, které jsem neměl a nemám. Výsledkem je významné obohacení.

Musím říct, že jsem jako první pocítil nedostatky své analýzy, dokonce ještě před tím, než se ke mně tyto reakce dostaly. Abych to napravil, pustil jsem se do psaní malé knižky, která vyjde pod titulem *Le malheur du siècle. Sur le nazisme, le communisme et l'unicité de la Shoah*.¹ (Něštějí tohoto století. O nacismu, komunismu a jedinečnosti Šoa). Jak již titul naznačuje, rozhodl jsem se říci co si myslím o tom, co jsem ve svém textu nevyřekl, o srovnání nacismu s komunismem a o tak patřivě otázce, jakou je Šoa. Poslední reakce na můj text bude tedy moje reakce, ale než se ji dočkám, musím odpovědět na to, co moji komentátoři dodali, kritizovali a vyvraceli.

Každěmu odpovím jen krátce.

NUANCE A POPEŘKOVÁNÍ

Norman Podhoretz správně poznamenal, že nadhozovaná otázka je stará a že byla z velké části vyřešena již kolem roku 1950 klasičtější knižkou Hannah Arendtové *Původ totalitarismu* (český překlad v nakl. Oikoymenth, Praha 1998). Michael Howard poznamenává, že to, co ve Francii bylo vyhořčené, probíhalo ve Velké Británii mnohem mírněji. Rozdílné vnímání nacismu a komunismu vychází z toho, že komunismus byl vztahován k ruskému

¹ Vyšlo v Paříži v nakl. Fayard v r. 1998. Český překlad *Nemoc století. Komunismus, nacismus a holocaust*, Themis, Praha 2000 (pozn. M.N.)

podložil, které angličtí intelektuálové chovali v prabídně úctě; a nacismus byl vztahován k německému podložil, které bylo považováno za tak vysoké, že jeho pád do nacismu je sokoval víc a připadal jim ještě tajemněji hrozivý. Simon Leys nadhazuje epigramatickou formou hlavní okamžik, který všichni další převzali; kontrast obou pamětí souvisí s lidskými vlastnostmi, přisuzovanými nacistovi a komunistovi.

Pierre Chaunu se podle svého zvyku nespokojil s pouhou bratrskou odpovědí. Neubráníl se tomu, aby nerozšířil problém, neotevřel nové pohledy, nepoložil novou diagnózu. Jeho rozlišení organizovaného hladomoru, hladomoru způsobeného hloupostí a hladomoru se „smíšeným charakterem“, jeho odkaz k Lysenkovi, demografické dimenze události, srovnání s Francouzskou revolucí, jeho analýza, jakou roli hraje válka, katastrofické následky dekolonizace, zrychlené a uchýlené pod škodlivým vlivem komunistické myšlenky – to vše je znakem velkého historika.

Přijímám větší kritických nuancí, které podává Jean Dani-cl. Popravdě řečeno, kdyby můj text byl býval delší, myslím, že bych je vyjádřil sám. Je pravděpodobné, že předsudky, které vůči sobě možná chovám, způsobily nás mřný údiv nad skutečností, že jsme se do té míry shodli. Jen tak si vysvětluji jeho domněnku, že jedinečnost šoa „mne přivádí do rozpaků“. Vůbec ne. Jsem jejím obráncem, jak uvidí v knize, která vzápětí vyjde. Text Jean-Françoise Revela mi připomíná způsob, jakým mistr opravuje obraz žáka, několika silnými tahy plnými autority shrne a vyjádří vše, co chtěl žák říci.

Zbigniew Brzezinski vyjadřuje mým slovům sympatie o to víc; že stejné názory hlásá už od roku 1956. Ukazuje, že je nutné pracovitě zatahat za zvonek komunismu, který rád odpočívá, zatímco zvonění na poplach nacismu se nikdy nezastaví. A potom k šestí důvodům „morální slepoty“, které jsem uvedl, přidává další čtyři, stejně průkazné. Což naznačuje, že námět je nevyčerpatelný.

Dva skvělé citáty, kterými André Fontaine začíná, jeden od Julesse Issaca („Potom, uždýcky až potom se ukáže skutečnost...“) a druhý, protikladný od Pascala („Každá událost, která není současná, je podezřelá.“) byly pro mne předzvěstí plodného dialogu. Ale zůstal ve mně pocit nedorozumění. Bezpochyby proto, že považuje za bezvýznamné to, co se mně pro celý úkaz jeví jako klíčové: tj. ideologie, nacistická či komunistická. Proto soudí, že Pol Potův „středověký sen nemá nic společného s Kapitálem“, že Mao

a Stalin jsou obměnou „orientální despotie“, že Dubček byl „naivní archanděl“ a že „Jaruzelski byl více Polák než komunist“. Když namítá, že komunisté zanechali „méně špatných vzpomínek“ než nacisté, což ukázaly volby v Polsku a Jinde, vidí řešení právě tam, kde já viděl problém. Odpověďet André Fontainovi – jestliže jsme si tak vzdáleni v chápání týchž skutečnosti – by si vyžádalo tak dlouhý text, že by mi jej reditel *Commentaire* odmítl.

Timothy Garton Ash předložil několik velmi vynalézavých poznámek, které mne vůbec ncnapadly. I on nadhazuje ideál nacismu, usle-gumnt o rozdílnosti zaměření: nepřijatelný ideál nacismu, usle-chtily ideál komunismu. Tomuto bodu se věnuji ve své budoucí knížce a snažím se ukázat, že úspěšnost ideálu je iluze a že i přes vnější zdání komunistický ideál odporuje obecně morálce podobně jako ideál nacistický.

O NÁZORECH, KTERÉ JSEM NEVYŘKL.

Krásná a bohatá odpověď Leszka Kołakowského nechává tuto poslední otázku otevřenou. Zdálo by se, že souhlasí s tím, že komunismus je „absolutní lež“ a jeho morálka je porušena až do morku kostí, ale současně tato zvrácená morálka má praktické pozitivní účinky. Jako příklad uvádí Gierekovo Polsko, které nel-ze zaměnit s Pol Potovou Kambodžou. Ovšemže, ale vedle „apli-kovaného“ komunismu, který musí počítat s požadavky politick-kého a ekonomického přežití, existuje ještě „čistý“ komunismus, který je zcela ničivý. S Polskem roku 1945 se muselo zacházet poněkud opatrně vzhledem k mezinárodnímu i lokálnímu pomě-ru sil. Stalin za jiného poměru sil podal v roce 1939 ve své polo-vině okupovaného Polska ukázkou „čistého“ komunismu: Katyně a okamžitá deportace více než jednoho milionu Poláků. Leszek Kołakowski zná stejně dobře jako já děsivé svědectví Herlinga a Czapského. V ničem dalším se nelíšíme, kromě názorů, které mi podsovává a které nedsílím o nic víc než on. Krátkost mého tex-tu umožňuje domněnky, které naštestí nejsou podložené, a jimž Kołakowski činí oprávněné různé koneč.

U Martina Malii se objevila stejná nedorozumění, ale také oprávněné námitky. Měl za to, že vytušil základní srovnání mezi nacismem a komunismem, čemuž jsem se úzkostlivě vyvaroval. Doufám, že mne považuje dostatečně za historika, aby věděl, že oba jevy považuji za hluboce rozdílné, třebaže srovnatelné. Můj přítel Malia mi podkládá některé myšlenky, které jsem nikdy ne-zastával: že se od roku 1991 nic nezměnilo! Že chci prosadit no-

rimberský proces se všemi bývalými komunisty. Nikoli. Ale myslím, že například v Polsku bylo možné učinit symbolickou očistu, jak ji provedl de Gaulle, a možná ještě mírnější (něco vězení pro několik set darebáků), a že bylo možné vyloučit z politického života komunisty. K nutnosti tohoto kroku připomínám, že ještě v červnu tohoto roku se parlament pokusil prosadit „lustrací“ zákon na český způsob. Ale bylo již příliš pozdě. Martin Malia klade také vážné námitky: řázný nacismus na pravici (pro jeho národnostní egoismus) a komunismus na levici (pro jeho universalismus) má objektivní základ a bylo přijímáno daleko dříve, než se toho chopil Stalin.

Přesto se kloním na stranu Elic Halévyyho. Vzhledem k tomu, že jediný uznatelný, stálý a jednoznačně orientovaný pohyb moderní historie je postupné zavádění *demokracie*, pak ty režimy, které se proti němu staví, tj. ve 20. století nacismus a komunismus, mohou být společně označeny za režimy *reakční*. V takovém případě potom pojem pravice a levice ztrácejí svou relevanci, což ovšem nevadilo Marcelu Déatovi a pařížským kolaborantům, aby považovali Hitlera za člověka „levic“. Kromě toho k odkazu stalinické pedagogiky specificky patří pojem *kontinua* mezi pravici a nacismem. To umožňuje bez problémů označit pravici za extrémní pravici (obzvláště projeví-li svůj jednoznačný antikomunismus) i se všemi děstvými dozvuky, které takové označení vzbuzuje.

Nakonec plně souhlasím s Martinem Maliou, když zdůrazňuje zbytečnost mého úsilí a když za sisyfovskou práci označuje snahu přimět veřejnost, aby naslouchala tomu, co slyšet nechce. Konstatuji, že Martin Malia valí stejný balvan jako já, neboť 7. listopadu 1997 publikoval na stejné téma článek v *Times Literary Supplement* pod titulem „The end of the noble dream“ a nedlouho poté, 27. března, další článek „The lesser evil?“, o němž se jeden z našich společných přátel domníval, že ho napsal podle mne.

S tím, co nám říká Richard Pipes, i s jeho novými argumenty, mohu jen souhlasit. Lituji, že jsem mohl zavdat podnět k jeho domněnce, že spojují komunismus jen s romaničskou tradicí. Komunismus vskutku vyšel z větve hegelianského romantismu, který se rozčel s náboženskými rysy hnutí a obrátil se k francouzskému předrevolučnímu osvícenství, ale zatížil jej gnostickou pantragičkou, kterou v něm Hegel zanechal.

Poslední odpověď, kterou jsem dostal, přišla od Jacquese Le-sourna. Připadala mi obzvláště obohacující a děkuji mu za nové perspektivy.

V TLAMĚ NESTVŮRY

Na konec jsem si nechal reakci Bukovského. Je to proto, že na rozdíl ode mne a dalších účastníků této diskuse bojoval přímo v tlamě nestvůry. Byl vystaven dlouholetému věznění a mučení všeho druhu, jež nelze popsat ani zapomenout. Jeho vstup de-monstruje duševní stav mnoha disidentů. Je smésicí zoufalství, rozhořčení a sklíčenosti. Evidentně ví některé věci, které nemůže předat. V zapomnění komunismu vidí zlou vůli pro záchranu socialistické myšlenky, menševismus přezívající bolševismus. Předvídá, že boj není ukončen a že dračí zuby jsou seřbou, přípravou znovu vzkřítit. Berme jeho text spíše jako výkřik než jako analýzu a chraťme se zůstat k němu hlouši.

Příloha 1

Diskuse A. Besançon a T. Todorova s R. Aronem o rozdílech mezi nacismem a komunismem

„Historicky vyšel sovětský režim, jak víme, z revoluční vůle inspirované humanitním ideálem. Jeho cílem bylo vytvořit nejhumnější režim, jaký kdy dějiny poznaly, první režim, v němž by mohli všichni lidé dospět k plné lidskosti, kde by vymizely třídy, kde by homogenita společnosti umožňovala vzájemnou toleranci občanů. Ale toto hnutí směřující k absolutnímu cíli nezaváhalo před žádným prostředkem, protože podle doktriny mohlo pouze násilí vytvořit tuto absolutně dobrou společnost a protože proletariát byl v nemilosrdné válce s kapitalismem. Z této kombinace vznešného cíle a nemilosrdné techniky vzešly různé fáze sovětského režimu.“¹

Besançon na to na téže straně své brožury reaguje (můj překlad se mírně liší od Pantůčková): „V těchto rádcích se s největší jasností odráží dvojsmyslnost a návnada komunismu. Vždyť to, co se zde nazývá lidským a humánním, je ve skutečnosti nádhanské a nadhumánní, jak to slibuje ideologie. Lidské a humánní nemají ani právo, ani budoucnost. Třídy nejsou usmířeny, ale zničeny. Společnost se nestává homogenní, ale je zničena ve své autonomii a ve své vlastní dynamice. Válku s kapitalismem nevede proletariát, ale ideologická sekta, která mluví a jedná jeho jmé-“

¹ Raymond Aron, *Démocratie et totalitarisme*, Gallimard, Paříž 1965, s. 294-295; český překlad *Demokracie a totalitarismus*, Atlantis, Brno 1993, s. 162; překlad Vladimíra Jochumanna; Alain Besançon tento citát zkráceně uvádí ve své knize: *Le malheur du siècle*, Sur le Communisme, Nazisme et l'Unité de la Shoah, Fayard, Paříž 1998, s. 59-60; český překlad pod názvem *Nemoc století. Komunismus, nacismus a holocaust*, Themis, Praha 2000, s. 33; překlad Svetozara Pantůčka. Zde jsme uvedli překlad V. Jochumanna, který je pořízen z Aronovy knihy, nikoli Pantůčkův, který pochopitelně překládá jen zkrácený Aronův citát z Besançonovy knihy.

nem. Konečně kapitalismus existuje jen v protikladu k socialismu, a socialismus sám existuje jen v ideologii. Proto se pojem kapitalismu nehodí k popisu skutečnosti, která má být odstraněna. Cíl není vznešený, má nádech vznešenosti. Prostředek, kterým je zabíjet, se stává jediným možným cílem. Koncem dlouhé a obdivuhodné paralely mezi nacismem a komunismem Raymond Aron píše: „...budu trvat na tom, že mezi těmito dvěma jevy je podstatný rozdíl, ať už jsou podobnosti jakékoli. Rozdíl je podstatný v důsledku myšlenky, která inspiroje komunistický a nacistický experiment. V jednom případě je výsledkem pracovní tábor, v druhém plynová komora. V jednom případě se uplatňuje vůle vybudovat nový řád a možná jiného člověka jakýmikoli prostředky; v druhém případě čistě démonická vůle zničit pseudorasu.“²

Besançon na téže straně komentuje: „Také já připouštím rozdíl [mezi nacismem a komunismem] na základě argumentů, které vyložím dále. Zde uvedené argumenty [tj. Aronovy, pozn. M.N.] mě nepřesvědčují. Nacismus také plánoval nový režim a nového člověka jakýmikoli prostředky. Nelze rozhodnout, který z nich je démoničtější. Je démoničtější zničit pseudorasu, pak postupně ostatní pseudorasy, včetně té 'vyšší', protože jsou všechny postskvrněny? Nebo je démoničtější zničit pseudotřídu a pak postupně všechny ostatní, které jsou také nakaženy duchem kapitalismu? Raymond Aron uzavírá: 'Kdybych měl shrnout smysl těchto dvou experimentů [tj. komunismu a nacismu], navrhl bych asi tyto výroky: pokud jde o sovětský experiment, připomněl bych banální rčení: kdo chce udělat z lidí anděly, nadělá z nich šelmy; pokud jde o hitlerovský experiment, řekl bych: člověk by si neměl klást za cíl podobat se dravé šelmě; to se mu totiž daří až moc dobře'.“³

Besançon to komentuje: „Je lepší být šelmou, která ze sebe dělá anděla, nebo člověkem, který ze sebe dělá šelmu, když jsou prokazatelně obě šelmy dravé? To se nedá rozhodnout. V prvním případě je stupeň lži vyšší a svůdnost přitažlivější. Falsování je v tomto případě hlubší, protože takový zločin se více podobá dob-“

² Raymond Aron, *Démocratie et totalitarisme*, cit., vyd., 1965, s. 302; český překlad *Demokracie a totalitarismus*, cit. vyd., 1993, s. 165-166; A. Besançon to zkráceně cituje ve své výše citované knize *Le malheur du siècle*, 1998, s. 61; v českém překladu *Nemoc století*, 2000, s. 34; můj překlad se poněkud liší od Jochumanna i Pantůčkova.

³ R. Aron, *Démocratie et totalitarisme*, 1965, s. 302; *Demokracie a totalitarismus*, 1993, s. 166; A. Besançon, *Le malheur du siècle*, 1998, s. 61-62; *Nemoc století*, 2000, s. 34; můj překlad se opět poněkud liší od Pantůčkova i Jochumanna.

ru než holý zločin nacisty, což komunismu umožňuje se víc rozšířovat a působit i na srdec, která by před esesáckým posláním couvla. Učinit z dobrých lidí špatné je možná démoničtější než učinit z lidí, kteří zlí už jsou, lidí ještě horší.⁴ Chtěl bych upozornit, že Besançon podrobněji vyložil tento svůj názor na Aronovo rozlišení mezi komunismem a nacismem ve své pozoruhodné esejí „De la difficulté de définir le régime soviétique“ (O potížích s definováním sovětského režimu).⁵

S podobnými myšlenkami, jaké vyjádřil Besançon už v roce 1976 a zopakoval je v roce 1998, se můžeme setkat také u francouzského autora bulharského původu Tzvetana Todorova, od něhož byla do češtiny přeložena znamenitá knížka *V mezích státnosti*.⁶

T. Todorov, který se ve své analýze Aronových názorů dovolává na A. Besançona, píše mj.: „Komunismus chce štěstí lidstva, ale za podmínky, že zlí z něho byli předem odstraněni. Jak lze ještě věřit v universalismus doktriny, která tvrdí, že spočívá na boji, násilí, permanentní revoluci, nenávisti, diktatuře a válce? Ospravedlňuje se, že proletariát je většinou, zatímco buržoazie menšinou, což nás vede už daleko od universalismu. A když navíc víme, že jiný velký Leninův příspěvek k marxistické teorii se týká vedoucí úlohy strany, která si má podrobit masu proletářů, ukazuje se, že ani argument většiny neobstojí. (...) Alain Besançon naproti tomu jasně ukázal, že nelze komunistickou ideologií stavět na roveň s humanitním projektem. (...)“

Přitom i v *Demokrácii a totalitarismu* Aron popisuje sovětské komunisty jako stranu, která si osvojuje právo používat násilí proti všem svým nepřátelům v zemi, kde se ve výchozím bodě nachází v menšině. Ale jak potom může spatřovat v tomto systé-

4 A. Besançon, *Le malheur du siècle*, s. 62, *Nemoc století*, 2000, s. 34-35; můj překlad se opět poněkud liší od Pamůčková.

5 Esej vyšel ve francouzské revui *Contrepoint* č. 20/1976 a byl také pojat do Besançonova sborníku *Présent soviétique et passé russe* (Sovětská přítomnost a ruská minulost), *Livre de poche*, Collection Pluriel, Paříž 1980, s. 133-159. Tento Besançonův text jsem přeložil do češtiny a vyšel v exilovém časopise *Rozmluvy* č. 3/1984, který vydával v Londýně dnešní ředitel nakladatelství Academia Alexander Tomský. Z této Besançonovy esejí z roku 1976 alespoň krátce: „Rozdíl mezi nacistickým a komunistickým projektem není rozdíl mezi zlem a dobrem (nebo mezi nelidským a lidským), ale rozdílem mezi jedním a dvojnásobným, takže převaha komunismu není morální, ale funkcionální.“

6 A. Besançon, *Présent soviétique et passé russe*, 1980, s. 152; můj původní překlad je v *Rozmluvách* č. 3/1984 na s. 123, tento můj nový překlad se od něho neliší.

7 Franc. originál, 1965, s. 296, české vydání 1993, s. 163.

matickém a nepostradatelném násilí příklad 'universálních a humanitních' hodnot? (...)

A tak se nejednou Aronova úvaha o jednotě (nebo nejednotě) totalitních režimů ocitá ve vážném ohrožení. Aron totiž uzavírá, že 'rozdíl mezi nimi je podstatný, ať už jsou podobnosti jakékoli', protože 'v jednom případě se uplatňuje vůle vybudovat nový řád a možná jiného člověka jakýmikoli prostředky, v druhém případě čistě démonická vůle zničit pseudorasu'.⁸ Rozdíl zde pochází jen z tendencí Aronovy prezentace obou režimů, kde pro jeden z nich volí cíle, které režim hlásá, a pro druhý režim volí prostředky, které užívá v praxi. Takhle srovnávat cíle a prostředky nelze. Hitler chce zničit židovskou pseudorasu, aby očistil svůj národ a získal tak lepší árijskou rasu, tedy jiného člověka a pochopitelně nové zřízení. Vývolávat zde demony je k ničemu. Podobně Stalin sleduje svůj cíl a soudí, že je k tomu nutné zničit pseudotřídu 'kulaků', odsouzených záměrně k smrti hladem: to je 'jakýmikoli prostředky'. S universalismem se rozcházejí ideály obou režimů: Hitler chce národ, a později lidstvo, bez Židů; Stalin vyžaduje lidstvo bez tříd, tj. bez buržoazní třídy. Část lidstva je pokaždě považována za ztracenou. Líší se zde prostě jen techniky uplatňované k realizaci této politiky.

Takže když Aron uzavírá a domnívá se, že tím podává důkaz specifčnosti hitlerovského režimu: 'Ale v moderních dějinách nikdy nerozhodl vůdce státu chladnokrevně vyhladit průmyslovým způsobem šest miliónů svých bližních',⁹ dá se mu namítnout: v letech 1932-1933, vůdce státu jménem Josef Stalin chladnokrevně rozhodl 'řemeslně' vyhladit šest miliónů svých bližních - rolníků z Ukrajiny, Kavkazu a Kazachstánu. Je pravda, že Aron asi neví o tomto masakru, největším, jaký kdy zorganizovala sovětská moc.

Je třeba tedy zdůraznit: universalismus chybí nejen fašismu, který vzešel z nacionalistických hnutí a otevřeně stavi na odív svůj partikularismus, ale také komunismu, který se dovolává transnacionálního ideálu. Partikularismus je zde také, a to nejen proto, že universalistická rétorika je ponejvíce maskou lokálního 'velkoruského' nebo 'velkočínského' šovinismu, ale také proto, že

8 R. Aron, *Démocratie et totalitarisme*, cit. vyd., 1965, s. 302, český překlad *Demokracie a totalitarismus*, cit. vyd., 1993, s. 165-166.

9 Aron, *Démocratie et totalitarisme*, cit. vyd., 1965, s. 301, český překlad *Demokracie a totalitarismus*, 1993, s. 165; můj překlad není totožný s Jochmannovým.

se – a to výslovně – celého lidstva tento ideál netýká. Ncodděluje se už prostě podle území nebo horizontálně, ale vertikálně, tj. mezi vrstvami jedné a téže společnosti. 'Transnacionální' znamená 'universální'. Tam, kde se u jedněch objevuje válka národů nebo ras, vyvstává u druhých boj tříd.

Musím dodat, že Aron sám v tomto bodě názor změnil a v tom, co lze považovat za jeho politickou závěť, v 'Epilogu svých Mémorárů' (z roku 1983), píše: 'Komunismus je mi neméně odporný než mi byl odporný nacismus. Argument, který jsem nejednou používal k rozlišení třídního a rasového mešanismu, na mě už dojem nedělá. Zdánilivý universalismus prvního z nich [tj. komunismu, pozn. překl.] se stal v poslední analýze optickým klamem. Polé, co se dostane k moci, spojuje se s národním nebo imperiálním mešanismem. Nejenže nezachovává přes hranice křehké svazky společné víry, ale posvěcuje konflikty nebo války.'¹⁰

Připravil M. Novák

Příloha 2

Paralely mezi fašismem a komunismem u tří českých autorů

Ferdinand Peroutka, Ryo Preisner,
Ivan Sviták

1. Ferdinand Peroutka

„Fašismus a komunismus jsou zároveň dva rozdílné směry i dvě části směru jednoho. (...) Druhá světová válka měla titul boje proti fašismu. Slavným jejím výsledkem bylo, že byl poražen ten fašismus, který sám sebe nazýval fašismem. Zmateným jejím výsledkem bylo, že nebyl odstraněn fašismus, který sám sebe fašismem nenazývá. (...) Fašismus a komunismus dlouho si vypůjčovali zkušenosti jeden od druhého, až bylo dosaženo chladné, vybroušené dokonalosti násilí.“¹

2. Ryo Preisner

„Marxismus patří mezi nejdokonalější ideologie totalitarismu i proto, že zakládá totalitarismus lsti, zdánlivým bojem proti totalitarismu. V dějinách to lze doložit dialektikou vztahů mezi bolševismem a nacismem (...). Dokud nacismus uskutečňoval totalitarismus, byl vztah bolševismu k němu ambivalentní, spíš intimně přátelský než zavile nepřátelský (zejména po roce 1933). Střetnutí nacismu a bolševismu do poslední chvíle před vypuknutím války stálo ve znamení rozporu mezi vědomím bytostního spříznění a nutné konfrontace. Teprve po zničení nacismu mohl bolševismus plně rozvinout záladnou dialektiku budování světového totalitarismu zdánlivě zavilým bojem proti umělé zeskučňovanému neonacismu ve svobodném světě. Chimérickost boje

¹ Ferdinand Peroutka, *Demokratický manifest*, in: *Jact Jsmc, Demokratický manifest*, Středočeské nakladatelství a knihkupectví, Praha 1991, s. 132.

¹⁰ Raymond Aron, *Mémoires* (Memoáry), Julliard, Paříž 1983, s. 737-738; Izvetan Todorov, *Le totalitarisme, encore une fois* (Ještě jednou o totalitarismu, 1997), in: Enzo Traverso (ed.), *Le Totalitarisme. Le XXe siècle en débat* (Totalitarismus, 20. století v diskusi), Seuil, Paříž 2001, s. 764-786; Todorova stáť dříve vyšla v časopise *Communisme*, č. 59-60/2000, s. 29-44; Aronův citát jsem doplnil o větu, kterou Todorov vypustil.

má nicméně velmi reálný dopad na skutečnost, neboť ovlivňuje fantazii a mínění mas, a tím i převážné části tzv. pokrokové inteligence, která skrze negaci zdánlivého totalitarismu neguje poslední skutečnost demokracie, a tím připravuje – ať už vědomě či nevědomě – instalaci skutečného totalitarismu.²

“...sub specie totalitární praxe jsou rozdily mezi marx-leninskou ideologií a nacistickou ideologií podružné, neboť pouze ob-
rážejí odvěký dualismus racionalismu a iracionalismu.”³

“Bolševický totalitarismus zásadně označuje za ‘fašismus’ nikoli jemu podobný totalitární systém, nýbrž demokracii. To proto, že za každou identifikaci fašismu (přesněji: nacismu) s bolševickým totalitarismem celkem správně tuší identifikaci sebe sama; a té se zuby nehty brání. Tuhle přímou identifikaci sebe sama všichni liberální politologové odmítají jako nebezpečnou sim-
plifikaci. V teorii snad mají pravdu, nacismus není přesně totéž jako bolševismus; ale v dějinné praxi, v níž se projevuje omezená škála možností lidské aktivity výrazněji než v teoretických spe-
kulacích, podobnost nacismu a bolševismu v jejich destruktiv-
ních intencích a ‘zařízeních’ je lidskými smysly nerozlišitelná.”⁴

3. Ivan Sviták

“Orwellova kniha [1984] pro mne byla popisem vývoje stalin-
ského despotismu v Československu, jenž následoval brzy poté, co jsme zažili šest let nacistické okupace. Teprve v padesátých le-
tech jsem však začal chápat paralely mezi sovětským a nacistic-
kým systémem – chápat, že systém je totožný navzdory různým ideologiím. (...) George Orwell byl prostě jedním z prvních lidí, kteří plně pochopili, teoreticky i literárně, zvláště v *Zuřecím stát-
ku*, co vskutku znamená diktatura strany, jak funguje a v čem
lkví podobností mezi nacistickým a sovětským zřízením. Vysoce
ocenuji tento Orwellův intelektuální úspěch, dosažený už v třicá-
tých letech a za války, kdy kritika Sovětského svazu byla jakým-
si absolutním tabu. Nebezpečím byl Hitler, proč tedy kritizovat
Stalina? Zásada, že kdo patří k levici, nesmí kritizovat Sovětský
svaz, se udržela ve Spojených státech dodnes. Ne však v Evropě.
Když jsem se v roce 1977 účastnil benátského Bienále, uvědomil
jsem si poprvé, že evropská levice se vymanila z těchto pover, pře-

² Rito Preisner, *Kritika totalitarismu*, Křesťanská akademie, Řím 1973, str. 140-141.

³ Tamtéž, s. 68.

⁴ Tamtéž, s. 330.

stala být v sedmdesátých letech prosovětská a chápe hlouběji Solženicyna, Gulag, Sovětský svaz. K tomu snad přispěla i sovětská okupace Československa v roce 1968.⁵

⁵ Ivan Sviták, „O Orwellově románu 1984“, in: *Nesnesitelné břemeno dějin*, Orbis, Praha 1990, s. 128-129.

Výběrová komentovaná literatura

Tato bibliografie je jen indikativní a nečiní si nárok na úplnost. Nejde tu jen o tituly odborné z různých oborů, např. z historie (pozornosti si v této oblasti zaslouží zejména Bullockovo dílo *Hitler a Stalin*), politické filosofie (zde je třeba jmenovat především *Původ totalitarismu* od H. Arendtové) nebo politické sociologie (zvláště Aronova kniha *Demokracie a totalitarismus*), dokumentární díla (např. *Žalují I-III* od A. Kratochvíla), spisy memoárové (za zmínku stojí zvláště třetí svazek *Paměti V. Černého*), ale také vybrané knihy esejistické (mj. *V mezní situaci* od T. Todoro-va nebo *Osmádesátý* od P. Pitharta) i několik děl beletristických (jmenujme za všechny *1984* a *Farmu zařítat* od G. Orwellů a *Trnu i polednách* od A. Kocstlera).

Pro čtenáře této knihy má mimořádnou důležitost spis F. Furta *Le passé d'une illusion*. Diskusi nad touto fascinující knihou se věnuje velká část tohoto sborníku o komunismu a lašismu. Furctova kniha sice nebyla přeložena do češtiny, existuje však slovenský překlad *Minulosť jednej ilúzie. Esej o ideji komunizmu v 20. storočí*. Další podstatnou část našeho sborníku vyvolal Besançonův referát „Paměť a zapomnění komunismu“. Vedle odpovědi těm, kteří na jeho referát reagovali, a kterou ve sborníku publikujeme, Besançon napsal na základě této diskuse také drobnou knihu, jejíž český překlad *Nemoc století. Komunismus, nacismus a holocaust*, vyšel v roce 2000.

K poznání hrůzného charakteru komunismu mimořádně přispěly spisy A. Solženicyna, zejména jeho třisvazková práce *Souostroví Gulag*. Bilancí zločinů komunistických režimů ve světě se zabývá i do češtiny přeložená *Černá kniha komunismu* kolektivu francouzských autorů, mezi nimi i historika českého původu K. Bartoška. Papež Pius XI. věnoval příznačně své dvě encykliky (okružní listy) z roku 1937 varování před komunismem (*Divní Redemptoris*) a před nacismem (*Mit brennender Sorge*); vyšly svého času obě v jednom svazku (slovensky pod názvem *Pápežské encykliky proti komunismu a novopohanskému*, nakl. Slovák, Bratislava 1937, český pod názvem *Pia XI. encykliky*). Encyklika *Divní Redemptoris* vyšla v roce 1993 samostatně v novějším českém překladu.

Mimořádně zajímavé svědectví poskytl ti, kdo prožili nacistické i komunistické tábory. Ve světové literatuře jsou důležitá svědectví M. Buber-Neumannové, z jejichž knižních publikací byl do češtiny přeložen její spis o Kalfově přítelkyni Mileně Jenseské (se kterou se ostatně seznámila v koncentračním táboře Ravensbrück). Zvláště tragický případ zaslepení a komplicity západních demokracií se Stalinovým SSSR popisuje N. Tolstoj ve své knize *Oběti Jaltě*. Intelektuální aspekty tohoto zaslepení jasnozřivě analyzoval ve své známé knize *Opium intelektuálů* z roku 1955 Raymond Aron, jejíž první český překlad V. Jochmanna koloval už za minulého režimu v samizdatové edici Prameny a druhý český překlad H. Beguinové vyšel knižně v roce 2001.

O tom, jak se české země (ne)vyrovnávaly s komunistickým „dědictvím“, pojednává kniha P. Závacka *Boje o minulost, která má výmluvný podtitulek: „Deset let vyrovnávání se s komunistickou minulostí - pokus o předběžnou bilanci“*. O komunistických organizacích v českých zemích pojednává dobře dokumentovaná kniha *Komunismus v České republice*, která je dílem brněnských politologů P. Fialy, J. Holzera, M. Mareše a P. Pšejt. Užitečná je též publikace *Komunismus v nás: Cesta do minulosti nebo budoucnosti?*, což je sborník přednášek z konference konané v červnu 2000 v Senátu Parlamentu České republiky. Z historiků se zabýval ve svých četných spisech Karel Kaplan, který se také spolupodílel na důležité *Zprávě o organizovaném násilí*, jejímž hlavním autorem byl spisovatel a bývalý politický vězeň komunistického režimu Vilém Hejl.

AMALRIK, A. A., *Udrží se Sovětský svaz do roku 1984?*, Index, Köln 1971

ARENDTOVÁ, H., *Původ totalitarismu I-III*, Oikoymenth, Praha 1995

ARENDTOVÁ, H., *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*, Mladá fronta, Praha 1995

ARON, R., *Esej o svobodách*, Archa, Bratislava 1992

ARON, R., *Demokracie a totalitarismus*, Atlantis, Brno 1993

ARON, R., *Opium intelektuálů*, Mladá fronta, Praha 2001

ASH, T. G., *Středoevropan volbou*, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, Praha 1992

- ASH, T. G., *Rok zářezů '89*, Lidové noviny, Praha 1991
- ASU, T. G., *Svazek. Osobní příběh*, Lidové noviny, Praha 1998
- BARTOŠEK, K., *Zpráva o poutování v komunistických archívech*, Pa-
sca, Praha 2000
- BESANÇON, A., *Nemoc století. Komunismus, nacismus a holocaust*,
Themis, Praha 2000
- BELOURADSKÝ, V., *Kapitalismus a občanské ctnosti*, Českosloven-
ský spisovatel, Praha 1992, zejména "Solženicynova kritika
totalitarismu", s. 50-52 a "Za 'oláče' aneb co byl totalitaris-
mus", s. 109-112
- BOCHENSKI, J. M., *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*, Vele-
hrad, Olomouc 1994
- BOJŤÁK, E., *Oloupení Evropy. Příběh anexe pobaltských států ve
světle dokumentů 1939-1989*, Mladá fronta, Praha 1994
- BRZEZINSKI, Z., *Bez kontroly*, Victoria Publishing, Praha 1993
(zejm. s. 21-27)
- BUBER-NEUMANNOVÁ, M., *Kafkova přítelkyně Milena*, Mladá fronta,
PRAHA 1992
- BULLOCK, A., *Hitler a Stalin. Paralelní životopisy*, Mustang, Pízeň
1993
- COURTOIS, S., N. Werth et alii, *Černá kniha komunismu. Zločiny,
teror, represe I-II*, Pasca, Praha 1999
- ČERMÁK, V., *Otázka demokracie*, sv. I-V, Academia, Praha 1992,
1993, Nakl. Olomouc, Olomouc 1997, 1998, 1999
- ČERNÝ, V., *Paměti III (1945-1972)*, Atlantis, Brno 1992
- CUHRA, J. a VEJER, V., (ed.), *Za svobodu a demokracii I. Odpor pro-
ti komunistické moci*, Evropské hnutí v České republice, Praha
1999
- DAURENDORF, R., *Úvahy o revoluci v Evropě*, Evropský kulturní
klub, Praha 1991
- DE MAN, H., *Duch socialismu*, Orbis, Praha 1928
- DŽILAS, M., *Nová třída. Kritika soudobého komunismu*, Deimos,
Curych 1977
- FIALA, P., HOLZER, J. et alii, *Komunismus v České republice*, Masa-
tykova Universita v Brně, Mezinárodní politologický ústav, Br-
no 2000
- FIALA, P., MIKŠ, F., *Rozhovory s Vladimírem Čermákem*, CDK, Br-
no 2000
- FIDELIUS, P., *Řeč komunistické moci*, Triáda, Praha 1998
- FRANKL, V. E., *A přesto říci životu ano. Psycholog prožívá koncent-
rační tábor*, Karmelitánské nakl., Kostelní Vydří 1996

- FROLIK, J., *Špión vypovídá*, Orbis, Praha 1990
- FURET, F., *Mínulost jedné iluze. Esej o ideji komunismu v 20. sto-
ročí*, Agora, Bratislava 2000
- GIDE, A., *Návrat ze Sovětského svazu*, Družstevní práce, Praha
1937
- GINZBURGOVÁ, J., *Strmá cesta*, Odeon, Praha 1992
- GLAZAR, R., *Třebínka. slovo jak z dětské říkanky*, Torst, Praha
1994
- GROCKI, M., *Konfidenti mezi námi*, Institut pro středoevropskou
kulturu a politiku, Praha 1993
- GROSSMANN, V., *Život a osud*, Naše vojsko/Lidové nakl., Praha
1993
- HAVEL, V., *O lidskou identitu*, Rozmluvy, Praha 1990, zejm. "Do-
pis Gustávu Husákovi", s. 19-49
- HEJL, V., *Zpráva o organizovaném násilí*, Universum, Praha 1990
- HERLING-GRUZINSKI, G., *Jiný svět*, Institut pro středoevropskou
kulturu a politiku, Praha 1994
- HOBSBAWM, E. J., *Věk extrémů. Krátké XX. století*, Argo, Praha
1998
- HOREC, J. (ed.), *Proč nejsem komunistou*, Odpovědi J. Čapka,
K. Čapka, J. Herbena, J. Kallaba, J. Kopy, J. Křižneckého,
F. Langra a F. Peroutky na anketu *Přítomnosti*, Lidové noviny,
Praha 1990
- JASPERS, K., *Otázka víny. Příspěvek k německé otázce*, Mladá
fronta, Praha 1969 (2. vyd. 1991)
- KAPLAN, K., *Největší politický proces. M. Horáková a spol.*, Dopl-
něk, Brno 1996
- KOESTLER, A., *Tma o polednách*, Odeon, Praha 1992
- KOMUNISMUS V NÁS: *Cesta do minulosti nebo budoucnosti?*, Sbor-
ník přednášek z konference konané 24.6.2000 v Senátu Par-
lamentu ČR, Občanský nadační fond, Brno 2000
- KRATOCHVIL, A., *Žalují I-III*, Dolmen, Praha 1990
- LEVI, P., *Je-li toto člověk*, Sefer, Praha 1995
- LEVI, P., *Potopení a zachránění*, Mladá fronta, Praha 1993
- LONDON, A., *Doznání*, Československý spisovatel, Praha 1990
- MAIER, H., *Politická náboženství*, CDK, Brno 1999
- MANDELŠTAMOVÁ, N., *Dvě knihy vzpomínek*, Atlantis, Brno 1996
- MARČENKO, A., *Žij jako všichni*, Nezávislé tiskové středisko, Praha
1990
- MASARYK, T. G., *Otázka sociální I-II. Základy marxismu, filosofické
a sociologické*, Čin, Praha 1948 (nejnovější vydání Ústav T. G.

- Masaryka, Praha 2000)
- MASARYK, T. G., *Rusko a Evropa I-III*, Ústav T. G. Masaryka, Praha 1996
- MASARYK, T. G., *O bolševictví*, Evropský literární klub, Praha 1990
- MILOSZ, C., *Ztročený duch*, Torst, Praha 1992
- NOLTE, E., *Fašismus ve své epoše*, Argo, Praha 1999
- ORWELL, G., *Farma zvířat*, Práce, Praha 1991
- ORWELL, G., 1984, *Knižná dílna Timotej*, Košice 1999
- O'SULLIVAN, N., *Fašismus*, CDK, Brno 1995
- Pakty Stalina s Hitlerem. Výběr dokumentů z let 1939 a 1940*, Naše vojsko, Praha 1990
- PECKA, D., *Z deníku marnosti*, Atlantis, Brno 1993
- PEROUTKA, F., *Polemiky Ferdinanda Peroutky*, vybral V. Houška, Český spisovatel, Praha 1995, zejm. „Kdo se lépe osvědčil?“, s. 186-201 a „Co je fašismus?“, s. 211-214
- PEROUTKA, F., *Demokratický manifest, v: Jáci jsme. Demokratický manifest*, Střeďočeské nakladatelství a knihkupectví, Praha 1991
- PICARD, M., *Hitler v nás*, ERM, Praha 1996
- PIPES, R., *Dějiny ruské revoluce*, Argo, Praha 1998
- PTIHAKT, P., *Osmádesátý*, Rozmluvy, Praha 1990
- Pius XI., *Pta XI. encyklika*, Lidové knihkupectví a nakl., Olomouc 1937 [Obsahuje dva okružní listy papeže Pia XI.: „Diviní Redemptoris“ o komunismu a „Mit brennender Sorge (S palčivou starostí)“ o německém nacismu].
- Pius XI., *Okružní list Pta XI. „Diviní Redemptoris“* [1937], Matice cyrilometodějská, Olomouc 1993
- POPPER, K., *Otevřená společnost a její nepřátelé I-II*, Oikoymenth, Praha 1994
- PREISNER, R., *Kritika totalitarismu*, Křesťanská akademie, Řím 1973
- PREISNER, R., *Česká existence*, Rozmluvy, Praha 1992
- PREISNER, R., *Až na konec Česka*, Rozmluvy, Londýn 1987
- Proces s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským*, Orbis, Praha 1953
- Proces s vedením záškodnického spiknutí proti republice. Horáková a spoléčníci*, Orbis, Praha 1950
- RAUSCHNING, H., *Mluvil jsem s Hitlerem*, Nová osvěta, Praha 1946
- REIMAN, M., *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí*, Karolinum, Praha 2000
- Rossi, J., *Encyklopedie Gulagu*, Bystrov a synové, Praha 1999

- RUPNIK, J., *Jiná Evropa*, Prostor, Praha 1992
- RUPNIK, J., *Dějiny Komunistické strany Československa*, Academia, Praha 2002
- SAKTORI, G., *Teória demokracie*, Archa, Bratislava 1993
- SLAVÍK, J., *Lenin*, Orbis, Praha 1934
- SLAVÍK, J., *Leninova vláda*, Orbis, Praha 1935
- SOLŽENICYN, A., *Jeden den Ivana Denisoviče a jiné povídky*, Lidové nakladatelství, Praha 1991
- SOLŽENICYN, A., *Dopis představitelům Sovětského svazu*, Konfrontace, Curych 1975
- SOLŽENICYN, A., *Nežít se líží*, Konfrontace, Curych 1974
- SOLŽENICYN, A., *Výstraha. Smrtelné nebezpečí komunismu*, Edice Archa, Eggenfelden 1981
- SOLŽENICYN, A., *Souostroví Gulag*, 3 svazky, OK Centrum, Praha 1990
- STERN, J. P., *Hitler. Vůdce a lid*, Lidové noviny, Praha 1991
- SVITAK, I., *Nesnesitelné břemeno dějin*, Orbis, Praha 1990 [zejména „O Orwellově románu 1984“, s. 127-133]
- ŠALAMOV, V., *Kolymské povídky*, Mladá fronta, Praha 1995
- ŠIMEČKA, M., *Obnovení pořádku*, Atlantis, Brno 1990
- ŠIMKOVA, D., *Byly jsme tam taky*, Orbis, Praha 1991
- ŠKUTINA, V., *Prezidentův vězeň*, Střeďočeské nakladatelství a knihkupectví, Praha 1990
- TALMON, J. L., *O původu totalitní demokracie*, Sociologické nakladatelství SLON, Praha 1998
- TERNON, Y., *Genocidy 20. století*, Themis, Praha 1997
- TIGRID, P., *Dnešek je váš, zítřek je náš*, Vokno, Praha 1990
- TOBOROV, T., *V mezrní situaci*, Mladá fronta, Praha 2000
- TOIŠTOJ, N., *Oběti Jalty*, Elka Press, Praha 1998
- TROČKU, L. D., *Zrozená revoluce. Co je SSSR a kam spěje*, Doplněk, Brno 1995
- TUCKER, R. C., *Stalin na vrcholu moci. Revoluce shora 1928-1941*, BB art, Praha 2000
- UTTZ, B., *Svědkové revoluce. Někdejší spolupracovníci Lenina a Stalina vypovídají*, Orbis, Praha 1990
- VEBER, V., *Komunistický experiment v Rusku 1917-1991*, nakl. SET OUT, Praha 2001
- VOEGELIN, E., *Nová věda o politice*, CDK, Brno 2000
- VOURYZKA-KONOPA, F. J., *Venkov v temnu. Násilná socializace české zemědělství*, Mezinárodní rolnická unie, New York, 2. vyd. bez data (1. vyd. edice Národní politika, Mnichov 1986)

- VOJKOCONOV, D., *Lenín. Počátek teroru*, Dialog, Liberec 1996
- VÍRBA, R., *Uteká jsem z Osvětimi*, Sefer, Praha 1998
- VÝKOUKAL, J., LITERA, B. a TEJCHMAN, M., *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Nakl. Libri, Praha 2000
- Zakázaný dokument. Zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949-68*, Europa Verlag, Vídeň 1970
- ZEMAN, Z., *Vzestup a pád komunistické Evropy*, Mladá fronta, Praha 1998
- ZÁČEK, P., *Boje o minulost. Deset let vyrovnávání se s komunistickou minulostí - pokus o předběžnou bilanci*, Barrister a Princípál, Brno 2000

Internet: www.totalita.cz

O autorech

Timothy Garton ASH (narozen 1955) je známý a vlivný britský historik, znalec středoevropské a německé problematiky. Přednáší na Oxfordu (St. Anthony College) a je také čestný doktor University Karlovy v Praze. Český z jeho bohatého díla vyšlo knižně *We the People (Rok zážraků '89, Lidové noviny, Praha 1991)*, soubor staří *Středoevropsan volbou* (Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, Praha 1992) a *The File. A Personal History (Spazek. Osobní příběh, Lidové noviny, Praha 1998, slovenský překlad Spis. Osobný příběh, Archa, Bratislava 1998)*.

Alain BESANÇON (narozen 1932) je člen Francouzského Institutu (Akademie morálních a politických věd) a přednáší na Škole vysokých studií ve společenských vědách (EHESS) v Paříži dějiny ruské kultury. Z jeho děl citujeme rozsáhlou práci *Les origines intellectuelles du leninisme* (Myšlenkové zdroje leninismu) z roku 1977 a rok předtím vydanou příručku s velmi explicitním názvem *Court traité de soviétologie à l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses* (Stručné pojednání o soviétologii k použití civilními, vojenskými a náboženskými úřady). (Podrobněji viz redakční úvod).

Zbigniew BRZEZIŃSKI (narozen 1928) byl v letech 1977-1981 poradcem amerického prezidenta J. Cartera pro otázky národní bezpečnosti. Je významným politologem, soviétologem a teoretikem mezinárodních vztahů. Působí na John Hopkins University ve Washingtonu. Věhlas si získal už svou prací *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* z roku 1956, kterou napsal spolu se svým starším kolegou C. J. Friedrichem. Od té doby publikoval mnoho známých spisů, z nichž citujeme *The Soviet Bloc: Unity and Conflict* (1.vyd. 1960), *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century* (1989), *Out of Control* (1993, v českém překladu Bez kon-

troy, Victoria Publishing, Praha 1993), *The Grand Chessboard* (1997, v českém překladu *Velká šachovnice*, Mladá fronta, Praha 1999).

Vladimír BUKOVSKIJ patřil k nejnámějším disidentům a politickým vězňům v SSSR, jejichž vedení ho vyměnilo za chilského komunistického vůdce Luise Corvalana, a tím mu umožnilo emigraci do Velké Británie. Bukovskij tam napsal mnoho známých spisů, přeložených do řady jazyků, mj. obdivuhodné paměti *A vîr se urací* (1977) nebo SSSR: *od utopie ke katastrofě* (1990). Jeho zatím poslední kniha *Moskevskij rozsudok. Disident v kremelských archivech* (1995) vyšla i francouzsky a německy.

Jean DANIEL je zakladatel a úvodníkář francouzského levicového týdeníku *Le Nouvel Observateur*. Napsal mj. knihy *Dieu est-il fanatique?* (Je Bůh fanalický?, 1992) a *Voyage au bout de la nation* (Cesta na konec národa, 1997).

Renzo de FELICE (1929-1996) je přední italský historik, specialista na italský fasismus. Působil na Universitě v Římě. Napsal mezi jiným rozsáhlou pětisvazkovou biografii Mussoliniho (1965-1981) a *Il Fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici* (1974).

André FONTAINE je žurnalista a politický publicista, jehož život je spjat především se známým francouzským deníkem *Le Monde*, kde byl postupně vedoucím zahraničního oddělení, šéfredaktorem a ředitelem (do roku 1991). Z jeho knih citujeme *Histoire de la guerre froide* (Dějiny studené války, 2 svazky, 1965-1966), *Le dernier quart du siècle* (Poslední čtvrt století, 1976), *Un seul lit pour deux rêves. Histoire de la détente* (Dva sny, ale jen jedna postel. Dějiny détente, 1982), *L'un sans l'autre* (Jeden bez druhého, 1992), *Après un déluge* (Po potopě, 1994).

François FURET (1927-1997) patří k nejvýznamnějším francouzským historikům druhé poloviny 20. století. Věhlas si získal zejména svými pracemi o francouzské revoluci, z nichž jedna, *Penser la Révolution française* (1978) byla přeložena v devadesátých letech i do češtiny (*Promyšlet francouzskou re-*

voluci, Atlantis, Brno 1994). Byl zvolen do prestižní Francouzské akademie (podrobněji viz redakční úvod).

Eric J. HOBBSAWM (narozen 1917) patří mezi přední britské historiky. Působil na Birkbeck College londýnské university a New School for Social Research v New Yorku. Dějiny od francouzské revoluce po rozpad sovětského bloku shrnul ve čtyřech rozsáhlých monografiích, z nichž poslední, *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991* (*Velk extrémů. Krátké 20. století 1914-1991*, Argo, Praha 1998) vyšlo i v češtině, stejně jako *Nations and Nationalism since 1780* (*Národy a nacionalismus od roku 1780*, CDK, Brno 2000).

Michael HOWARD byl profesorem historie na Oxfordu a Yale. Je prezidentem Mezinárodního ústavu pro strategická studia (International Institute for Strategic Studies). Napsal mj. tyto knihy: *The Continental Commitment* (1972) a *War in European History* (1976).

Pierre CHAUNU (narozen 1923), emeritní profesor dějin na pařížské Sorbonně, člen Francouzského Institutu, je významný francouzský historik, jeden ze zakladatelů kvantitativní historie, opírající se zejména o statistiky. Je autorem mnoha spisů, mj. *L'Héritage. Au risque de la haine* (Dědictví. V nebezpečí ne-návisti).

Leszek KOLAKOWSKI (narozen 1927) je přední polský filosof. Počítá, co byl roku 1968 z politických důvodů odvolán z Varšavské university, kde přednášel filosofii, působí mj. na All Soul's College v Oxfordu (od roku 1970) a na Chicagské universitě (od roku 1982). Napsal mnoho odborných knih o marxismu, o náboženství, o pozitivistické filosofii, o Spinozovi, o Husserlovi atd. Jeho nejvýznamnějším spísem, přeloženým mj. do angličtiny a němčiny, je monumentální trisvazková práce *Glóbné nuoty marxizmu* (Hlavní směry marxismu, 1976-78); první díl se zabývá vznikem, druhý vývojem a třetí rozpadem marxismu. V češtině z jeho bohatého díla vyšly bohužel jen drobtý (např. *Nebeklíč a Rozhovor s ďáblem*, Odeon, Praha 1969), po listopadu 1989 pak drobná práce *Metafyzický horor* (Mladá fronta, Praha 1999). Slovensky vydalo v posledních letech na-

kladatelství Kalligram v Bratislavě dvě série *Malých přednášek o velkých problémech* (první sérii 1998, druhou v roce 2000).

Jacques LESOURNE je profesor ekonomie a průmyslové statistiky na francouzské Národní konzervatoři umění a řemesel, prezident sdružení Futuribles International a bývalý prezident Francouzské asociace ekonomické vědy. Autor mnoha knih, mj. *Les Systèmes du destin* (Systémy osudu, 1978) a *Les Mille sentiers de l'avenir* (Tisíc stezek budoucnosti, 1981).

Simon LEYS je specialista na čínský komunismus, spolupracovník liberálního časopisu *Commentaire*, který založil Raymond Aron. Žije v Austrálii. Napsal mj. následující knihy: *Ombres chinoises* (Čínské stíny, 1974), *La mort de Napoléon* (Napoleónova smrt, 1986), *L'honneur, l'honneur, l'horreur* (Náhlada, čest a horor, 1991).

Martin MALLA (narozen 1925) je emeritní profesor historie na Kalifornské univerzitě v Berkeley a byl také profesorem na prestižních francouzských vysokých školách Collège de France a École de hautes études en sciences sociales (Skole vysokých studií ve společenských vědách). Patří mezi přední specialisty na dějiny Ruska a Sovětského svazu. Publikoval francouzsky knihu *Comprendre la Révolution russe* (Pochopit ruskou revoluci, 1979) a anglicky mj. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991* (1994) a *Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* (1999). Česky zařím žádá z těchto pozoruhodných knih nebyla vydána, některé jeho stati však vyšly v časopise *Střední Evropa*.

Ernst NOLTE (narozen 1923) je slavný, ale kontroverzní německý historik, profesor na Svobodné univerzitě v Berlíně, zabývající se dějinami 20. století. Věhlas si získal svou knihou *Der Faschismus in seiner Epoche* (1963, český *Fašismus ve své epoše*, Argo, Praha 1998). Z jeho pozdějších spisů jsou důležité zejména *Marxismus und Industrielle Revolution* (Marxismus a průmyslová revoluce, 1983), *Der Europäische Bürgerkrieg, 1917-1945* (Evropská občanská válka, 1917-1945, 1987) a *Martin Heidegger, Politik und Geschichte im Leben und Den-*

ken (Martin Heidegger. Politika a dějiny v životě a myšlení, 1992).

Richard PIPES je emeritní profesor ruských dějin na Harvardské univerzitě. Autor odborných spisů o Rusku, Říjnové revoluci a sovětském komunismu, mj. *A Concise History of the Russian Revolution* (česky *Dějiny ruské revoluce*, Argo, Praha 1998).

Norman PODHORETZ (narozen 1930) je věhlasný americký publicista. Po studii (mj. na Kolumbijské univerzitě a na anglickém Cambridge) se dal na žurnalistickou dráhu. Od roku 1960 dlouhá léta řídil vlivný americký konzervativní měsíčník *Commentary*, s nímž dodnes spolupracuje. Je mj. autorem knihy *Present Danger* (1980) a *Why We Were in Vietnam* (1982).

Giuliano PROCACCI je profesor současných dějin na Univerzitě Sapienza (Řím). Mezi jeho spisy jmenujme *Il Partito comunista dell'Unione Sovietica* (1974) a *Machiavelli nella cultura europea dell'età moderna* (1995).

Jean-François REVEL (narozen 1924), člen prestižní Francouzské akademie, je úvodníkář francouzského týdeníku *Le Point*. Autor mnoha známých knih, např. *La tentation totalitaire* (Totalitní pokušení, 1976), *Comment les démocraties finissent* (Jak demokracie končí, 1983), *La connaissance inutile* (Neužitečné poznání, 1988), *Le regain démocratique* (Oživení demokracie, 1992), *Le voleur dans la maison vide* (Zloděj v prázdném domě, 1997), *L'oeil et la connaissance* (Oko a poznání, 1998).

Jmenný rejstřík

- Adenauer, K. • 98, 187
 Andreotti, G. • 60
 Arendlová, H. • 15, 67, 81, 83, 95, 96, 115, 119, 163, 175, 179, 194, 195, 244, 247, 260
 Aron, R. • 13-16, 30, 68, 110, 163, 181, 236, 252-256, 260, 261, 270
 Ash, T. G. • 9, 13, 224, 249, 267
 Aulard, A. • 64, 100, 114
 Basch, V. • 202
 Bauer, O. • 87, 96, 124
 Bauer, Y. • 138
 Besançon, A. • 9, 10, 12, 13, 15, 16, 27, 170, 178, 180, 181, 183, 185, 186, 189, 190, 194-199, 201, 206, 207, 209, 211-213, 215, 218, 224-228, 230, 231, 233-235, 237-239, 242-247, 252-254, 260, 267
 Blum, L. • 100, 124, 177, 181, 197, 198, 201
 Bongiovanni, B. • 80
 Brzeziński, Z. • 9, 12, 211, 219, 221, 248, 267
 Buber-Neumannová, M. • 165, 261
 Bukovskij, V. • 9, 206, 251, 268
 Burnham, J. • 68
 Camus, A. • 165, 194, 196
 Casanova, J.-C. • 167
 Castoriadis, C. • 227
 Ceașescu, N. • 26, 94
 Čiliga, A. • 226
 Claudel, P. • 195
 Cochín, A. • 73
 Croce, B. • 39
 Comte, A. • 144, 158, 229
 Conquest, R. • 231
 Courtois, S. • 183, 184, 186, 237
 Czapski, J. • 249
 Daniel, J. • 9, 12, 161, 162, 164, 168, 194, 248, 268
 Déat, M. • 204, 250
 de Felice, R. • 9, 11, 39, 84, 85, 93, 105-107, 268
 de Gasperi, A. • 60
 de Gaulle, Ch. • 32, 51, 60, 93, 98, 187, 198, 250
 Diderot, D. • 76
 Dricu La Rochelle, P. • 70, 163, 196
 Dubček, A. • 25, 31, 94, 220, 249
 Eckart, D. • 136, 137
 Eischhower, D. D. • 98
 Faurisson, R. • 138, 162, 166
 Fest, J. • 224
 Fontaine, A. • 215, 248, 249
 Franco, F. • 51, 52, 175, 205
 Friedrich, C. J. • 115, 212, 267
 Furet, F. • 9, 11-16, 19, 22, 25, 39-56, 58-61, 63-72, 78-89, 108, 116, 121, 126, 130, 142, 147, 153, 160-164, 173, 185-187, 195, 196, 199, 204, 220, 226, 260, 268
 Gerstein, K. • 136, 139
 Gide, A. • 65, 79, 165, 167, 201
 Gierek, E. • 249
 Gobineau, J. A. • 133
 Gorbačov, M. S. • 22, 24-27, 30-32, 34, 167, 208, 220, 231, 232
 Gramsci, A. • 85
 Grosser, A. • 172
 Gurian, W. • 68, 96, 194
 Halévy, E. • 49, 96, 108, 163, 173, 194, 239, 250
 Hegel, G. W. F. • 101, 215, 229, 250
 Heidegger, M. • 14, 15, 110, 154, 157, 270, 271
 Heller, M. • 27, 231
 Herling-Gruziński, G. • 249
 Hilberg, R. • 138
 Hitler, A. • 47, 49, 50, 51, 56, 67, 69, 70, 85, 86, 90-93, 95-98, 102, 103, 105, 106, 108, 110, 111, 115-117, 119, 120, 122-

- 124, 129, 130, 132, 136, 137, 140, 143, 144, 146, 148, 149,
151, 154, 158, 161, 163, 166, 168, 174, 175, 179-182, 190,
191, 197, 199-201, 211, 218, 222, 224, 229, 239, 240, 255,
258, 260
- Hobbes, T. • 229
- Hobsbawm, E. J. • 9, 11, 12, 48, 82, 90-94, 96-98, 106, 116, 269
- Howard, M. • 181, 247, 269
- Hugo, V. • 171
- Höss, R. • 136, 139
- Huntington, S. • 152
- Chateaubriand, F. R. • 171
- Chaunu, P. • 9, 170, 183, 248, 269
- Chruščov, N. S. • 16, 22, 24, 25, 31, 65, 73, 89, 94, 97, 179, 180,
182, 219, 231
- Churchill, W. • 51, 53, 88, 93, 161, 179, 199
- Istrati, P. • 228
- Judt, T. • 116
- Jünger, E. • 158
- Kautsky, K. • 49, 54, 96, 100, 163, 176
- Koestler, A. • 68, 77, 100, 167, 226, 260
- Kolakowski, L. • 10, 226, 227, 249, 269
- Kriegelová, A. • 45, 164
- Lenin, V. I. • 22, 23, 47, 49, 64, 81-83, 95, 96, 102, 108-111,
119, 136, 157, 174, 176, 184, 188, 190, 191, 199, 217, 219,
221, 254
- Lukács, G. • 64, 68, 72, 79, 94, 100, 114
- Leroy-Beaulieu, A. • 239
- Lesourne, J. • 242, 251, 270
- Leys, S. • 246, 248, 270
- Luxemburgová, R. • 68, 72, 79, 94, 177
- Malia, M. • 10, 12, 27, 226, 233, 249, 250, 270
- Mann, H. • 100
- Mao Ce-tung • 25, 94, 203, 219, 220, 248
- Maritain, J. • 195
- Marx, K. • 21, 62, 91, 109, 115, 132, 145, 150, 152, 154, 164,

- 217, 220, 243, 257
- Mathiez, A. • 64, 100, 114, 143, 190
- Maurras, Ch. • 144, 148, 157, 158, 198
- Mauss, M. • 96, 166
- Merleau-Ponty, M. • 135
- Mitterand, F. • 31-33, 60, 198, 220
- Morc, T. • 237, 238
- Münzenberg, W. • 72, 87
- Mussolini, B. • 43, 47, 49, 51, 84-86, 96, 102, 103, 105, 106,
108-110, 115, 117, 119, 120, 122, 144, 148, 158, 163, 175,
268
- Nolte, E. • 10-13, 15, 41, 61, 63, 81, 85, 86, 99-104, 108-112,
116, 121, 125, 131, 141, 147, 153, 186, 187, 195, 197, 270
- Orwell, G. • 52, 100, 163-165, 177, 197, 225, 258, 260
- Pascal, B. • 215, 248
- Pascal, P. • 64, 65, 79, 100, 114
- Pipes, R. • 10-12, 27, 72, 98, 99, 231, 237, 250, 271
- Podhoretz, N. • 10, 179, 247, 271
- Pol Pot • 203, 219, 229, 248, 249
- Pompidou, G. • 223
- Pressac, C. • 139
- Procacci, G. • 11, 45, 79, 94-98, 106
- Rauschnig, H. • 136
- Reagan, R. • 27, 220
- Reed, J. • 72, 99
- Revel, J.-F. • 9, 167, 198, 201, 248, 271
- Roosevelt, F. D. • 66, 87, 88, 98
- Rosenmark, R. • 202
- Russell, B. • 177
- Sartre, J.-P. • 99, 149, 180
- Schmitt, C. • 14, 15, 143
- Silone, I. • 65, 167, 227
- Soares, M. • 198
- Solženicyn, A. • 16, 155, 204, 205, 231, 259, 260
- Souvarine, B. • 64, 65, 73, 79, 100, 114, 201, 227
- Spender, S. • 167

- Stalin, J. V. • 16, 22, 28, 31, 47, 49, 50, 51, 58, 62, 64-67, 73,
78, 83-88, 90-93, 95-97, 102, 105, 108, 110, 117, 119, 130,
141, 151, 161, 163, 166, 174, 179, 182, 183, 190-192, 199-
201, 203, 207, 212, 218-220, 224, 229-231, 238, 249, 250,
255, 258, 261
- Sternhell, Z. • 41, 105, 157
- Thomová, F. • 167
- Žito, J. B. • 94, 219
- Todorov, T. • 252, 254, 260
- Tröckij, L. D. (Bronštejn) • 23, 68, 77, 79, 229, 230
- Varga, E. • 55
- Volkogonov, D. • 231
- Waugh, E. • 179
- Webb, B. a S. • 56, 64, 72, 79, 100
- Weilová, S. • 163, 165, 199
- Wolton, T. • 161, 162, 165, 166